

ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΕΝΤΑΚΗΣ

ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ

ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Εισαγωγή - ερμηνευτικό υπόμνημα

Διατριβή που υποβάλλεται στο Πανεπιστήμιο Κύπρου
για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 1996

ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΕΝΤΑΚΗΣ

Εισαγωγικές 1

Α' ΜΕΡΟΣ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο γενικός σκοπός της 3

Η δομή του έργου 5

ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ

Το γράμμα 14 8

ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Νόμοι 21

Τίτλος 25

Εισαγωγή - ερμηνευτικό υπόμνημα

Ευδαίμων 26

Β' ΜΕΡΟΣ: ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Κεφ. 1: Πρωτολογία 27

Κεφ. 2: Παύσιαι 54

Κεφ. 3: Εμφυλίου 65

Κεφ. 4: Οι "επιτίμεις" 100

Διατριβή που υποβάλλεται στο Πανεπιστήμιο Κύπρου

Κεφ. 5: 117

Κεφ. 6: Ζοισα για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος 132

Κεφ. 7: Το γράμμα 137

Κεφ. 8: Η φιλοσοφία στους νόμους 150

Κεφ. 9: Η φιλοσοφία εις θεωρητικά 159

Κεφ. 10: Η φιλοσοφία. Η συνολογική άποψη της άεσθης 167

Κεφ. 11: Ο στρατός 174

Κεφ. 12: Η αρχιτεκτονική του στρατοπέδου 198

Κεφ. 13: Η βασιλεία (α) 203

Κεφ. 14: Η βασιλεία (β) 217

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 1996

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 229

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Ευχαριστίες	1
Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Ο χαρακτήρας της ΛΠ	3
Η δομή του έργου.....	5
Το κεφάλαιο 14: υστερόγραφο ή κατακλείδα;.....	8
Χρονολόγηση.....	21
Τίτλος.....	25
Εκδοτικό σημείωμα.....	26
Β΄ ΜΕΡΟΣ: ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ	
Κεφ. 1: Τεκνοποιία.....	27
Κεφ. 2: Παιδεία.....	54
Κεφ. 3: Εφηβεία.....	95
Κεφ. 4: Οι 'ιππείς'.....	106
Κεφ. 5: Τα συσσίτια.....	117
Κεφ. 6: <i>Ίδια ή κτήσις, κοινή ή χρήσις</i>	132
Κεφ. 7: Το χρήμα.....	137
Κεφ. 8: Η υποταγή στους νόμους.....	150
Κεφ. 9: Dulce et decorum.....	159
Κεφ. 10: Η Γερουσία. Η συλλογική άσκηση της <i>ἀρετῆς</i>	167
Κεφ. 11: Ο στρατός.....	174
Κεφ. 12: Η οργάνωση του στρατοπέδου.....	198
Κεφ. 13: Η βασιλεία (α).....	203
Κεφ. 15: Η βασιλεία (β).....	217
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	229

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση της διατριβής αυτής άρχισε, χάρη στην υποστήριξη του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, στο University College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, υπό την καθοδήγηση του αείμνηστου J.T. Hooker. Τα πρώτα βήματα, τα δύσκολα, τα οφείλω σ' εκείνον· λυπούμαι βαθύτατα που δεν βρίσκεται πια ανάμεσά μας ώστε να κρίνει το τελικό αποτέλεσμα. Η εργασία μου συνεχίστηκε στο, από κάθε άποψη φιλόξενο, Πανεπιστήμιο Κύπρου· ευχαριστώ το Ίδρυμα Λεβέντη για τη γενναιοδωρη βοήθειά του. Ο Αναπληρωτής Καθηγητής κ. Ιωάννης Ταϊφάκος δέχτηκε ευγενώς να εποπτεύσει τη συνέχιση της διατριβής μου· τον ευχαριστώ θερμά για τη συμπαράσταση και τις υποδείξεις του. Ευχαριστώ επίσης τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής: την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια κ. Άννα Παναγιώτου για τις επωφελείς παρατηρήσεις της, και τον Επίκουρο Καθηγητή κ. Μενέλαο Χριστόπουλο για το φιλικό κλίμα συνεργασίας και τις συζητήσεις μας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Ομότιμο Καθηγητή και Ακαδημαϊκό κ. Ν. Κονομή, ο οποίος, παρά τον φόρτο των υποχρεώσεών του, είχε την καλοσύνη να παρακαλουθήσει από την αρχή το ελληνικό κείμενο της διατριβής· οι συμβουλές και η ενθάρρυνσή του υπήρξαν για μένα πολύτιμες.

Από τους δασκάλους μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών θα ήθελα να μνημονεύσω τον αείμνηστο Αριστόξενο Σκιαδά, στο σεμινάριο του οποίου ήρθα για πρώτη φορά σε επαφή με τη φιλολογική έρευνα· και δεν θα ξεχάσω ποτέ τα μαθήματά του για το *Παρθένειον* του Αλκιμάνος. Αν το ψυχρό Σπουδαστήριο της οδού Ιπποκράτους μεταμορφώθηκε, όχι λίγες φορές, σε έναν οικείο και ζεστό χώρο, το οφείλω στην παρουσία του κ. Γ. Γιατρομανωλάκη, τον οποίον ευχαριστώ και για τη μετέπειτα συμπαράστασή του. Από την κ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου έμαθα να αγαπώ την Ιστορία· από τον πρόωρα χαμένο Θεόφιλο Βέικο, να βρίσκω κάποια γοητεία ακόμη και σε ξηρά, θεωρητικά, κείμενα των αρχαίων. Ο κ. Ι.-Θ. Παπαδημητρίου, ο οποίος με περιέβαλε, όπως και τόσους άλλους φοιτητές του, με στοργή και ενδιαφέρον, με παρότρυνε στη μεταπτυχιακή έρευνα· ως επόπτης του ΙΚΥ, κατηύθυνε τις πρώτες μου, αδέξιες, προσπάθειες. Τον ευχαριστώ για την υπομονή του.

Θα ήθελα επίσης να αναφέρω κάποιους γυμνασιακούς μου δασκάλους: τον κ. Αθ. Κυριακίδη, χάρη στον οποίο αγάπησα τα Αρχαία Ελληνικά· τον κ. Δημ. Κεχρή, για την όλη του επίδραση· τον κ. Ανδρέα Λεοντάρη, που στάθηκε για μένα κάτι περισσότερο από δάσκαλος.

Το ενδιαφέρον μου για την κοινωνική ανθρωπολογία του αρχαίου κόσμου το οφείλω σε δύο ανθρώπους: στον πατέρα μου και στον αλησμόνητο Ιωάννη Καμπίτση, τις διαλέξεις

του οποίου είχα το προνόμιο να παρακολουθήσω, έστω περιστασιακά, στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Και μια λεπτομέρεια, τελικά όχι συμπτωματική: όταν κάποτε, σε ιδιωτική μας συζήτηση, τον συμβουλευτήκα για τη σπαρτιατική βιβλιογραφία, μου σύστησε το, εντελώς πρόσφατο τότε, βιβλίο του J.T. Hooker.

Για την ολοκλήρωση της διατριβής, μου χορηγήθηκε εκπαιδευτική άδεια από τη Σχολή Μωραΐτη· ευχαριστώ την κ. Χρυσάνθη Καρτάλη και τον κ. Γ. Θαλάσση για την ευγενική τους χειρονομία.

Ευχαριστώ ακόμη τους φίλους Μαρία Δεληγιάνη, Δημήτρη Κυρτάτα, Δημήτρη Αγγελάτο, Αντώνη Τσακμάκη και Δανιήλ Ιακώβ για το ενδιαφέρον που έδειξαν για την εργασία μου· τον κ. Ephraim David για την απλόχερη βοήθειά του στο Institute of Classical Studies· τον κ. Γ. Φιλοκύπρου για την όλη υποστήριξή του, την εμπιστοσύνη του, αλλά και τις ειδικές του υποδείξεις· τους γονείς μου για την ηθική και υλική τους συμπαράσταση και, τέλος, την Έλλη, για τα πάντα.

Λευκωσία, Φεβρουάριος 1996

Ο χαρακτήρας της ΑΠ

Ο λακωνισμός - ο θαυμασμός και η απομίμηση των σπαρτιατικών ηθών - είναι ένα φαινόμενο που αναπτύχθηκε στην κλασική Αθήνα ως αντίδραση στη Δημοκρατία. Το σπαρτιατικό πρότυπο - μια κλειστή κοινωνία οπλιτών ισότιμων μεταξύ τους και υποταγμένων σε έναν κοινό και ομοιόμορφο τρόπο ζωής - αποτέλεσε ισχυρό πόλο έλξης για τους Αθηναίους αριστοκράτες που έβλεπαν με ανησυχία και δυσαρέσκεια τη συμμετοχή των απόρων τάξεων στη διακυβέρνηση της πόλης. Από τη σκοπιά των ολιγαρχικών, η νίκη της Σπάρτης στον Πελοποννησιακό Πόλεμο απέδειξε την ανωτερότητα του συστήματός της· ήδη από τα τέλη του 5ου αιώνα ακμάζει μια φιλολακωνική λογοτεχνία της οποίας η Ξενοφώντεια¹

Παρά τις αντιρρήσεις της Chrimes (*Respublica Sparta* 490-9) και του Wüst ('Laconica'), η γνησιότητα της ΑΠ πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. (i) Τόσο η χειρόγραφη όσο και η έμμεση παράδοση (βλ. τα testimonia στις εκδ. του Pierleoni) αποδίδουν το έργο στον Ξενοφώντα. (ii) Όπως έδειξαν οι εργασίες των Naumann (*De Xenophontis libro* 30 κε), Richards (*CR* 11 [1897] 133-6) και Bazin (*République* 55-89), η γλώσσα του έργου είναι απολύτως Ξενοφώντεια. (iii) Όπως θα φανεί και στον αναλυτικό σχολιασμό, αρκετές από τις ιδέες που εκφράζονται στη ΑΠ απαντούν και σε άλλα έργα του Ξενοφώντος, ορισμένες μάλιστα φορές με παραπλήσια διατύπωση (πβ. π.χ. ΑΠ 15.4 με *Άγησ.* 5.1). (iv) Το γεγονός ότι ενίοτε χρησιμοποιούνται λακωνικοί όροι αντί των αντίστοιχων αττικών (π.χ. *σισηνία* [5.2] αντί για *σισητία*) υποδηλώνει ενδεχομένως ότι ο συγγραφέας είχε άμεση γνώση των σπαρτιατικών πραγμάτων. (v) Όπως θα δούμε στη συνέχεια, εσωτερικές ενδείξεις τοποθετούν τη χρονολόγηση της ΑΠ πριν το 371· το έργο δεν γράφτηκε κατά την ελληνιστική περίοδο, όπως υποστηρίζει ο Wüst.

Λακεδαιμονίων πολιτεία αποτελεί το μόνο δείγμα που σώζεται ακέραιο.² Στο προοίμιο του μικρού αυτού έργου ('πολιτικού φυλλαδίου' θα λέγαμε κάπως αναχρονιστικά) ο συγγραφέας αποδίδει τη δύναμη της Σπάρτης στους νόμους του Λυκούργου. Η ΑΠ, ωστόσο, δεν είναι απλώς ένα έργο φιλοσπαρτιατικής προπαγάνδας· συνδυάζει και κάποιες άλλες όψεις που είναι αλληλένδετες. Αν γίνει δεκτό (όπως θα υποστηριχθεί παρακάτω) ότι το κεφάλαιο 14 αποτελεί οργανικό τμήμα του συνόλου, ο Ξενοφών συνταιριάζει στο δοκίμιό του εγκώμιο και κριτική: εγκωμιάζει το παραδοσιακό σύστημα της Σπάρτης και επικρίνει τους σύγχρονους Σπαρτιάτες για απομάκρυνση από αυτό. Θα μπορούσε, λοιπόν, να θεωρηθεί ότι η ΑΠ απηχεί μιαν εσωτερική κρίση αξιών στη Σπάρτη του πρώτου 4ου αιώνα· ο συγγραφέας παίρνει θέση στο επίμαχο ζήτημα της διατήρησης του παραδοσιακού συστήματος ή της αναπροσαρμογής του στις απαιτήσεις της ηγεμονίας.³ Παράλληλα, σε πιο θεωρητικό επίπεδο, η ΑΠ εγγράφεται σε έναν χώρο ευρύτερου ιδεολογικού προβληματισμού: στην αναζήτηση της - υπαρκτής ή ουτοπικής - *ἀρίστης πολιτείας*.

---

² Ο Κριτίας έγραψε δύο *Λακεδαιμονίων πολιτείας* (μια έμμετρη και μια πεζή), από τις οποίες σώζονται μόνον αποσπάσματα (88 B 6-9, 32-7 D-K). Για τη φιλολακωνική λογοτεχνία του 4ου αιώνα, πβ. Αθ. Πολ. 1333b18-21: *Θίβρων ἀγάμενος φαίνεται τὸν τῶν Λακίωνων νομοθέτην, καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστος τῶν γραφόντων περὶ τῆς πολιτείας αὐτῶν, ὅτι διὰ τὸ γεγιμνάσθαι πρὸς τοὺς κινδύνους πολλῶν ἤρχον.* Ο Jacoby (FGrH 581) ταυτίζει τον εν λόγω Θίβωνα με τον γνωστό Σπαρτιάτη αξιωματούχο - μήπως όμως πρόκειται για ψευδώνυμο το οποίο ο Ξενοφών χρησιμοποίησε στη ΑΠ: (πβ. ΑΠ 1.1: *Λιχοῦργον ... καὶ θαυμάζω καὶ εἰς τὰ ἔσχατα σοφὸν ἠγοῦμαι.*)

³ Για μια παραπλήσια προσέγγιση, πβ. Bazin (*République* 195 κε), ο οποίος, ωστόσο, θεωρεί το κεφ. 14 υστερόγραφο. Για την πολιτική κρίση στη Σπάρτη ως επακόλουθο της νίκης στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, βλ. David, *Sparta Between Empire and Revolution* 5-42.

Η δομή του έργου

Η βασική θέση του συγγραφέα είναι ότι η δύναμη και η ευδαιμονία της Σπάρτης οφείλονται στον τρόπο ζωής (*ἐπιτηδεύματα*, 1.1) που θέσπισε ο Λυκούργος.⁴ Για να αποδείξει τη θέση του, επιλέγει ορισμένους θεσμούς των Σπαρτιατών και τους αντιπαραβάλλει με τους αντίστοιχους των άλλων Ελλήνων.

Το σχέδιο πάνω στο οποίο δομείται η ΑΠ είναι ευδιάκριτο. Το έργο απαρτίζεται από δύο βασικά μέρη. Στο πρώτο, το πιο εκτεταμένο (κεφ. 1-10), ο συγγραφέας εκθέτει τους θεσμούς του Λυκούργου που είναι κοινού και *ἐν εἰρήνῃ* και *ἐν πολέμῳ* (11.1): στο δεύτερο παρουσιάζονται όσα ο νομοθέτης επινόησε *εἰς τὰς στρατείας* (αυτ.).

Το πρώτο μέρος υποδιαιρείται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη (κεφ. 1-4) παρουσιάζονται όσα νομοθέτησε ο Λυκούργος *ξεχωριστά* για κάθε ηλικία. Ξεκινώντας *ἐξ ἀρχῆς*, όπως λέει ο ίδιος ο συγγραφέας (1.3), παρακολουθεῖ τη ζωή των Σπαρτιατών από τη σύλληψη μέχρι την ωρίμανσή τους. Κεντρική θέση εδώ κατέχει ένα θέμα που απασχόλησε τους περισσότερους πολιτικούς στοχαστές του τέταρτου αιώνα: η *παιδεία*, η δημιουργία δηλαδή πολιτών που θα υπηρετήσουν πρόθυμα τις συλλογικές αξίες του κράτους τους. Θα πρέπει να τονισθεῖ ότι ο Ξενοφών ενδιαφέρεται μόνο για τον ανδρικό πληθυσμό· το γυναικείο φύλο τον απασχολεί μόνο στο βαθμό που συντελεῖ στη γέννηση ανδρῶν που διακρίνονται

---

⁴ Ορισμένοι μελετητές (Higgins, *Xenophon* 65-75· Proietti, *Xenophon's Sparta* 44-79) αποδέχονται (και επεκτείνουν) τη θεωρία του Leo Strauss ('The spirit of Sparta') ότι η ΑΠ κατα βάθος είναι 'μια ζανστική σάτιρα' του σπαρτιατικού συστήματος. Ωστόσο, στο κεφ. 14 η παρακμή της Σπάρτης αποδίδεται ρητά στην καταστροφή των νόμων του Λυκούργου· είναι φανερό ότι κατά τον Ξενοφώντα δεν φταίει το σύστημα για την ασηνητική εικόνα που δίνει η σύγχρονη Σπάρτη, αλλά οι άνθρωποι.

κατὰ μέγεθος καὶ κατ' ἰσχὺν (1.10).

Στη δεύτερη ενότητα (κεφ. 5-10) περιγράφεται ο τρόπος ζωής που θεσπίστηκε πᾶσι· εννοείται πάλι ο ανδρικός πληθυσμός: συσσίτια· γυμναστική· χαλαρή αίσθηση της ατομικής ιδιοκτησίας και κοινή χρήση ορισμένων αγαθών· απαγόρευση χρηματισμού· υποταγή της ανώτερης τάξης στο νόμο και στην εξουσία των εφόρων· προτίμηση ενός ωραίου θανάτου παρά μιας αισχροῦς ζωῆς· η ἐξλογή στη γερουσία ως ἐπίστεψη της αρετῆς. Τα θέματα αυτά είναι ετερόκλητα και συνδέονται κάπως χαλαρά· υπάρχει, ωστόσο, ἕνας κοινός παρονομαστής, που δίνεται ως κατακλείδα της ενότητας: η *καλοκάγαθία*, μια αρετή η οποία στις ἄλλες πόλεις ασκείται ατομικά και αποτελεί προνόμιο των εὐπορων τάξεων, στη Σπάρτη ασκείται συλλογικά και είναι μέλημα του κράτους.

Το δεύτερο μέρος (κεφ. 11-13) ἔχει ἐν πολλοῖς τεχνικό χαρακτήρα· αποτελεί το προσιμότερο δείγμα ἐγχειριδίου στρατιωτικῆς τέχνης. Ἐδῶ ο συγγραφέας ἐκθέτει λεπτομερῶς τὴν οργάνωση του σπαρτιατικοῦ στρατοῦ σε καιρὸ ἐκστρατείας: μέθοδος ἐπιστράτευσης, ἐξοπλισμός, διοικητικὴ δομὴ, τακτικοὶ ἐλιγμοὶ τῆς οπλιτικῆς φάλαγγας κατὰ τὴ μάχη· μέτρα ασφαλείας του στρατοπέδου για ἐξωτερικοὺς, ἀλλὰ, κυρίως, για ἐσωτερικοὺς ἐχθροὺς, που δεν κατονομάζονται (τους εἰλωτες)· τα προνόμια και οἱ ἐξουσίες του βασιλιά σε καιρὸ ἐκστρατείας. Ἀκολουθεῖ ἕνα κεφάλαιο (14) στο οποίο ο συγγραφέας ἀσχεῖ κριτικὴ στους σύγχρονους Σπαρτιάτες - θα το ἐξετάσουμε λεπτομερῶς στη συνέχεια. Τέλος, στο κεφ. 15 ἀναπτύσσεται ἡ θεωρία του κοινωνικοῦ συμβολαίου ἀνάμεσα στην πόλη και τον βασιλιά. Ἀν το Σπαρτιατικὸ πολίτευμα παραμένει σταθερὸ ἀνά τους αἰῶνες (ἕνας κοινὸς τόπος τῆς πολιτικῆς σκέψης που τον συναντοῦμε για πρώτη φορά στον Ἡρόδοτο (1.65) και στον Θουκυδίδη (1.18.1) με

τον όρο *είννομία*),⁵ είναι γιατί οι βασιλείς της Σπάρτης δεν επεδίωξαν ποτέ περισσότερα προνόμια απ' όσα ορίζονται στην αοχική συμφωνία με τον λαό τους· μετριοπάθεια και υποταγή στους κειμένους νόμους αποτελούν τις θεμελιώδεις αοχές της λακωνικής πολιτείας. Το κεφάλαιο αυτό δεν έχει, βέβαια, τεχνικο-στρατιωτικό χαρακτήρα και τυπικά δεν ανήκει στο δεύτερο μέρος της ΑΠ· αποτελεί, ωστόσο, λογική συνέχεια του κεφαλαίου 13, όπου περιγράφονται τα προνόμια του βασιλιά σε καιρό εκστρατείας. Ο Ξενοφών, λοιπόν, κλείνει την παρουσίαση των θεσμών της Σπάρτης με τα βασιλικά προνόμια σε καιρό πολέμου και σε καιρό ειρήνης - ένα, ομολογουμένως, ταιριαστό κλείσιμο για τον φίλο και θαυμαστή του Αγησιλάου.

---

⁵ Για τον όρο *είννομία*, που σημαίνει όχι τόσο ένα πολιτειακό καθεστώς του οποίου οι νόμοι είναι καλοί, αλλά ένα καθεστώς όπου τηρείται η έννομη τάξη ανεξάρτητα από την ποιότητα των νόμων, βλ. Andrewes, 'Eunomia'; Ehrenberg, *Aspects* 70-93; Ostwald, *Nomos* 62-95. Στην πολιτική ορολογία της κλασικής περιόδου η *είννομία* έγινε το σύνθημα των ολιγαρχικών· το αντίθετό της είναι η *ίσονομία*, ένας όρος που προβάλλει την ισότητα έναντι της τάξεως και χαρακτηρίζει την αθηναϊκή δημοκρατία· βλ. Vlastos, 'Ισονομία πολιτική'; Ostwald, ό.π. 96-136. Η έμφαση που δίνεται στη ΑΠ σε έννοιες που βρίσκονται σε άμεση σημασιολογική συνάρτηση με τον όρο *είννομία* (όπως *εὐταξία*, *αἰδώς*, *πειθώς*, κλπ.) προσδιορίζει το πολιτικό στίγμα του έργου.

Το κεφάλαιο 14: υστερόγραφο ή κατακλείδα;⁶

Μέγροι και το κεφάλαιο 13 ο Ξενοφών, με τη συχνή χρήση του ενεστώτα,⁷ αφήνει στον αναγνώστη την εντύπωση ότι ο τρόπος ζωής που θεσπίστηκε από τον Λυκούργο παραμένει αμετάβλητος. Στο κεφάλαιο 14, εντελώς απροσδόκητα, ο έπαινος μετατρέπεται σε κριτική: 'Αν κανείς με ρωτούσε αν οι νόμοι του Λυκούργου παραμένουν σε ισχύ⁸ μέχρι σήμερα, δεν είμαι σίγουρος αν θα έδινα καταφατική απάντηση' (14.1). Στη συνέχεια ο συγγραφέας, δίνοντας συγκεκριμένα παραδείγματα, κατηγορεί τους σύγχρονους Σπαρτιάτες για απομάκρυνση από τα λυκούργεια ιδανικά και δικαιολογεί την εναντίον τους συσπείρωση των άλλων Ελλήνων.

Το τμήμα αυτό, λοιπόν, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, αντιφάσκει με όσα ειπώθηκαν προηγουμένως, και, καθώς διακόπτει τη συνέχεια δύο κεφαλαίων που λογικά αποτελούν μια θεματική ενότητα, μοιάζει να μη βρίσκεται στη θέση όπου

⁶ Η πραγμάτευση του κεφαλαίου 14 γίνεται στην Εισαγωγή ως εξ τούτου, το τμήμα αυτό της ΛΠ δεν συμπεριλαμβάνεται στον αναλυτικό Υπομνηματισμό.

⁷ Πβ. π.χ. 2.10: οὐδέν γὰρ οὕτως αἰδοῦνται οἷτε παῖδες οἷτε ἄνδρες ὡς τοὺς ἄρχοντας 6.5: καὶ οἱ μικρὰ ἔχοντες μετέχουσι πάντων τῶν ἐν τῇ χώρᾳ· 8.2: ἐν δὲ τῇ Σπάρτῃ οἱ κράτιστοι καὶ ὑπέρχονται μάλιστα τὰς ἀρχάς καὶ τῷ ταπεινοὶ εἶναι μεγαλύνονται· 10.4: ἡ Σπάρτη εἰκότως πασῶν τῶν πόλεων ἀρετῇ διαφέρει, μόνη δημοσίᾳ ἐπιτηδεύουσα τὴν καλοζαγαθίαν.

⁸ Η φράση ἀκίνητοι διαμένειν δεν σημαίνει 'παραμένουν αμετάβλητοι', όπως αποδίδεται συνήθως, αλλά 'παραμένουν στη θέση τους', 'είναι ακόμη σε ισχύ, εφαρμοζονται'. Όπως φαίνεται από το 14.7, ο Ξενοφών δεν κατηγορεί τους Σπαρτιάτες ότι έχουν αλλάξει τους νόμους του Λυκούργου, αλλά ότι έχουν πάψει να τους τηρούν. Για τη συγκεκριμένη χρήση της λ. ἀκίνητος, πβ. τη ρήση του Κλέωνα στον Θουκ. 3.37.3: χείροσι νόμοις ἀκίνητοις χρωμένη πόλις χρείσσων ἐστίν ἢ καλῶς ἔχουσιν ἀξίους (= 'είναι καλύτερη η πόλη που έχει χειρότερους νόμους αλλά τους τηρεί, παρά αυτή που έχει καλύτερους αλλά δεν τους εφαρμόζει', πβ. το σχόλιο του Gomme ad. loc.).

το προόριζε ο συγγραφέας. Τίθενται, επομένως, τα εξής ερωτήματα: (i) Είναι γνήσιο; (ii) Βρίσκεται στη σωστή θέση, κι αν όχι, πού θα πρέπει να μετατεθεί; (iii) Αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη ή αναπόσπαστο τμήμα της αρχικής σύνθεσης; Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση τόσο του χαρακτήρα της ΑΠ όσο και των προθέσεων του συγγραφέα.

Η γνησιότητα του κεφαλαίου αμφισβητήθηκε για πρώτη φορά από τον Weiske.⁹ Σύμφωνα με τον Γερμανό λόγιο, κάποιος μεταγενέστερος αναγνώστης, θεωρώντας ότι τα εγκώμια της ΑΠ ήταν αταίριαστα στη Σπάρτη των ημερών του, έγραψε στο περιθώριο του βιβλίου του αυτήν την προσθήκη θέλοντας να αντικρούσει τον Ξενοφώντα. Η άποψη αυτή, ωστόσο, δεν μπορεί να γίνει δεκτή:

α) Όπως έδειξε ο Richards,¹⁰ το ύφος του κεφαλαίου είναι απολύτως Ξενοφώντειο: οι λέξεις πρόσθεν, αντί για εμπροσθεν, τελικό ως, ραδιοιοργία, αποτελούν χαρακτηριστικές επιλογές του αττικού συγγραφέα.

β) Όπως θα δούμε παρακάτω, το κεφ. 14 δεν μπορεί να γράφτηκε μετά το 371.

γ) Το κεφ. 14 της ΑΠ παρουσιάζει πρόδηλες αναλογίες, τόσο στο ύφος όσο και στο περιεχόμενο, με το υστερόγραφο της Κύρου παιδείας (8.8), όπου δηλώνεται ότι οι Πέρσες δεν είναι πια αυτό που ήταν στο παρελθόν. Το τμήμα αυτό της Κύρου παιδείας έχει επίσης αθετηθεί από αρχαιολογικούς ερευνητές: όπως, ωστόσο, παρατηρεί ο Jaeger,¹¹ η αντίθεση ιδανικού παρελθόντος και θλιβερού παρόντος εμφανίζεται σποραδικά ήδη στο κύριο σώμα του έργου, και, επιπλέον, θα ήταν αρχαία περίεργη σύμπτωση αν δύο κείμενα του ίδιου συγγραφέα είχαν

Xenophontis Atheniensis scripta V (1802) 10.

CR 11 (1897) 136.

Paideia III 326, σημ. 56.

υποστεί ακριβώς την ίδια επέμβαση μετά τη δημοσίευσή τους.

δ) Ο θαυμασμός που έτρεφε ο Ξενοφών για τη Σπάρτη είναι αδιαμφισβήτητος· αφορά, ωστόσο, περισσότερο την εσωτερική της οργάνωση παρά την εξωτερική της πολιτική. Στα *Ἑλληνικά* η εικόνα της πόλης αυτής δεν είναι πάντοτε θετική.¹² Είτε με άμεσες δηλώσεις (5.4.1, 5.4.24) είτε μέσω των δημηγοριών (3.5.8-15· 6.3.7-11), ο συγγραφέας καταγγέλλει τους Σπαρτιάτες για απροσχημάτιστη επιθετικότητα, για αθέτηση διεθνών συνθηκών, για καταπάτηση όρκων (μια βαρεία κατηγορία για τον θεοσεβούμενο Ξενοφώντα), όπως επίσης για μεταχείριση των συμμάχων τους και, γενικότερα, των ελληνικών πόλεων με τρόπο που αντέκειτο εμφανώς στις προγραμματιστές δηλώσεις περί ελευθερίας με τις οποίες άρχισαν τον Πελοποννησιακό Πόλεμο - καταγγελίες που δεν είναι καθόλου άσχετες με όσα γράφονται στο 14ο κεφάλαιο της *ΑΠ*.¹³

Για τους παραπάνω λόγους, λοιπόν, θα πρέπει να δεχτούμε με βεβαιότητα ότι το κεφ. 14 είναι γραμμένο από τον Ξενοφώντα· για τα ζητήματα όμως της τοποθέτησής του και της σχέσής του προς το υπόλοιπο έργο δεν μπορούν να διατυπωθούν παρά υποθέσεις, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο πειστικές. Θα ήταν άσκοπο να συμπεριληφθούν σε αυτή τη συζήτηση προτάσεις που έχουν

Βλ. Cloché, 'Les Helléniques de Xén. et Lacédémone'.

Λίγο πριν από τη μάχη των Λεύκτρων οι Σπαρτιάτες, κλείνοντας ειρήνη με τους Αθηναίους, δεσμεύτηκαν να αναζαλέσουν τους αμοστές, να διαλύσουν τα στρατόπεδα και να αφήσουν αυτόνομες τις πόλεις. *Ἐπὶ τούτοις ὄμοσαν μὲν Λαζεδαϊμόνιοι ὑπὲρ αὐτῶν καὶ τῶν συμμάχων, Ἀθηναῖοι δὲ καὶ οἱ σύμμαχοι κατὰ πόλεις ἕκαστοι* (*Ἑλλ.* 6.3.19). Η ειλικρίνεια, και συνεπώς η φερεγγυότητα, των Σπαρτιατών υπονομεύεται αριστοτεχνικά από τη διατύπωση: από τη μια μεριά ορκίζονται οι Αθηναῖοι και οι σύμμαχοί τους· από την άλλη, οι Λαζεδαϊμόνιοι για τους συμμάχους τους· είναι φανερό ποιαν αντίληψη έχουν για την αυτονομία.

από καιρό απορριφθεί και παρουσιάζουν μόνο ιστορικό ενδιαφέρον.¹⁴ Θα παρουσιαστούν, λοιπόν, οι θέσεις του Ollier¹⁵ και του Momigliano,¹⁶ που συνεχίζουν να χωρίζουν τους μελετητές σε δύο στρατόπεδα.¹⁷

Ο Ollier μεταθέτει το κεφάλαιο στο τέλος του έργου και το θεωρεί μεταγενέστερη προσθήκη από τον ίδιο τον συγγραφέα. Σύμφωνα με τον Γάλλο ιστορικό η ΛΠ είναι ένα έργο προπαγάνδας υπέρ της Σπάρτης· οι επικρίσεις του κεφ. 14 δεν έχουν θέση στην αρχική σύνθεση. Στο 7.6 λέγεται ότι στη Σπάρτη *χορισίον γε μὴν καὶ ἀργύριον ἐρευνᾶται, καὶ ἂν τί που φανῆ, ὃ ἔχων ζημιοῦται*. Στο 14.3 όμως διαβάζουμε το εξής: *καὶ πρόσθεν μὲν οἶδα αὐτοὺς φοβούμενους χορισίον ἔχοντας φαίνεσθαι· νῦν δ' ἔστιν οὗς καὶ καλλωπιζομένους ἐπὶ τῷ κερτῆσθαι*. Κι ενώ στο 8.1 ο συγγραφέας θεωρεῖ ανταποδεδεικτο ὅτι ἐν Σπάρτῃ *μάλιστα πείθονται ταῖς ἀρχαῖς τε καὶ τοῖς νόμοις*, στο 14.7 κατηγορεῖ τους Σπαρτιάτες ὅτι *φανεροὶ εἰσιν οὔτε τῷ θεῷ πειθόμενοι οὔτε τοῖς Λυκούργου νόμοις*. Σύμφωνα με τον Ollier, 'πρόκειται για κατάφορες αντιφάσεις', που δύσκολα αμβλύνονται με το επιχείρημα ὅτι οι κατηγορίες του Ξενοφώντος δεν αφορούν παρά μόνο τους αμοιστές. 'Ὅσο κι αν είναι οι τελευταῖοι στους οποίους επικεντρώνεται η αγανάκτηση του Ξενοφώντος, η τελική φράση δεν καθιστά προφανές ὅτι οι κατηγορίες του απευθύνονται στο σύνολο των Σπαρτιατῶν.'¹⁸

Βλ. τη σχετική βιβλιογραφία στον Tigerstedt, *Legend* 1462, σῆμ. 530.

¹⁴ *Mirage* I 385-9· *Rép.*, σ. xiv-xviii.

¹⁵ 'Unità logica'.

¹⁶ Παρομοιπή γίνεται μόνο σε πρόσφατες εργασίες που δεν καλύπτονται από τον Tigerstedt. Τη θέση του Ollier δέχονται οι Rawson (*Tradition* 38-9), Moore (*Aristotle & Xenophon* 72-3), MacDowell (*Spartan Law* 8-14). Τον Momigliano αζολουνθοῦν οι Anderson (*Xenophon* 169, σῆμ. 1), Carlier (*Royauté* 253-4), David (*Sparta between Empire and Revolution* 51-2 και 204-5, σῆμ. 32-3), Bordes (*Politeia* 198-203).

¹⁷ *Mirage* I 387.

Επιπλέον, η απροσδόκητη αλλαγή του τόνου αποτελεί ένδειξη ότι το τελευταίο κεφάλαιο συντάχθηκε αργότερο χρόνο μετά τα προηγούμενα. Πιθανόν μάλιστα και να μη δημοσιεύθηκε όσο ζούσε ο συγγραφέας. Ο Ξενοφών οφείλε πολλά στη Σπάρτη· δεν θα ήταν καθόλου φρόνιμο να δυσαρεστήσει τους προστάτες του.

Αντίθετα με τον Ollier, ο Momigliano υποστηρίζει την ενότητα του έργου. Το 14ο κεφάλαιο γράφτηκε μαζί με τα υπόλοιπα και βρίσκεται στη σωστή θέση. Δεν αναιρεί όσα ειπώθηκαν προηγουμένως, αλλά αποτελεί την κατακλείδα των κεφ. 1-13 και παράλληλα εισάγει το κεφ. 15. Στο πρώτο μέρος ο Ξενοφών περιγράφει ένα ιδεατό σύστημα, αυτό που οδήγησε τη Σπάρτη στην ηγεμονία· στο κεφ. 14, εντελώς απρόσμενα, με ένα σκηνικό τέχνασμα ('per il colpo di scena'), δηλώνει ότι το σύστημα αυτό δεν υφίσταται πλέον· στο κεφ. 15, όμως, συμπληρώνει ότι ένας θεσμός του Λυκούργου παραμένει αμετάβλητος: η βασιλεία. Με αυτόν τον τρόπο ο Ξενοφών κατορθώνει να συνταιριάξει εγχώμιο και κριτική: εγχωμιάζει το παραδοσιακό σύστημα, επιζοώνει τους σύγχρονους Σπαρτιάτες, και παράλληλα αποτίει φόρο τιμής στον φίλο και προστάτη του Αγησίλαο, εξαιρώντας το βασιλικό αξίωμα από τη γενική παρακμή.

Όσο κι αν η παραπάνω άποψη φαίνεται ενδιαφέρουσα και δελεαστική, είναι δύσκολο να γίνει δεκτή στο σύνολό της για τους ακόλουθους λόγους:

α) Η συχνή χρήση του ενεστώτα στο κύριο σώμα της ΑΠ δίνει την εντύπωση ότι για τον Ξενοφώντα το λυκούργειο σύστημα ήταν ακόμη σε ισχύ κατά τον χρόνο της συγγραφής του δοκιμίου του. Ο Momigliano θεωρεί ότι ο ενεστώτας δεν αναφέρεται στο παρόν, αλλά στη χρονική στιγμή του παρελθόντος κατά την οποία ο Ξενοφών συνειδητοποίησε (έννοιας ποτέ, 1.1) ότι η δύναμη της Σπάρτης οφείλεται στους νόμους του Λυκούργου.¹⁹ Η παραπάνω άποψη

¹⁹ 'è un presente riferito al passato del momento ideale del ragionamento', ό.π. 342.

δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί πειστική· αλλά, ακόμη κι αν γίνει δεκτό ότι ο ενεστώτας που χρησιμοποιεί ο Ξενοφών είναι ιστορικός, ο παρακείμενος της φράσης *ὄπερ καὶ γεγένηται* (8.3) τι άλλο μπορεί να σημαίνει, παρότι η λυκούργεια τάξη (8.1) εξακολουθεί να ισχύει;

β) Η άποψη του Momigliano ότι ο Ξενοφών *attenda al cap. XV che un ordinamento di Licurgo non è cambiato: e dico un ordinamento, non tutti gli ordinamenti*,²⁰ στηρίζεται σε πιθανή παρανόηση του κειμένου: όταν ο συγγραφέας ισχυρίζεται για τη σπαρτιατική βασιλεία *ὅτι μόνη δὴ αὕτη ἀρχὴ διατελεῖ οἵαπερ ἐξ ἀρχῆς κατεστάθη· τὰς δὲ ἄλλας πολιτείας εὔροισι ἂν τις μετακτινημένας καὶ ἔτι καὶ νῦν μετακτινομένας* (15.1), δεν εννοεί ότι είναι ο μόνος θεσμός του Λυκούργου που παραμένει ακόμα στη θέση του, αλλά ότι είναι το μόνο πολίτευμα που παραμένει σταθερό, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα. Είναι φανερό από τα συμφραζόμενα ότι οι λέξεις *ἀρχή* και *πολιτεία* χρησιμοποιούνται ως συνώνυμες.²¹ Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, αναφερόμενος πάλι στο σπαρτιατικό πολίτευμα, ο Ξενοφών χρησιμοποιεί τον όρο *ἀρχή* και στον *Άγησ.* 1.4: *τοῖγαροῦν ἄλλη μὲν οὐδεμία ἀρχὴ φανερά ἐστι διαγεγενημένη οὔτε δημοκρατία οὔτε ὀλιγαρχία οὔτε τυραννίς οὔτε βασιλεία· αὕτη δὲ μόνη παραμένει συνεχῆς βασιλεία.*

Η θεωρία, λοιπόν, του Momigliano, τουλάχιστον όσον αφορά τη θέση του κεφαλαίου 14, δεν μπορεί να γίνει δεκτή. Είναι προφανές ότι το κεφάλαιο αυτό διακόπτει τη λογική συνέχεια ανάμεσα στα κεφάλαια 13 και 15. Εάν αυτά τα δύο τμήματα ενωθούν, προκύπτει μια ολοκληρωμένη κατάταξη των βασιλικών

---

²⁰ 'Unità logica' 343.

Η ιδιαίτερη αυτή χρήση του όρου *ἀρχή* δεν είναι ιδεολογικώς αθώα: εμμέσως δηλώνεται ότι το πολίτευμα της Σπάρτης είναι βασιλικό - μια άποψη που ασφαλώς θα ικανοποιούσε τον Αγησίλαο.

προνομίων σε τρία μέρη: (i) σε καιρό εκστρατείας: *διηγήσομαι δὲ καὶ ἦν ἐπὶ στρατιᾶς ὁ Λυκοῦργος δύναμιν καὶ τιμὴν κατεσχεύασε* (13). (ii) σε καιρό ειρήνης: *βούλομαι δὲ καὶ ἄς βασιλεῖ πρὸς τὴν πόλιν συνθήκας ὁ Λυκοῦργος ἐποίησε διηγήσασθαι* (15.1-7). (iii) μετὰ θάνατον: *αὐτὰ μὲν οἷν αἱ τιμαὶ οἴχοι ζῶντι βασιλεῖ δέδονται ... αἱ δὲ τελευτήσαντι τιμαὶ βασιλεῖ δέδονται...* (15.8-9). Δεν πρέπει να είναι συμπτωματικό ότι την ίδια ακριβῶς κατάταξη συναντούμε και στον Ηρόδοτο 6.56-9. Τα βασιλικά γέρεα παρουσιάζονται, με την ίδια πόλι σειρά, ως εξής: (i) *τὰ ἐμπολέμια* (56). (ii) *τὰ εἰρηναῖα* (57). (iii) *ταῦτα μὲν ζῶσι τοῖσι βασιλεῦσι δέδονται ἐκ τοῦ κοινοῦ τῶν Σπαρτιητέων, ἀποθανοῦσι δὲ τάδε ...* (58). Η ομοιότητα ανάμεσα στα δύο χωρία, όχι μόνο στη διάταξη της ὑλης, ἀλλὰ και στη διατύπωση, είναι προφανής. Ίσως ο Ξενοφῶν να συμβουλευτήκε τον Ηρόδοτο· δεν αποκλείεται ὅμως και οι δύο ν' ακολουθοῦν μια προϋπάρχουσα κατάταξη ἀπὸ τους ἴδιους τους Σπαρτιάτες. Ὅπως και να ἔχει το πράγμα, η συνάφεια μεταξύ των δύο χωρίων ἀποτελεῖ ἰσχυρὴ ἔνδειξη ὅτι τα κεφάλαια 13 και 15 της ΑΠ ἀπαοτίζουν ενιαῖο τμήμα.

Το κεφάλαιο 14 δεν μπορεί να μετατεθεῖ στην ἀρχή, ὅπως υποστηρίζει η Chrimes.²² Η φράση *οὔτε τῷ θεῷ πειθόμενοι* (14.7), για να γίνει κατανοητή, προϋποθέτει ὅσα ἔχουν ἤδη εἰπωθεῖ στο 8.5 για την ἐπιζύρωση των νόμων του Λυκούργου ἀπὸ το μαντεῖο των Δελφῶν, διαφορετικά παραμένει ἀσαφής: με τη λέξη *θεός* ο Ξενοφῶν ἐννοεῖ τον Απόλλωνα και ὄχι 'the laws of Heaven', ὅπως ἐσφαλμένα ἀποδίδει τη φράση η Chrimes.²³

Εἶναι φανερό, επομένως, ὅτι η καταλληλότερη θέση του κεφαλαίου εἶναι το

²² *Respublica* 1-8.

²³ Αὐτ. 7. Βάσει αὐτοῦ του χωρίου η Ἀγγλίδα ἱστορικός θεωρεῖ τον συγγραφέα της ΑΠ μονοθεϊστή (αὐτ. 47).

τέλος του έργου. Υπάρχουν, άλλωστε, ευδιάκριτα ίχνη κυκλικής σύνθεσης. Στο προοίμιο η βασική θέση του συγγραφέα παρουσιάζεται ρητορικά ως η επίλυση μιας απορίας (ἐθαύμασα, 1.1): 'Πού οφείλεται η δύναμη της Σπάρτης; Όταν εξέτασα τον τρόπο ζωής των Σπαρτιατών έπαψα να απορώ· οφείλεται στους νόμους του Λυκούργου οἷς πειθόμενοι ηἠδαιμόνησαν.' Στο 14ο κεφάλαιο όμως διαβάζουμε ότι πολλοί Έλληνες έχουν αρχίσει να συνασπίζονται για να εμποδίσουν την αναβίωση της σπαρτιατικής κυριαρχίας (§6), το οποίο σημαίνει ότι η δύναμη και η ευδαιμονία της πόλης, αν δεν έχει πάψει πλέον να υφίσταται, έχει οπωσδήποτε κλονιστεί σοβαρά. Και ο Ξενοφών καταλήγει: 'Δεν πρέπει όμως να απορεί κανείς (θαυμάζειν) για όσα θλιβερά συμβαίνουν στους Σπαρτιάτες, ἐπειδὴ φανεροί εἰσιν οὔτε τῶ θεῶ πειθόμενοι οὔτε τοῖς Λυκούργου νόμοις (§7).' Ο συγγραφέας, λοιπόν, αρχίζει και τελειώνει το έργο του με την επίλυση μιας απορίας, εστιάζοντας έτσι την προσοχή του αναγνώστη σε μια έννοια-κλειδί του δοκιμίου, την πειθώ. Η βασική θέση της ΑΠ επανέρχεται, αντίστροφα διατυπωμένη, στο τέλος: η ευημερία της Σπάρτης είναι συναρτημένη με την υπακοή στους νόμους του Λυκούργου. Εξεταζόμενο από αυτή την οπτική γωνία, το κεφ. 14 δεν αναιρεί, αλλά στηρίζει τη θέση του συγγραφέα και συνεπώς δεν είναι παλινωδία, αλλά οργανικό τμήμα του συνόλου, όπως θα υποστηριχθεί στη συνέχεια.

Οι καταγγελίες που απαγγέλλονται εναντίον των Σπαρτιατών στο κεφάλαιο 14 δεν βρίσκονται αναγκαστικά σε κατάφωρη αντίφαση με τα προηγούμενα. Η δήλωση του συγγραφέα στο 14.1 δεν σημαίνει οπωσδήποτε ότι κανένας νόμος του Λυκούργου δεν ισχύει πια. Όπως φαίνεται από τη συνέχεια, ο Ξενοφών δεν εννοεί ότι έχει καταρρεύσει ολόκληρο το Λυκούργειο οικοδόμημα (προφανώς η άγωγη,

τα συσσίτια και η στρατιωτική οργάνωση συνεχίζουν να υφίστανται), αλλά ότι ορισμένοι νόμοι έχουν πάψει να τηρούνται. Ποιοι νόμοι όμως δεν τηρούνται και από ποιούς;

Το χωρίο 14.2-4 αποτελεί την πιο εκτεταμένη ενότητα του κεφαλαίου τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος της ο συγγραφέας αναφέρεται τους αριστοστές:²⁴ οἶδα γὰρ πρότερον μὲν Λακεδαιμονίους αἰροισμένους οἴκοι τὰ μέτρια ἔχοντας ἀλλήλοις συνεῖναι μᾶλλον ἢ ἀριόζοντας ἐν ταῖς πόλεσι ... νῦν δ' ἐπίσταμαι τοῖς δοκοῦντας πρώτους εἶναι ἐσπουδακότας ὥς μηδέποτε παύονται ἀριόζοντας ἐπὶ ξένης. Το λογικό συμπέρασμα που εξάγεται από αυτή τη διαπίστωση είναι ότι οι αιτιάσεις που απαγγέλλονται σε αυτό το τμήμα δεν αφορούν το σύνολο των Σπαρτιατών, αλλά μια συγκεκριμένη κατηγορία, τα μέλη της σπαρτιατικής αριστοκρατίας (οἱ πρώτοι), που προτιμούν να διοριστούν αριστοστές στο εξωτερικό παρά να ζήσουν στη Σπάρτη τὰ μέτρια ἔχοντες.²⁵ Με αυτόν τον τρόπο αίρεται η πρώτη αντίφαση. Στη Σπάρτη η κατοχή ξένου νομίσματος συνεχίζει να είναι απαγορευμένη. Αν ορισμένοι έχουν τη δυνατότητα να καλλωπίζονται ἐπὶ τῷ κεκτηθῆναι, είναι γιατί ζώντας αλλού βρίσκονται εκτός ελέγχου και, καθώς ἔρχονται σε επαφή με ξένες συνήθειες, ἐμπιμπάνται ὀαδιοργίας (14.4).

Η επόμενη μομφή του συγγραφέα αφορά τη μεταστροφή της εξωτερικής πολιτικής των Σπαρτιατών: καὶ ἦν μὲν ὅτε ἐπεμελοῦντο ὅπως ἄξιοι εἶεν

---

²⁴ Για την οργάνωση της σπαρτιατικής ηγεμονίας και για τους αριστοστές ειδικότερα βασική παραμένει η μελέτη του Parke, 'Development'.

²⁵ Ἢδη ο Stein (*Bemerkungen* 5) ἔχει υποστηρίξει ότι οι κατηγορίες του κεφ. 14 δεν αφορούν το σύνολο των Σπαρτιατών, αλλά τους αριστοστές και τους ανθρώπους του Λυσάνδρου· πβ. την εισαγωγή του Marchant στην έκδοση της Loeb, Xenophon, *Scripta minora* σ. xxii, ο οποίος εντούτοις υποστηρίζει ότι το κεφάλαιο είναι μεταγενέστερη προσθήκη ('the change of tone is manifest'). Ότι το κεφ. 14 δεν αντιφάσκει με τα προηγούμενα υποστηρίζεται επίσης από τον Flower, 'Revolutionary agitation' 91.

ἡγεῖσθαι· νῦν δὲ πολὺ μᾶλλον πραγματεύονται ὅπως ἄρξουσιν ἢ ὅπως ἄξιοι τοῦτου ἔσονται (14.5).²⁶ Ο Ξενοφών δεν ισχυρίζεται απλῶς ὅτι ἡ ἐξουσία γιὰ τοὺς Σπαρτιάτες ἔχει γίνει πια αυτοσκοπός· ἡ κατηγορία του ἐπεκτείνεται καὶ στη φύση αὐτῆς τῆς ἐξουσίας, που δεν εἶναι πλέον ἡγεμονία, ἀλλὰ ἀρχή. Ὅπως καὶ στον Θουκυδίδη,²⁷ υπάρχει κάποια διαφορὰ στὴν ἐννοιολογικὴ φόρτιση τῶν παραπάνω λέξεων: ἡ ἡγεμονία ἀσκεῖται πρὸς ὄφελος τῶν ἀρχομένων καὶ μετὰ τὴν συγκατάθεσή τους· ἡ ἀρχὴ ἀσκεῖται εἰς βῆρος τους καὶ χωρὶς τῆς θέλησής τους. Ὅταν ἡ ἡγεμονία τῶν Ἀθηναίων μετατράπηκε σὲ ἀρχή, οἱ Σπαρτιάτες ηἰγήθησαν τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν ἐλληνικῶν πόλεων - ἢ τουλάχιστον αὐτὸ διακήρυξαν προγραμματικὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου.²⁸ Ὁ ἀγῶνας αὐτὸς κατέλυσε μὲν τὴν ἀθηναϊκὴν αυτοκρατορία, ἔφερε ὁμῶς στὴ θέση τῆς τὴν ἀρχὴν τῶν Σπαρτιατῶν. Ἡ ἱστορία μοιάζει νὰ ἐπαναλαμβάνεται· ὅπως στὸ παρελθόν οἱ Ἕλληνες συνασπίστηκαν ἐναντίον τῆς Ἀθήνας, τώρα συνασπίζονται ἐναντίον τῆς Σπάρτης: τοιγαροῦν οἱ Ἕλληνες πρότερον μὲν ἰόντες εἰς Λακεδαιμόνα ἐδέοντο αὐτῶν ἡγεῖσθαι ἐπὶ τοῖς δοζοῦντας ἀδιζειν· νῦν δὲ πολλοὶ παρακαλοῦσιν ἀλλήλους διακωλύειν ἄρξαι πάλιν αὐτοῖς (ΛΠ 14.6).²⁹

Οἱ κατηγορίες τοῦ Ξενοφώντος κατὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἐστιάζονται,

²⁶ Ο Marchant (OCT) διατηρεῖ τὴ γραφὴ τῶν γρῶν ἄξιοι τοῦτων. Ἡ ἀντίθεση, ὅσσο, μετὰ τὸ ἐπεμελοῦντο ὅπως ἄξιοι εἶεν ἡγεῖσθαι υποβάλλει τὴ διόρθωση σὲ τοῦτον (Stephanus).

²⁷ Βλ. π.χ. 1.96-7 (ἡ ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία μετατρέπεται σὲ ἀρχήν)· πβ. Romilly, *Thucydides and the Ath. Imperialism* 87.

²⁸ Βλ. π.χ. Θουκ. 2.8.4, 4.108.2· πβ. Ἑλλ. 2.2.23 (νομίζοντες ἐκείνην τὴν ἡμέραν ἀρχεῖν τῆς ἐλευθερίας· ἡ διατύπωση εἶναι σαφῶς εἰρωνικὴ).

²⁹ Πβ. τὸν λόγο τῶν Θεβαίων πρὸς τοὺς Ἀθηναίους (Ἑλλ. 3.5.10-11): ὅτι δὲ πολλῶν ἀρχοῦσι, μὴ φοβηθῆτε, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον διὰ τοῦτο θαυραῖτε, ἐνθιμοῦμενοι ὅτι καὶ ἡμεῖς ὅτε πλείστον ἦρχετε, τότε πλείστοις ἐχθροῦς ἐκέκτησθε. ἀλλ' ἔως μὲν οὐκ εἶχον ὅποι ἀποσταῖεν, ἐκρυπτον τὴν πρὸς ἡμᾶς ἐχθραν· ἐπεὶ δὲ γε Λακεδαιμόνιοι προῖστησαν, τότε ἔφησαν οἷα περὶ ἡμῶν ἐγίνωσκον, καὶ νῦν γε, ἂν φανεροὶ γενόμεθα ἡμεῖς τε καὶ ἡμεῖς συνασπιδοῦντες ἐναντία τοῖς Λακεδαιμονίοις, εἴ ἴστε, ἀναφανησονται πολλοὶ οἱ μισοῦντες αὐτοῖς.

λοιπόν, σε δύο αλληλένδετα θέματα: στη μετατροπή της *ἡγεμονίας* τους σε *ἀρχὴν* και στη διαφθορά τους από την εξουσία. Η τελική δήλωση του συγγραφέα μοιάζει να συνοψίζει τις παραπάνω καταγγελίες. Αν οι Έλληνες συνασπίζονται κατά των Σπαρτιατών, είναι γιατί οι τελευταίοι *φανεροί εἰσιν οὔτε τῷ θεῷ πειθόμενοι οὔτε τοῖς Λυκούργου νόμοις* (14.6). Πώς γίνεται, ωστόσο, να συμφιλιωθούν τα παραπάνω λόγια με τον προηγούμενο ισχυρισμό ότι *ἐν Σπάρτῃ μάλιστα πείθονται ταῖς ἀρχαῖς τε καὶ τοῖς νόμοις* (8.1); Κατά τη γνώμη μου, η μια πρόταση δεν αναιρεί την άλλη. Η υπακοή ισχύει *ἐν Σπάρτῃ* μακριά από την πόλη τους οι Σπαρτιάτες παραβαίνουν τον πατροπαράδοτο τρόπο ζωής. Επιπλέον, φαίνεται ότι ο Ξενοφών θεωρεί πως ο επεκτατικός χαρακτήρας της εξωτερικής πολιτικής των Σπαρτιατών είναι ασυμβίβαστος με το εσωτερικό τους καθεστώς. Η μετατροπή της *ἡγεμονίας* σε *ἀρχὴν* αποτελεί παρέκβαση από το λυκούργειο πολίτευμα, γιατί έτσι καταστρατηγείται ο ιδεατός τύπος Σπαρτιάτη που θέλησε να δημιουργήσει ο νομοθέτης: η ηγετική θέση είναι αποτέλεσμα του μόχθου για την αρετή και όχι ευκαιρία για την επιλογή ενός εύκολου τρόπου ζωής (*ὀαδιουργία*). Σε ποιούς όμως στρέφονται τα πυρά του Ξενοφώντος; Το εννοούμενο υποκείμενο του *φανεροί εἰσιν* (14.7) είναι, βέβαια, οι Λακεδαιμόνιοι. Στην αρχή, ωστόσο, του κεφαλαίου, όπως καθίσταται φανερό από τα συμφραζόμενα, η λέξη αυτή δεν αναφέρεται στην πραγματικότητα στο σύνολο των Σπαρτιατών, αλλά στο υποσύνολο που προσδιορίζεται λίγο παρακάτω (*οἱ δόκοῦντες πρώτοι εἶναι*): διαφορετικά, η φράση *ἀρμόζοντας ἐν ταῖς πόλεσιν* θα έπρεπε να σημαίνει ότι ολόκληρος ο πληθυσμός της Σπάρτης είχε μεταναστεύσει στο εξωτερικό.

Η άποψη του Ollier ότι το *κεφ. 14* αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη

επιδέχεται συζήτηση για έναν ακόμη λόγο. Κατά τον Γάλλο μελετητή, το κύριο σώμα το έργου γράφτηκε γύρω στα 394, ενώ το κεφ. 14 προστέθηκε γύρω στα 378.³⁰ το *πρόσθεν* αντιστοιχεί στο χρόνο συγγραφής του κυρίου σώματος του έργου, όταν το λυκούργειο σύστημα υποτίθεται ότι βρισκόταν σε πλήρη ισχύ, ενώ το *νῦν* αναφέρεται στο παρόν της συγγραφής του υστερογράφου. Έτσι όμως ο σπαρτιατικός επεκτατισμός παρουσιάζεται ως φαινόμενο των δεκαετιών του 380 ή του 370 - κάτι που είναι ανακριβές. Η σπαρτιατική ηγεμονία είχε μετατραπεί σε *ἀρχήν* ήδη από το τελευταίο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου, όταν ο Λύσανδρος, εκμεταλλευόμενος το γόητρο του νικητή των Αιγός Ποταμών, δημιούργησε ένα είδος προσωπικής αυτοκρατορίας εδραιωμένης στο σύστημα των αρμοστών και των δεκαρχιών (ακραιών ολιγαρχικών κυβερνήσεων οι οποίες στηρίζονταν από σπαρτιατική φρουρά). Ο Ξενοφών είχε προσωπική εμπειρία από τη διακυβέρνηση των τριάκοντα (μιας εκτεταμένης δεκαρχίας)· κατόπιν, στις αρχές της δεκαετίας του 390, ως αρχηγός των υπολειμμάτων του εκστρατευτικού σώματος του Κύρου, ήρθε σε προσωπική επαφή με το νέο είδος Σπαρτιατών που περιγράφονται στο κεφ. 14, όπως ο Δερκυλίδας, ο οποίος *ἀεί φιλαπόδημος ἦν* (Έλλ. 4.3.2)· λίγο αργότερα, ως προσωπικός φίλος του Αγησιλάου, θα πρέπει να παρακολούθησε από κοντά τις απόπειρες του Λυσάνδρου να ανασυστήσει τις δεκαρχίες του, οι οποίες είχαν στο μεταξύ εκπέσει (Έλλ. 3.4.2· 7-10).

Η αντίθεση, συνεπώς, του *νῦν* και του *πρόσθεν* δεν αναφέρεται στη Σπάρτη του 394 και σε αυτήν του 378, αλλά στην παραδοσιακή Σπάρτη, που δεν είχε ακόμη δελεαστεί από τους πειρασμούς της *ἀρχῆς*, και στη νέα Σπάρτη, όπως τη γνώρισε ο Ξενοφών. Το κεφάλαιο 14 μπορεί να διαβαστεί ως μια ύστατη έκκληση: ο συγγραφέας προειδοποιεί τους φίλους του ότι τόσο η *ἀρχή* όσο και ο

Rép. σ. xviii.

θεσμός των αρμοστών υποσκάπτουν τις αξίες οι οποίες θεμελίωσαν τη δύναμή τους και θέτουν σε κίνδυνο όχι μόνο την ηγετική τους θέση, αλλά και την ίδια την ευδαιμονία της πόλης τους. Ο έπαινος της πολιτείας των Σπαρτιατών συνδυάζεται με κριτική του εξωτερικού προσανατολισμού της πολιτικής τους. Ιδωμένο από αυτήν τη σκοπιά, το 14ο κεφάλαιο της ΑΠ κατέχει μιαν ενδιαμέση θέση ανάμεσα στις θουκυδίδειες αιχμές κατά του σπαρτιατικού επεκτατισμού, που περιορίζονται στη συμπεριφορά των Σπαρτιατών προς τὰ ἔξω,³¹ και στις επικρίσεις του Ισοκράτη και του Εφόρου, οι οποίοι αποδίδουν την κατάρρευση της σπαρτιατικής δύναμης στην εσωτερική διάβρωση των λυκουργείων θεσμών

Οι Αθηναίοι προειδοποιούν τους Σπαρτιάτες ότι ἡμεῖς γ' ἂν οἶν εἰ καθελόντες ἡμᾶς ἄρξαιτε, τάχα ἂν τὴν εἴνοιαν ἦν διὰ τὸ ἡμέτερον δέος εἰληφάτε μεταβάλαιτε ... ἄμεικτα γὰρ τὰ τε καθ' ἡμᾶς αὐτοῖς νόμιμα τοῖς ἄλλοις ἔχετε καὶ προσέτι εἰς ἕνα στος ἔξιων οὔτε τούτοις χοῖται οὔθ' οἷς ἡ ἄλλη Ἑλλάς νομίζει (1.77.6) πβ. 1.95.7: παραδειγματιζόμενοι από τον Πausanias, ἄλλους οἶνέτι ὑστερον ἐξέπεμψαν οἱ Λακεδαιμόνιοι, φοβούμενοι μὴ σφίσιν οἱ ἔξιόντες χεῖρους γίνωνται . Οι επισημάνσεις του Θουκυδίδη για την αδυναμία των Σπαρτιατών να αναλάβουν την ηγεμονία των Ελλήνων μοιάζουν να μην υπαγορεύονται μόνον από τη συμπεριφορά του νικητή των Πλαταιών, αλλά και από τη μεταγενέστερη στάση των Σπαρτιατών. Αυτό φαίνεται από το σχόλιο που κάνει ο ιστορικός για τον Βρασίδα και για όσους τον διαδέχτηκαν στο αξίωμά του (4.81.3): πρῶτος γὰρ ἐξελθὼν καὶ δόξας εἶναι κατὰ πάντα ἀγαθὸς ἐλπίδα ἐγκατέλιπε βέβαιον ὡς καὶ οἱ ἄλλοι τοιοῦτοί εἰσιν . Είναι φανερός ο υπαινιγμός ότι οι διάδοχοι του Βρασίδα δεν στάθηκαν στο ἕψος του προπατόχου τους. Πβ. επίσης ὅσα λέγονται για τους διοικητές [αρμοστές:] της Ηράκλειας (3.93.2).

από την ολιγόχρονη ηγεμονία.³²

Χρονολόγηση

A. *Terminus ante quem*. Ορισμένοι μελετητές τοποθετούν τη συγγραφή της *ΛΠ* μετά το 371.³³ Ωστόσο, η χρονολόγηση αυτή προσκρούει στα δεδομένα του

Κατά τον Ισοκράτη (8.96), η θαλάσσια ηγεμονία τὴν ... πολιτείαν, ἦν ἐν ἑπτακοσίοις ἔτεσιν οὐδεὶς οἶδεν οἷθ' ὑπὸ κινδύνων οἷθ' ὑπὸ σιμφορῶν κινηθεῖσαν, ταύτην ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ σαλευῖσαι καὶ λυθῆναι παρὰ μικρὸν ἐποίησεν· ἀντὶ γὰρ τῶν καθεστώτων παρ' αὐτοῖς ἐπιτηδειμάτων τοῖς μὲν ἰδιώταις ἐνέπλησεν ἀδικίας, ῥαθυμίας, ἀνομίας, φιλαργυρίας, τὸ δὲ κοινὸν τῆς πόλεως ὑπεροφίας μὲν τῶν συμμάχων, ἐπιθυμίας δὲ τῶν ἀλλοτρίων, ὀλιγοφίας δὲ τῶν ὄρκων καὶ τῶν συνθηκῶν. Το ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι διὰ ... τὴν ἀκολασίαν τὴν ὑπὸ ταύτης τῆς ἀρχῆς αὐτοῖς ἐγγενομένην ταχέως κάκεινης τῆς ἡγεμονίας ἀπεστερήθησαν (αὐτ. 102). Δεν σώζεται αὐτούσιο τὸ κείμενο τοῦ τοῦ Εφόρου· ἡ θεωρία τοῦ γιὰ τὴν παρακμὴ τῆς Σπάρτης μπορεῖ, ὡστόσο, νὰ ἀνασυντεθεῖ με βάση τοὺς ἀποήχους τῆς σὲ μεταγενέστερους συγγραφεῖς (Πολύβ. 6.45-6.48.2-4, 50.1-2· Στράβ. 10.4.16· Διόδ. 7.12.1-8· Πλούτ. *Λικ.* 30.1, *Ἄγης* 5, *Λύκ.* 16-7, *Ἥθ.* 239ef). Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐλευθερίαν μιᾶς πόλης εἶναι ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ ὁμόνοια. Ἡ τελευταία ὁμῶς ἐπιτυγχάνεται μόνον με τὴν κατάργηση τῆς πλεονεξίας. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Λυκούργος χόρτισε τὴ γῆ (τὴν πολιτικὴν χώραν) σὲ ἴσα μερίδια καὶ ἀπαγόρευσε τὴν κατοχὴ καὶ τὴ χρῆση νομισμάτων ἀπὸ πολῦτιμο μέταλλο. Ἡ σπαρτιατικὴ πολιτεία ἀρχισε νὰ νοσεῖ σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν κατάλυση τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας ἐξαιτίας τῆς ἀτόμης εἰσροῆς μιᾶς πρωτοφανοῦς ποσότητας χρῆματος. Σὲ πρώτη φάση τὸ χρῆμα αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε μόνον γιὰ κρατικοὺς σκοποῦς· κατόπιν ὁμῶς πέρασε σὲ ἰδιωτικά χεῖρα. Τέλος, ἡ κατάλυση τοῦ παραδοσιακοῦ καθεστώτος γαιοκτησίας ἀπέτελεσε τὴ γαιριστικὴ βολὴ γιὰ τὴ λυκούργειο πολιτεία. Γιὰ τὸν Ἐφορο καὶ τὴ θεωρία τοῦ, πβ. Tigerstedt, *Legend* I 208-22· Rawson, *Tradition* 53-4· David, *Sparta Between Empire and Revolution* 55-6· Hodkinson, 'Blind Ploutos?' 195-201.

Jacoby, *FGrH* III b II, σ. 359, σημ. 25. Ὁ Cartledge (*Agesilaos* 57) τοποθετεῖ τὴ συγγραφή ὀλοζλήρης τῆς *ΛΠ* μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀγησιλάου (360). Κατὰ τὸν Jaeger (*Paideia* III 326, σημ. 56), τόσο ἡ *ΛΠ* ὡς καὶ ἡ *Κύρου Παιδεία* θα πρέπει νὰ ὀλοζλήροῦνταν κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέα.

κειμένου. Είτε εκληφθεί ως υστερόγραφο είτε ως οργανικό τμήμα του έργου, το κεφάλαιο 14 δεν μπορεί να γράφτηκε μετά τη μάχη των Λεύκτρων. Όσα λέγονται στις §§ 2-4 προϋποθέτουν ότι το σύστημα των *ἀροιστῶν* βρίσκεται ακόμη σε πλήρη ισχύ: το κυριότερο μέλημα των Σπαρτιατῶν 'που θεωρούνται οι πρώτοι' είναι *ὡς μήποτε παύονται ἀρομόζοντες ἐπὶ ξένης*.³⁴ η φιλοδοξία αυτή δεν θα μπορούσε να υφίσταται μετά την κατάλυση της σπαρτιατικής *ἀρχῆς*.³⁴

Στη χρονολόγηση της ΑΠ πριν το 371 συνηγορεί και το γεγονός ότι οι Σκιριτες αναφέρονται ως τακτική μονάδα του σπαρτιατικού στρατού (12.3). Όπως συνάγεται από τα *Ἑλληνικά* 7.4.21, η Σκιριτις ήταν ανάμεσα στις πόλεις των περιοίκων που αποσχίσθηκαν από τη Σπάρτη κατά την εισβολή του Επαμεινώνδα στη Λακωνία.³⁵

B. *Terminus post quem*. Στο 14.6 διαβάζουμε: *τοιγαροῦν οἱ Ἕλληνες πρότερον μὲν ἰόντες εἰς Λακεδαίμονα ἐδέοντο αὐτῶν ἠρεῖσθαι ἐπὶ τοῖς δοχοῦντας ἀδικεῖν· νῦν δὲ πολλοὶ παρακαλοῦσιν ἀλλήλους ἐπὶ τὸ διαχωλῆναι ἄρξαι πάλιν αὐτούς*. Με άλλα λόγια, ενώ στο παρελθόν οι Ἕλληνες συνασπίζονταν εναντίον της Αθήνας, τώρα συνασπίζονται εναντίον της Σπάρτης. Το πρώτο σκέλος της παραπάνω δήλωσης μοιάζει να αναφέρεται σε ὅσα διαδοραματίστηκαν κατά το συνέδριο της Πελοποννησιακῆς Συμμαχίας το 431 (Θουκ. 1.67 κε): *οἱ δοχοῦντες ἀδικεῖν* είναι οι Αθηναῖοι. Σε ποιον συγκεκριμένο συνασπισμό όμως αναφέρεται το δεύτερο σκέλος; Εδώ υπάρχει μεγαλύτερη ασάφεια: και, ὡπως επισημαίνει ο MacDowell (*Spartan Law* 12), *νῦν* cannot be

---

³⁴ Για την ακρίβεια η Σπάρτη, τηρώντας τους όρους της ειρήνης που έκλεισε με την Αθήνα (*Ἑλλ.* 6.3.18), ανακάλεσε τους αρομοστές λίγο πριν τη μάχη των Λεύκτρων (αυτ. 6.4.2): *φυσικά αργότερα, και να ήθελε, δεν θα μπορούσε να αναστήσει τον θεσμό.*

³⁵ Βλ. Underhill, *Commentary on the 'Hellenica'* 295-6· Andrewes, στον Gomme, *HCT* IV 104.

pressed to mean “in this very year”; it just means “nowadays”, by contrast with forty or more years ago, and there was perhaps hardly any time between 400 and 371 when it could not have been said that many Greeks wanted to stop the Spartans from either continuing or regaining their hegemony.’

Υπάρχουν, ωστόσο, περιθώρια για κάποιον ακριβέστερο προσδιορισμό της χρονικής περιόδου στην οποία αναφέρεται ο Ξενοφών. Η μόνη δυνατή ερμηνεία της φράσης *ἐπὶ τὸ διακωλύειν ἄρξαι πάλιν αὐτοῖς* είναι ότι οι Σπαρτιάτες, τυπικά ή ουσιαστικά, έχουν χάσει την *ἀρχήν* τους και οι υπόλοιποι Έλληνες κάνουν ενέργειες ώστε να εμποδίσουν την ανάκτησή της.³⁶ Την οριστική κατάλυση της σπαρτιατικής *ἀρχῆς* επέφερε η μάχη των Λεύκτρων. Είδαμε, ωστόσο, ότι η ΑΠ δεν μπορεί να γράφτηκε μετά το 371. Θα πρέπει, επομένως, να αναζητηθεί ένα γεγονός το οποίο οδήγησε σε έναν πρώτο κλονισμό, έστω προσωρινό, της σπαρτιατικής ηγεμονίας πριν από τα Λεύκτρα και το γεγονός αυτό είναι η ναυμαχία της Κνίδου (394), οπότε ο σπαρτιατικός στόλος καταστράφηκε από τις δυνάμεις του Κόνωνος.

Η ναυμαχία σήμανε το τέλος της σπαρτιατικής θαλασσοκρατορίας: οδήγησε στην αποστασία των νησιών και των παραθαλάσσιων πόλεων της Μ. Ασίας· οι αμοιστές εκδιώχθηκαν· στη Σπάρτη απέμεινε μόνον η Άβυδος (Ξεν. Έλλ. 4.7.1-3· Διόδ. 14.84.3-4). Ο Ισοκράτης γράφει για τον Κόνωνα ότι την

---

³⁶ Μτφρ. Marchant: ‘to prevent a revival of Spartan supremacy’· μτφρ. Ollier: ‘à l’empêcher de recouvrer son hégémonie’· μτφρ. Moore: ‘to prevent a revival of Spartan power’. Η Chrimes (*Respublica* 18) θεωρεί ότι η σημασία του *πάλιν* δεν είναι ‘again’ αλλά ‘on the contrary’ (LSJ s.v., I.2)· πβ. MacDowell, *Spartan Law* 11. Η αντίθεση, ωστόσο, με την προηγούμενη πρόταση υποβάλλεται με τον σύνδεσμο *δέ* (πρότερον μὲν... νῦν δέ)· το *πάλιν* συντακτικῶς συνάπτεται με το *ἄρξαι*.

ἀοχὴν τὴν Λακεδαιμονίων κατέλυσεν (4.154)· στην Κνίδα οι Σπαρτιάτες τῆς ἀοχῆς ἀπεστερήθησαν, οἱ δ' Ἕλληνες ἠλευθερώθησαν (9.56). Ο Διόδωρος (ό.π.), ο οποίος για την εν λόγω περίοδο αντλεί από τον Έφορο, αναφέρει ότι Λακεδαιμόνιοι μὲν ἀπὸ τούτου τοῦ χρόνου τὴν κατὰ θάλατταν ἀοχὴν ἀπέβαλον. Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι ο Θεόπομπος θέτει ως τέμα της αφήγησής του τη ναυμαχία της Κνίδου (βλ. Διόδ. 14.84.7)· για αοχικούς Έλληνες της εποχῆς φαίνεται να κλείνει μια περίοδος της ιστορίας τους.³⁷

Αν όμως η σπαρτιατικὴ ἀοχὴ καταλύθηκε (εν μέρει) με τη ναυμαχία της Κνίδου, η φράση πολλοὶ δὲ παρακαλοῦσιν ἀλλήλους που χρησιμοποιεῖ ο Ξενοφών δεν μπορεί να αναφέρεται στις συνεννοήσεις των Ἑλλήνων λίγο πριν το ξέσπασμα του Κορινθιακού Πολέμου.³⁸ Το πιθανότερο είναι ότι ο συγγραφέας υπαινίσσεται την ίδρυση της Β' Αθηναϊκῆς Συμμαχίας (378) - μια θέση που έχει ἤδη υποστηριχθεῖ ἀπὸ τον Naumann.³⁹ Προγραμματικός στόχος της Συμμαχίας ἦταν ὅπως ἂν Λακεδαιμόνιοι ἐῶσι τοὺς Ἕλληνας ἐλευθέρους καὶ αὐτονόμους ἡσιζίαν ἄγειν, τὴν χώραν ἔχοντας ἐμ βεβαίωσι τὴν ἐαυτῶν πᾶσαν καὶ ὅπως κενόια ἦν καὶ διαμένει εἰς ἀεὶ ἢ κοινὴ εἰρήνη ἦν ὁμοσαν οἱ Ἕλληνες καὶ Βασιλεῖς κατὰ τὰς συνθήκας (Tod, *Gr. Hist. Inscr.* σφ. 123).

Συμπέρασμα: το κεφ. 14 γράφτηκε πιθανῶς μετὰξὺ του 378 καὶ του 371. Ἐάν ἐκληφθεῖ ὡς υστερόγραφο, τότε το κύριο σῶμα της ΑΠ θα πρέπει να

---

³⁷ Για τη σημασία της ναυμαχίας, πβ. Ανδοξ. 3.22· Πολύβ. 1.2.3 (με το σχόλιο του Walbank)· Πλούτ. Ἄροτοξ. 21· Iust. 6.4.1· Nepos, *Conon* 4. Βλ. επίσης Schepens, 'Arogée'.

³⁸ Ὅπως υποστηρίζεται ἀπὸ την Chrimes, *Respublica* 19-21· πβ. Cawkwell, 'Decline' 395, σημ. 38.

³⁹ *De Xenophontis libro* 26-7· πβ. Ollier, *Rép.* σ. xv· Marchant, *Xenophontis Opuscula*, εισαγωγικό σημείωμα στη ΑΠ.

γράφτηκε κάποια χρόνια πριν.⁴⁰ Εάν όμως γίνει δεκτό ότι το κεφ. 14 αποτελεί μέρος της αρχικής σύνθεσης (μια άποψη που υιοθετείται στην παρούσα εργασία), η χρονολόγησή του ισχύει και για το σύνολο του έργου.

Τίτλος

Λακεδαιμονίων πολιτεία : είναι ο τίτλος που έδωσε ο Ξενοφών; Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε· πολλά, άλλωστε, έργα της κλασικής εποχής τιτλοφορήθηκαν από τους αλεξανδρινούς φιλόλογους για λόγους καθαρά ταξινομικούς. Το ερώτημα, λοιπόν, πρέπει να αναδιατυπωθεί: ο τίτλος με τον οποίο μας παραδίδεται το κείμενο⁴¹ - είτε είναι του συγγραφέα είτε όχι - ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο του έργου; Η απάντηση θα μπορούσε να είναι καταφατική,⁴² υπό ορισμένες όμως προϋποθέσεις. Κατ' αρχήν με τον όρο *Λακεδαιμόνιοι* δεν θα πρέπει να εννοηθεί το σύνολο των κατοίκων της Λακωνίας, αλλά οι Σπαρτιάτες με

Ο MacDowell (*Spartan Law* 13) προτείνει την περίοδο κατά την οποία ο Ξενοφών βρισκόταν στη Μ. Ασία μαζί με τον Αγησίλαο (δηλ. από το 396 μέχρι το 394: Anderson, *Xenophon* 146-61)· τα κεφ. 1-10 'may even be based on a description of Sparta given to Xenophon by Agesilaos himself.' Ο Ollier (*Rép.* σσ. xviii, xxviii-xxix) χρονολογεί τη *ΛΠ* στα 394 ή λίγο αργότερα· το έργο γράφτηκε 'dans les premiers temps qui ont suivi l'arrivée de son auteur à Sparte'. Ωστόσο, η έκφραση *ἐκεῖ* (2.2, 2.11, 5.6, 7.3, 7.6, 9.6) υποδηλώνει ότι ο Ξενοφών δεν βρισκόταν στη Σπάρτη όταν έγραψε τη *ΛΠ*· ενδεχομένως να είχε ήδη εγκατασταθεί στο κτήμα της Σκιλλούντος. Ο Delebecque (*Essai* 194-9), ανιχνεύοντας τις σχέσεις της *ΛΠ* με κείμενα άλλων συγγραφέων, τοποθετεί τη συγγραφή του έργου στα 387· ακόμη όμως κι αν υιοθετηθεί η άποψη ότι η *ΛΠ* εμπλέζεται σε συγκεκριμένο διάλογο με άλλα κείμενα, είναι αδύνατο να προσδιοριστεί ποιος συγγραφέας απαντά σε ποιον.

Λακεδαιμονίων πολιτεία : Ζηνα, *Διογ.* Λ. 2.6.57, 'Λογγ.' *Περὶ ἔθνους* 4.4· *Λαζώνων πολιτεία* : Πολυδ. 6.142, Αρποζο, s.v. *μόραν*, Στοβ. 4.140 Hense.

Για μιαν αντίθετη άποψη, βλ. Schenkl, *BPhW* 28 (1908) 2.

πλήρη πολιτικά δικαιώματα, οι *ὄμοιοι* : κάθε Σπαρτιάτης ήταν και Λακεδαιμόνιος, δεν ισχύει όμως και το αντίστροφο.⁴³ Δεύτερον, ο όρος *πολιτεία* δεν αναφέρεται στενά στο σπαρτιατικό πολίτευμα, αλλά γενικότερα στον τρόπο με τον οποίο είναι οργανωμένη η ζωή των *ὁμοίων* για τη σημασία αυτή, πβ. Αφ. Πολ. 1295a40: *ἡ γὰρ πολιτεία βίος τίς ἐστι πόλεως* ('for a constitution is the way of life of a citizen-body', μτφρ. Barker). Το αντιζείμενο, άλλωστε, του έργου προσδιορίζεται από μια φράση που σκόπιμα βρίσκεται στην αρχή του προομίου: *τὰ ἐπιτηδεύματα τῶν Σπαρτιατῶν*.

Εκδοτικό σημείωμα

Για το υπομνηματισμό τῆς ΑΠ ελήφθησαν υπ' ὄψιν οι κυριότερες εκδόσεις των δύο τελευταίων αιώνων, οι οποίες και αναγράφονται με χρονολογική σειρά στο 1ο μέρος της Βιβλιογραφίας. Προϋποτίθεται ότι ο αναγνώστης αυτής της εργασίας θα χρησιμοποιήσει τη στερεότυπη έκδοση του Marchant στη σειρά της Οξφόρδης. γιατί ; αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι υιοθετείται αυτοῦσιό το ζείμενο της παραπάνω έκδοσης. Οι αποκλίσεις συζητούνται διεξοδικά στο ερμηνευτικό υπόμνημα.

⁴³ Για την ορολογία, βλ. Toynbee, *Problems* 168-71.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Τεχνοποιία

1.1 **ἀλλ' ἐγὼ:** το απότομο ξεκίνημα με έναν αντιθετικό σύνδεσμο προσδίδει ^{μεταβατικό} στον λόγο κάτι από τη ζωνρότητα του προφορικού ύφους (Denniston, *Particles* 20-1, 172). Η τεχνική αυτή είναι ιδιαίτερα προσφιλής στον Ξενοφώντα: πβ. τα προοίμια του *Οἰκονομικοῦ*, του *Συμποσίου* και της *Ἀπόλογίας*. Ο προφορικός χαρακτήρας του εναρκτικού *ἀλλά* διαφαίνεται επίσης από το γεγονός ότι συχνά εισάγει ομιλίες: βλ. π.χ. *Ἑλλ.* 2.3.35· *Ἄν.* 3.1.35· *Κύρ. παιδ.* 5.2.8.

ἐννοήσας ... ἔθαύμασα / ἐπεὶ μέντοι κατενόησα ... οὐκέτι ἔθαύμαζον: πβ. το προοίμιο της *Κύρου παιδείας* (1.1.1-3): *ἐννοιά ποθ' ἡμῖν ἐγένετο ... ἔτι δὲ πρὸς τούτοις ἐνενοοῦμεν ... ὅτε μὲν δὴ ταῦτα ἐνεθυμοῖμεθα, οὔτως ἐγιγνώσκομεν περὶ αὐτῶν / ἐπειδὴ δὲ ἐννοήσαμεν ... ἐξ τούτου δὴ ἠναγκαζόμεθα μετανοεῖν.*

τῶν ὀλιγανθρωποτάτων: ο Ξενοφών αναφέρεται στον αριθμό των ὁμοίων (τῶν Σπαρτιατῶν με πλήρη πολιτικά δικαιώματα) και όχι στον ολικό πληθυσμό της Λακωνίας και της Μεσσηνίας. Το 480 το μάχιμο τμήμα του σπαρτιατικού πληθυσμού ανεχόταν σε 8.000 ἄνδρες (Ηρόδ. 7.234.2)· στη μάχη των Πλαταιῶν ἔλαβαν μέρος 5.000 (αυτ. 9.10.1). Το 418, ὅπως συνάγεται από τους αριθμούς που παραθέτει ο Θουκυδίδης (5.68) για τη μάχη της Μαντίνειας, οι ὅμοιοι δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τους 3.500, με βάση τον λιγότερο συντηρητικό υπολογισμό (βλ. Ste. Croix, *Origins* 331-2). Στη μάχη των Λεύκτρων (371) ἔλαβαν μέρος 700 Σπαρτιάτες, αντιπροσωπεύοντας κάτι λιγότερο από τα 4/6 της ολικής

Σχετ. Hdt. 5

Ατ. Ροθ. II 9
+Schürer wpf

δύναμης της πόλης τους (Ξεν. Έλλ. 6.1.1 με 6.4.15)· ο συνολικός αριθμός των στρατευσιμων *ὁμοίων* δεν πρέπει να ήταν πάνω από 1.200.¹ Στη μάχη σκοτώθηκαν 400 (αυτ. 6.4.15)· επιβεβαιώνεται έτσι η μαρτυρία του Αριστοτέλη ότι κατά την περίοδο των Λεύκτρων *οὐδέ χίλιοι τὸ πλῆθος ἦσαν* (Πολ. 1270a30).

Ὡς προς τα αίτια της δημογραφικής κρίσης οι γνώμες των μελετητῶν διαζώνται. Ο Ziehen ('Bevölkerungsproblem'), ο Toynbee (*Problems* 297 κε) και ο Figueira ('Population') την αποδίδουν στον καταστροφικό σεισμό του 465/4· ο Διόδωρος (11.63) αναφέρει 20.000 θύματα - ένας αριθμός που μοιάζει υπερβολικός. Άλλοι, όπως ο Forrest (*Sparta* 131-7), ο Ste. Croix (*Origins* 332), ο Cartledge (*Sparta* 307-18· *Agasilaos* 37-43, 167-70) και ο Hodgkinson ('Inheritance' 79-121), υιοθετούν την αιτιολόγηση του Αριστοτέλη (Πολ. 1270a15-1270b6), ο οποίος αποδίδει την ολιγανθρωπία της Σπάρτης στην άνιση κατανομή της εργείου ιδιοκτησίας (τὴν ἀνομαλίαν τῆς κτήσεως): *τοῖς μὲν γὰρ αὐτῶν συμβέβηκε κερκτῆσθαι πολλὴν λίαν οὐσίαν, τοῖς δὲ πάνταν μικρὰν* (1270a16-8). Για την ανισότητα αυτή ευθύνεται ο ίδιος ο νομοθέτης, ο οποίος, ενώ απαγόρευσε την αγοραπωλησία γῆς, διδόναι δὲ καὶ καταλείπειν ἐξουσίαν ἔδωκε τοῖς βουλομένοις (1270a21)· ωστόσο, είτε με τον ένα τρόπο είτε με τον άλλο, το

¹ Εναντίον της Θήβας επιστρατεύθηκαν 35 κλάσεις (Έλλ. 6.4.17) και στη μάχη ἔλαβαν μέρος τέσσερις μόρα. Ὅπως ἔδειξε ο Toynbee (*Problems* 369-71), το μέγεθος της βασικής μονάδας του σπαρτιατικού στρατού, της *ἐνωμοτίας*, αποτελεί συνάρτηση των κλάσεων που επιστρατεύονται κάθε φορά: σε ολική επιστράτευση σαράντα κλάσεων η δύναμή της είναι σαράντα ἄνδρες. Η μόρα περιλαμβάνει δεκαἔξι ἐνωμοτίας (ΛΠ 11.4). Συνεπώς, το μέγεθος της δύναμης των Λακεδαιμονίων στα Λεύκτρα θα πρέπει να ήταν $35 \times 16 \times 4 = 2.240$ ἄνδρες. Οι Σπαρτιάτες ἦταν μόνον 700· οι περίοικοι, επομένως, ἦταν αναμειγμένοι στο στράτευμα σε ἀναλογία 3, 2 : 1. Αν τώρα μεταφέρουμε την ίδια ἀναλογία στην πλήρη δύναμη του στρατού (40 ἄνδρες $\times 16$ ἐνωμοτία $\times 6$ μόρα $= 3.840$ ἄνδρες, βλ. σχόλιο στο 11.4), προκύπτει ὅτι ο αριθμός των Σπαρτιατῶν ἡλικίας 20-60 δεν ξεπερνούσε τους 1.200 ἄνδρες.

αποτέλεσμα είναι το ίδιο: η κτηματική περιουσία περνά έξω από τον οίκον. Η βαθμιαία συγκέντρωση της γης σε λίγες οικογένειες είχε ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση του πολιτικού σώματος. Ο φιλόσοφος αφήνει να εννοηθεί ότι αοζετοί Σπαρτιάτες καθαιρέθηζαν από την τάξη των ομοίων, καθώς τα πολιτικά τους δικαιώματα ήταν άμεσα συναρτημένα με την κατοχή γης, η οποία θα τους επέτρεπε να καταβάλλουν την απαιτούμενη εισφορά στο συσσίτιό τους (1271b32-7). Επιπλέον, το σύστημα αποθάρονε τις γεννήσεις, εφόσον ο κατακερματισμός των μικρών κτημάτων θα σήμαινε ακόμη περισσότερους φτωγούς: φανερόν ότι πολλών γιγνομένων, τής δέ χώρας οὔτω διηρημένης, ἀναγκαῖον πολλοῖς γίνεσθαι πένητας (1270b5-6).

Τον νόμο που ο Αριστοτέλης αόριστα αποδίδει στον 'νομοθέτη', ο Πλούταρχος (*Αγισ 5.3) τον καταλογίζει σε ένα πρόσωπο των αρχών του 4ου αιώνα, τον έφορο Επιτάδεα. Ορισμένοι μελετητές, λοιπόν, υποστηρίζουν ότι το καθεστώς γαιοκτησίας που περιγράφεται στα Πολιτικά αποτελεί καινοτομία των αρχών του 4ου αιώνα: οι κληρονομικές ρυθμίσεις στις οποίες αναφέρεται ο Αριστοτέλης δεν αποδίδονται, άλλωστε, ρητώς στον Λυκούργο (David, 'Aristotle & Sparta' 79-92· MacDowell, *Spartan Law* 101-6). Είτε όμως πίσω από τη λέξη 'νομοθέτης' κρύβεται ο ίδιος ο Λυκούργος είτε ο εισηγητής της συγκεκριμένης διάταξης,² είναι φανερό ότι κατά τον φιλόσοφο το περιγραφόμενο σύστημα δεν αποτελεί πρόσφατη εκτροπή: λέγουσι δ' ὡς ἐπὶ μὲν τῶν προτέρων βασιλέων μετεδίδοσαν τῆς πολιτείας, ὥστ' οὐ γίνεσθαι τότε ὀλιγανθρωπίαν [...] οὐ μὴν ἀλλ', εἴτ' ἐστὶν ἀληθῆ ταῦτα εἴτε μὴ, βέλτιον τὸ διὰ τῆς κτήσεως ὀμαλισμένης πληθύνειν ἀνδρῶν τὴν πόλιν (αυτ. 1270a34-9). Σύμφωνα, δηλαδή, με μια

² Ο Weil (*Aristote et l'histoire* 244) θεωρεί ότι 'l'expression "le legislateur" était un terme générique. Il désigne simplement l'auteur de la loi qu'Aristote envisage au moment où il emploie ce mot de législateur.'

παράδοση, η οποία αντιμετωπίζεται με κάποιον σκεπτικισμό, η δημογραφική σταθερότητα εξασφαλιζόταν κατά το παρελθόν με την πολιτογράφηση μη Σπαρτιατών· ο στόχος αυτός, όμως, επιτυγχάνεται καλύτερα με την ομαλή κατανομή της εγγείου ιδιοκτησίας. Από τα συμφραζόμενα συνάγεται ότι ακόμη και *ἐπὶ τῶν προτέρων βασιλέων* δεν είχαν ληφθεί μέτρα για την εξασφάλιση μιας ομαλής κατανομής τῆς κτήσεως. Κατά τον Αριστοτέλη, ο πρότος που εισηγήθηκε ότι *δεῖν ἴσας εἶναι τὰς κτήσεις τῶν πολιτῶν*, είναι ο Φαλέας ο Χαλκηδόνιος, ένας πολιτικός στοχαστής των αρχών του 4ου αιώνα (Πολ. 1266a39-40).³ Ο φιλόσοφος, συνεπώς, φαίνεται να αγνοεί την παράδοση περί του λυκούργειου αναδασμού της γῆς σε 9.000 ίσους κλήρους, η οποία αναφέρεται από τον Πλούταρχο (Λυκ. 8). Ο Πλάτων (Νόμ. 684de)⁴ και ο Ισοκράτης (12.259) διατείνονται ότι ουδέποτε έγινε αναδασμός στη Σπάρτη, ενώ ο Ξενοφών θεωρεί την οικονομική ανισότητα δεδομένη ακόμη και για το εξιδανικευμένο λυκούργειο καθεστώς (ΛΠ 5.3· 10.7). Η σιωπή, λοιπόν, των περισσότερων κλασικών συγγραφέων καθιστά πιθανότερη την υπόθεση ότι η παράδοση περί ίσης κατανομής της γῆς χαλκεύθηκε κατά τον 4ο αιώνα (Έφορος, FGrH 70 F 148) και κατόπιν ενσωματώθηκε στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Άγιδος και του Κλεομένου (βλ. Hodkinson, 'Land tenure').

Αν όμως το καθεστώς που περιγράφει ο Αριστοτέλης δεν αποτελεί πρόσφατη εκτροπή, τότε γιατί η δημογραφική κρίση εκδηλώνεται μόλις κατά τον

³ Για τη χρονολόγηση του Φαλέα, βλ. Ferguson, *Utopias* 50.

⁴ Η κατανομή της γῆς στην οποία αναφέρεται ο Πλάτων στο παραπάνω χωρίο υποτίθεται ότι έγινε αμέσως μετά την άφιξη των Δωριέων στην Πελοπόννησο και δεν έχει καμία σχέση με τις μεταρρυθμίσεις που αποδίδονται στον Λυκούργο. Αντίθετα, ο MacDowell (*Spartan Law* 89) υποστηρίζει ότι το παρόν χωρίο αποτελεί 'the earliest surviving reference' για την κατοχή ίσων κλήρων στη Σπάρτη.

Schüttrumpf
GRBS 28(87) 418

5ο αιώνα; Ο σεισμός του 465/4 θα πρέπει να έπαιξε καταλυτικό ρόλο. Οι απώλειες ήταν μεγάλες, και το κράτος, μη λαμβάνοντας μέτρα για την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας και τη διατήρηση των οίκων, στάθηκε ανίκανο να θεραπεύσει την κατάσταση. Συνεπώς, οι δύο ερμηνείες που προαναφέρθηκαν δεν δίστανται αναγκαστικά: είναι συμπληρωματικές. Τα αίτια της ολιγανθρωπίας θα πρέπει να αποδοθούν στον συνδυασμό δύο παραγόντων: ενός εγγενούς στο κοινωνικό σύστημα της Σπάρτης και ενός συγκυριακού.

Εθελήθη
Χρυσή
ίσως όχι
εκάστημη

Ο Ξενοφών μοιάζει να αγνοεί ότι η Σπάρτη πριν από έναν αιώνα είχε πληθυσμό περίπου έξι φορές μεγαλύτερο από εκείνον των ημερών του. Η ολιγανθρωπία γι' αυτόν είναι μόνιμο χαρακτηριστικό της σπαρτιατικής κοινωνίας και δεν αποτελεί λόγο ανησυχίας. Αντίθετα, για τον Αριστοτέλη, που είχε το πλεονέκτημα της αναδρομικής ματιάς, η ολιγανθρωπία κατέστρεψε τη Σπάρτη: *μία γὰρ πληγὴν οὐχ ὑπὴνεγκεν ἡ πόλις, ἀλλ' ἀπόλετο διὰ τὴν ὀλιγανθρωπίαν* (Πολ. 12770a33). Η πληγή είναι, βέβαια, τα Λεύκτρα. Ο φιλόσοφος δεν εννοεί ότι ο στρατός των Λακεδαιμονίων ήταν πολύ μικρός για να αντιμετωπίσει τους Θηβαίους, αλλά ότι μια ήττα στάθηκε καθοριστική για το μέλλον της πόλης: ο αριθμός των πολιτών ήταν ήδη πολύ χαμηλός για να αναπληρωθούν οι απώλειες.

ἔφάνη, ηὐδαιμόνησαν: τα συμφραζόμενα της παραγράφου δεν επιτρέπουν να αποφανθούμε με βεβαιότητα αν ο αόριστος είναι στιγμιαίος (οι Σπαρτιάτες δεν είναι πλέον ούτε δυνατοί ούτε ευδαίμονες: Haase, *Resp. Lac.* 24) ή εναρκτικός (η δύναμη και η ευδαιμονία τους συνεχίζεται αζόμη: Ollier, *Rép.* σ. xiv, σημ. 1).⁵ Ίσως η αοριστία αυτή στη διατύπωση να είναι ηθελημένη. Στο κεφ. 14 της ΑΠ υποστηρίζεται ότι η επεκτατική πολιτική που εγγαίωσε η Σπάρτη μετά την

⁵ Για τον εναρκτικό αόριστο, βλ. Goodwin, *Moods & Tenses* 16, §55.

κατάλυση της αθηναϊκής ἀρχῆς είναι ασυμβίβαστη με την εσωτερική της ευνομία και, συνεπώς, υποσκάπτει την ευδαιμονία της πόλεως· προϋπόθεση της διατήρησής της είναι η επιστροφή στο πάτριο καθεστώς, που χαρακτηρίζεται από σφραοσύνην και μετριότητα.

οὐ μιμησάμενος τὰς ἄλλας πόλεις: ο Ξενοφών είναι ο μόνος κλασικός συγγραφέας που τονίζει την απόλυτη πρωτοτυπία των νόμων του Λυκούργου: η Σπάρτη δεν έχει μιμηθεί κανέναν και δεν την έχει μιμηθεί κανείς (10.8). Σύμφωνα όμως με τους ίδιους τους Σπαρτιάτες του 5ου αιώνα (ὡς δ' αὐτοὶ Λακεδαιμόνιοι λέγουσι, Ηρόδ. 1.65.4), ο Λυκούργος παρέλαβε τη νομοθεσία του από την Κρήτη. Την ίδια παράδοση ακολουθούν ο Έφορος (FGrH 70 F 148-9) και ο Αριστοτέλης (Πολ. 1271b20-1272a12, 1274a29), ο οποίος κατά πάσαν πιθανότητα αντλεί από τον Κυμαίο ιστορικό (βλ. Walbank, *Commentary on Polybius* I 726-7). Ο Πλάτων κατατάσσει την Κρήτη και τη Σπάρτη στον ίδιο θεωρητικό τύπο πολιτείας (ἢ τε ὑπὸ πολλῶν ἐπαινουμένη, ἢ Κρητικὴ τε καὶ Λακωνικὴ αἴτη, Πολιτεία 544c· η διατύπωση δείχνει ότι ο φιλόσοφος ακολουθεῖ μια προϋπάρχουσα παράδοση), ενώ η ομοιότητα μεταξύ των Κρητικών και των Σπαρτιατικών θεσμών θεωρεῖται δεδομένη στους *Νόμους* (βλ. Morrow, *Plato's Cretan City* 32-5).

Η ευκολία με την οποία ο Ξενοφών αποκλίνει από την κρατούσα παράδοση ἴσως να υποδηλώνει ότι στις αρχές του 4ου αιώνα ο μύθος του Λυκούργου δεν είχε ἀκόμη αποκρυσταλλωθεῖ. Ο συγγραφέας επέλεξε να παρουσιάσει τους σπαρτιατικούς θεσμούς με αντιθετικά ζεύγη (οἱ μὲν ἄλλοι Ἕλληνες ... ὁ δὲ Λυκούργος) και η μνεία της Κρήτης θα κατέστρεφε αὐτὸν τον τρόπο παρουσίασης. Επιπλέον, ὡπως επείσημανε ο Ollier (*Rép.* 22), πιθανόν να ἠθέλε να

απαντήσει στην περιφνημη δήλωση του Περικλή: *Χρώμεθα γὰρ πολιτεία οὐ
ξηλούση τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ
μιμούμενοι ἑτέρους* (Θουκ. 2. 37. 1). Πράγματι, ολόκληρη η ΑΠ θα μπορούσε να
διαβαστεί σε αντιδιαστολή με τον Επιτάφιο. Και στα δύο κείμενα γίνεται μια
διαρκής σύγκριση μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης (φανερό στο λόγο του Περικλή,
υπαινικτική στη ΑΠ). Τόσο ο Θουκυδίδης όσο και ο Ξενοφών θεωρούν ότι οι
δύο πόλεις οφείλουν τη δύναμή τους στην εσωτερική τους οργάνωση και στο
πνεῦμα των νόμων τους (ἐπιτηδεύματα, ΑΠ 1.1· ἐπιτηδεύσεις, Θουκ. 2.36.4)."

6). Θ. 17623
"Κρατικότητα
ἐπιτυδεύματα"

2 ἵνα ἐξ ἀρχῆς ἄρχωμαι: πβ. την αρχή της πέξης Λακεδαιμονίων πολιτείας
του Κριτία (88 B 32 D-K): *ἄρχομαι δὲ τοὶ ἀπὸ γενετῆς ἀνθρώπων· πῶς ἂν
βέλτιστος τὸ σῶμα γένοιτο καὶ ἰσχυρότατος· εἰ ὁ φιντεῖον γυμνάζοιτο καὶ ἐσθιοὶ
ἐροισμένως καὶ ταλαιπωροῖη τὸ σῶμα καὶ ἢ μήτηρ τοῦ παιδίου τοῦ μέλλοντος
ἐσεσθαι ἰσχυροὶ τὸ σῶμα καὶ γυμνάζοιτο.* Παρά τον σκεπτικισμό ορισμένων
μελετητῶν (Tigerstedt, *Legend* I 459, σημ. 495· MacDowell, *Spartan Law* 15-6), το
πιθανότερο είναι ότι ο Ξενοφών σε αυτό το σημείο ἀκολουθεῖ τον Κριτία. Κατά
τον MacDowell (αυτ. 16), 'there is no evidence that Xenophon's book resembled
Kritias' in any other way'. πβ. ὅμως Κριτία Β 37 με ΑΠ 12.4 (μέτρα ασφαλείας
κατὰ τῶν ειλώτων)· Β 6 και 33 με ΑΠ 5.4-7 (συμποτικά ἔθιμα).

3 καὶ σίτῳ ἢ ἀνυστὸν μετριωτάτῳ τρέφουσι καὶ ὄψῳ ἢ δυνατὸν
μικροτάτῳ: ἀντίθετα, για τη σίτηση των αγοριῶν την γαστέρα μέτρον

---

¹ ἐπιτηδεύσεις means the principles underlying Athenian life public and private'
(Gomme, *HCT* II 106).

νομίζουσιν (2.1)· πρόκειται δίχως άλλο για ηθελημένες υπερβολές, με σκοπό να προβληθεί η ιδιαιτερότητα της Σπάρτης. Ο Garland (*The Greek Way of Life* 120) εκλαμβάνει το χωρίο αυτό της ΑΠ ως ένδειξη ότι 'the lower social value placed on girls meant that in some households they received inferior attention and treatment to boys.' Ο Ξενοφών, ωστόσο, αναφέρεται στις καλῶς δοκούσας κόρας παιδεύεσθαι· δεν ισχυρίζεται ότι οι άλλοι Έλληνες ενδιαφέρονται λιγότερο για τις κόρες τους απ' όσο για τους γιους τους, αλλά ότι έχουν εσφαλμένες αντιλήψεις σχετικά με τη διατροφή των μελλοντικών μητέρων. Ο Ορειβάσιος (IV 107 Raeder) συνιστά για τη διατροφή των κοριτσιών που μπαίνουν στην εφηβεία τὰς προσφοράς τεταγμένας καὶ μετρίας ποιείσθαι καὶ μὴ παντάπασι ἄπτεσθαι κορεῶν μηδὲ τῶν ἄλλων ἰσχυροῶς τρεφόντων.

Ο Ξενοφών αφήνει να εννοηθεί ότι, σε αντίθεση με την πρακτική των άλλων πόλεων, η διατροφή των κοριτσιών στη Σπάρτη ήταν εξαιρετικά πλούσια, γεγονός που δικαιολογείται από τον αθλητικό τρόπο ζωής των Σπαρτιατισσών. [Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι άλλες Ελληνίδες, που μεγάλωναν ἐγκλειστες στον γυναικωνίτη, χρειαζόνταν λιγότερες θερμίδες για τη διατροφή τους.]

οἴνου γε μὴν ἢ πάμπαν ἀπεχομένας ἢ ὕδαρει χρωμένας διάγουσιν: πβ. Αθην. 10. 429a: παρὰ δὲ Μασσαλιήταις ἄλλος νόμος τὰς γυναῖκας ὕδροποτεῖν. ἐν δὲ Μιλήτῳ ἔτι καὶ νῦν φησι Θεόφραστος τοῦτ' εἶναι τὸ νόμιμον. Ο ἴδιος περιορισμός ἴσχυε καὶ στη Ρώμη: βλ. Πολύβ. 6.11a.4 με τις μαρτυρίες που συγκεντρώνει ο Walbank ad loc. Στην Κέω τὸ παλαιὸν ὕδωρ ἔπινον οἱ παῖδες καὶ αἱ κόραι μέχρι γάμου (Αριστοτ. απ. 611.28 Rose). Ο Ορειβάσιος (IV 108

Η μαρτυρία αυτή ανήκει βέβαια στον 4ο αιώνα μ.Χ.: το σύγγραμμα, ωστόσο, αποτελεί συμπύλημα παλαιότερων θεωριών.

Raeder) δικαιολογεί την απαγόρευση του κρασιού στις παρθένες με το επιχείρημα ότι *αἱ ἰδροποσίαι εἰς σωφροσίνην συνεργοῦσιν, ὁ δ' οἶνος ἀκολαστοτέρας ποιεῖ.*

Ο Ξενοφών αφήνει να εννοηθεί ότι τέτοιοι περιορισμοί δεν ισχύουν στη Σπάρτη. Ο Ollier (*Rép.* 22) υποθέτει ότι οι Σπαρτιάτισσες, σε αντίθεση με τις άλλες Ελληνίδες, *'faisaient usage du vin pur.'*⁸ Ωστόσο, η ακρατοποσία και η μέθη, τουλάχιστον σύμφωνα με την επίσημη ιδεολογία, ήταν έξω από τα λακωνικά ήθη της κλασικής εποχής (ΛΠ 5· Κριτίας 88 Β 6, 33 D-K· Πλ. Νόμ. 637b· Πλούτ. Λικ. 28.8)· η μανία του βασιλιά Κλεομένη αποδόθηκε από τους συμπολίτες του στην *ἀζροητοποσίην*, την οποία έμαθε από τους Σκύθες (Ηρόδ. 6.84.3).⁹ Επομένως, ως αντίθετο του *ἰδαρης* στο παρόν χωρίο δεν πρέπει να εννοηθεί το *ἄζρατος*, αλλά το *εἴζρατος* (πβ. Αφ. Προβλ. 3.18· Αντιφάνη στον Αθήν. 10.441c).

ὥσπερ δὲ οἱ πολλοὶ τῶν τὰς τέχνας ἔχόντων ἑδραῖοί εἰσιν: οἱ τὰς τέχνας ἔχοντες = οἱ βάναισσι, οἱ χειρῶνακτες· πβ. Ἀπομν. 3.10.1. Ο λόγος του Ισχυμάχου στον Οἰκονομικό (4.2-3) συνοψίζει τη στάση των *καλῶν καγαθῶν* απέναντι στις χειρωνακτικές τέχνες: *μεταξύ ἄλλων, καταλιμαίνονται γὰρ τὰ σώματα τῶν τε ἐργαζομένων καὶ τῶν ἐπιμελομένων, ἀναγκάζονται καθῆσθαι καὶ σκιατραφεῖσθαι* (πβ. Πλ. Πολιτεία 495de· Αριστοτ. Πολ. 1337b8-15). Ο

---

⁸ Η αδυναμία που τρέφει για τον *ἄζρατον* η Σπαρτιάτισσα Λαμπιτώ (Αφ. Λικ. 198. 206) δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ενισχυτικό στοιχείο αυτής της άποψης· την ίδια αζριβώς αδυναμία δείχνουν σ' αυτή σκηνή και οι Αθηναίες σύζυγοι. Η υποτιθέμενη προτίμηση του *ἄζρατον* από το γυναικείο φύλο αποτελεί ζωμικό τόπο (πβ. Έκκλ. 227. 1123· Henderson, *Aristophanes: Lysistrata* 94).

πβ. Πλ. Νόμ. 637d: *ἡμεῖς μὲν γὰρ* (sc. οἱ Λακεδαιμόνιοι), *ὄπερ λέγεις, τὸ παράπαν ἀπέχεσθε, Σκύθαι δὲ καὶ Θοῤαες, ἀζράτω παντάπασι χορῶμενοι, γυναιζὲς τε καὶ αἰτοί, καὶ κατὰ τῶν ἱματίων καταχεόμενοι, καλὸν καὶ εἴδαιμον ἐπιτηδεῖμα ἐπιτηδεῖν νενομίσασι.*

Ξενοφών, ο οποίος απευθύνεται σε αναγνώστες που θα συμμερίζονταν την περιφρόνησή του για τους βαναύσους, μοιάζει να θέτει το ερώτημα: γιατί στην περίπτωση των χειρωνάκτων η καθιστική ζωή θεωρείται αποδοκιμαστέα, ενώ στην περίπτωση των παρθένων κρίνεται επιθυμητή;

ἡρεμισούσας ἐριουργεῖν ἀξιοῦσι: η εριουργία στην αγραία Ελλάδα είναι η κατ' ἐξοχήν γυναικεία ενασχόληση (βλ. Herfst, *Travail* 18-24). Ο οἶκος (δηλ. το σπιτικό) είναι μια σχετικά αυτόρκης μονάδα: βασικά είδη όπως ο ρουχισμός δεν αγοράζονται απ' ἔξω, αλλά κατασκευάζονται από τις δούλες και τα γυναικεία μέλη της οικογένειας. Παράλληλα, η εριουργία συμβολίζει τον περιορισμό του κοινωνικού ρόλου των γυναικών στον χώρο του ιδιωτικού: 'just as spatial seclusion protects the woman from contact with males not of her own kin, so time-consuming tasks keep her out of mischief' (Gould, 'Law, custom & myth' 48).

Μια ζωηρή περιγραφή της ανατροφής των κοριτσιών στην Αθήνα δίνεται από τον Ξενοφώντα στον *Οἰκονομικό*: η γυναίκα του Ισχομάχου, που όταν παντρεύτηκε δεν είχε ακόμη κλείσει τα δεκαπέντε, τὸν ... ἐμπροσθεν χρόνον ἔζη ὑπὸ πολλῆς ἐπιμελείας ὅπως ἐλάχιστα μὲν ὄψοιτο, ἐλάχιστα δ' ἀζούσοιτο, ἐλάχιστα δ' ἐρήσοιτο· το μόνο που γνώριζε ἦταν ἔρια παραλαβοῦσα ἱμάτιον ἀποδείξει (7.5-6).

Κατά πόσον όμως η περίπτωση αυτή μπορεί να θεωρηθεί τυπική; Σε ένα κλασικό του άρθρο ('Position of women'), ο Gomme υποστήριξε ότι η έντονη παρουσία των γυναικών στο αττικό δράμα θέτει υπό αμφισβήτηση την διαδεδομένη αντίληψη ότι οι Αθηναίες ζούσαν ἐγγλειστές στον γυναικωνίτη, όπως περίπου οι γυναίκες των ισλαμικών χωρών. Η παραπάνω άποψη, ωστόσο,

δεν έχει συναντήσει την αποδοχή των μελετητών: (i) Η δημόσια παρουσία των γυναικών στο αρχαίο δράμα υπαγορεύεται από τις συμβάσεις του είδους: τα δράματα λαμβάνουν χώρα σε υπαίθριο χώρο. (ii) Σε αρχαίες περιπτώσεις, άλλωστε, οι ηθικές επιταγές της κοινωνίας, σύμφωνα με τις οποίες οι γυναίκες οφείλουν ν' αποφεύγουν τις δημόσιες εμφανίσεις, αναπαράγονται και στα θεατρικά έργα: "it is just not true that "in Attic tragedy women come and go from their houses at will"" (Gould, ό.π. 40· πβ. Dover, *Morality* 98). (iii) Ο Gomme δεν συμπεριέλαβε στη συζήτησή του τα κείμενα των αττικών ρητόρων, που είναι ιδιαίτερα σημαντικά για την απεικόνιση νοοτροπιών (Pomeroy, *Goddesses* 58-60). Σκοπός των ομιλητών είναι να πείσουν· είναι λογικό, επομένως, να υποτεθεί ότι στην επιχειρηματολογία τους συμμερίζονται τον ηθικό κώδικα του ακροατηρίου. Τα δικανικά κείμενα δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας ότι για την αθηναϊκή κοινωνία ο χώρος των γυναικών είναι ο οίκος (βλ. π.χ. Λυσ. 3.6-7· [Δημ.] 47. 52-61 με την ερμηνεία του Gould, ό.π. 47). Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να θεωρηθεί ότι οι γυναίκες ήταν οιοσεί φυλακισμένες. Στις παραδοσιακές κοινωνίες, ο γυναικείος και ο ανδρικός χώρος δεν οριοθετούνται τόσο με φυσικά εμπόδια, όσο με την εσωτερικευμένη αποδοχή της κοινωνικής απόστασης των δύο φύλων (βλ. Just, *Women* 105-25).

4 και δούλας: εκτός από τους ειλώτες, οι Σπαρτιάτες είχαν στη διάθεσή τους, σε περιορισμένο, έστω, αριθμό, και κανονικούς δούλους.¹⁰ Δεν είναι ευδιάκριτο, επομένως, αν εδώ ο συγγραφέας εννοεί γυναίκες ειλώτων ή άρρητωνήτους δούλας

Βλ. ιδιαιτ. Πλ. Άλκ. I 122d: ἀνδραπόδων ζηήσει τῶν τε ἄλλων καὶ τῶν εἰλωτικῶν· τις σχετικές μαρτυρίες συζητούν οι MacDowell (*Spartan Law* 37-9) και Oliva (*Sparta* 170-2, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία).

(‘chattel slaves’): μάλλον ισχύει το πρώτο. Με τον όρο *δοῦλοι* καλύπτονται, άλλωστε, και οι εἰλωτες: στο επίσημο κείμενο των σπονδῶν του 421 αναφέρονται συλλογικά ως ἡ δουλεία (Θουκ. 5.23.3).

ταῖς δ’ ἐλευθέραις μέγιστον νομίσας εἶναι τὴν τεκνοποιίαν: πβ. 7.2 τοῖς μὲν ἐλευθέροις τῶν μὲν ἀμφὶ χρηματισμὸν ἀπέλιπε μηδενὸς ἄπτεσθαι, ὅσα δὲ ἐλευθερίαν ταῖς πόλεσι παρασκευάζει, ταῦτα ἔταξε μόνα ἔργα αὐτῶν νομίζειν. Αν το ιδεατό πρότυπο του Σπαρτιάτη είναι ο οπλίτης, της Σπαρτιάτισσας είναι η μητέρα οπλίτη: ‘le mariage est à la fille ce que la guerre est au garçon: pour tous deux, ils marquent l’accomplissement de leur nature respective’ (Vernant, *Mythe et société* 38).

σωμασκειν ἔταξεν οὐδὲν ἥτιον τὸ θῆλυ τοῦ ἄρρενος φύλου: περισσότερες λεπτομέρειες δίνει ο Πλούταρχος (Λιζ. 14.3): τὰ μὲν γὰρ σώματα τῶν παρθένων δρόμοις καὶ πάλαις καὶ βολαῖς δίσκων διεπόνθησεν, ὡς ἦ τε τῶν γεννημένων ῥίξωσις ἰσχυρὰν ἐν ἰσχυροῖς σώμασιν ἀρχὴν λαβοῦσα βλαστάνοι βέλτιον, αὐταί τε μετὰ ῥόμης τοῖς τόξοις ὑπομένουσαι, καλῶς ἄμα καὶ ῥαδίως ἀγωνίζονται πρὸς τὰς ὠδίνας. Πβ. *H0*. 227d· *Νουμ.* 25.5-9· *Κριτ.* 88 B 32 D-K· *Πλ. Νόμ.* 806ab· *Φιλόστο.* *Γυμν.* 17· *Νιζ. Δαμ.* *FGrH* 90 F 103z(4)· *Σούδα* s.v. *Λιζοῦργος*. Οι γυμναστικές ασκήσεις δεν απέβλεπαν στη δημιουργία ‘Αμαζόνων’ σύμφωνα με την ομόφωνη μαρτυρία των συγγραφέων της κλασικής περιόδου (Κριτίας, Πλάτων, Ξενοφών), αποτελούσαν μέρος της προετοιμασίας των κοριτσιῶν για τον γάμο και τη μητρότητα.

Ο Ξενοφών παραλείπει να μιλήσει για τον τελετουργικό χαρακτήρα της αγωγῆς των παρθένων, στον οποίο, όμως, αναφέρεται ο Πλούταρχος (Λιζ. 14.4):

ἀφελῶν δὲ θρῦψιν καὶ σκιατροφίαν καὶ θηλῦτητα πᾶσαν, οὐδὲν ἦπτον εἶθισε τῶν
κόρουσιν τὰς κόρουσιν γυμνάς τε ποιπεύειν καὶ πρὸς ἱεροῖς τισιν ὀρχεῖσθαι καὶ ἄδειν,
τῶν νέων παρόντων καὶ θεωμένων (πβ. Λαζ. ἐπιτηδ. 35 = Ἡθ. 239c: κόρουσιν
καὶ κόροις κοινὰ τὰ ἱερά). Ο Calame (*Choeurs* 25-7, 372-400) υποστηρίζει ὅτι ο
χορός για τα κορίτσια εἶναι ὅτι ἡ ἀγέλη για τα αγόρια: μέσω της συμμετογῆς
τους στη λατρευτικὴ ομάδα, οἱ παρθένες μινύονται στον μελλοντικὸ κοινωνικὸ
τους ρόλο.¹¹ Κατὰ τον ἴδιο μελετητὴ, οἱ αποσπασματικὲς μαοτυρίες που
διαθέτουμε σχετικὰ με τὶς λαωνικὲς λατρεῖες (τὶς ὁποῖες ἐχει συγκεντρώσει ο
Wide, *Kulte*) ἐπιτρέπουν τὴν ανασύνθεση ἐνὸς 'μνητικὸ ἄγελου' στον ὁποῖο
προῖσταται ἡ Ἀρτεμις, ἡ κατ' ἐξοχὴν κοροτρόφος θεότητα (αυτ. 251-357): τὸ
σχῆμα βέβαια παραμένει στὶς λεπτομέρειές του υποθετικὸ. Για τὸν μνητικὸ
χαρακτήρα τῆς ἀγωγῆς τῶν παρθένων στὴ Σπάρτη, βλ. ἀκόμη Brelich, *Paidēs* 157-
66: Vidal-Naquet, *Chasseur* 205-6.

δρομου ... ἀγῶνας πρὸς ἀλλήλας ἐποίησε: ορισμένοι, τουλάχιστον, ἀπὸ
τοὺς ἀγῶνες αὐτοὺς, ὅπως ἐδειξε ὁ Calame (*Choeurs* 323-33), λαμβάνουν χώρα σε
ἐνα τελετουργικὸ πλαίσιο (βλ. ἰδιαίτερα Ησύχ. s.v. Διονυσιαδες: ἐν Σπάρτῃ
παρθένοι, αἱ ἐν τοῖς Διονυσίοις δρόμον ἀγωνιζόμεναι: πβ. Πανσ. 3.13.6: Ησύχ.
s.v. ἐν Δριῶνας: δρόμος παρθένων ἐν Λακεδαιμόνι). Στὸ Ἑλένης ἐπιθαλάμιον
(Εἰδιύλ. 18), ὁ Θεόκριτος, ὡς poeta doctus τῆς ἐλληνιστικῆς ἐπογῆς, διασώζει
ἀρχαιότερο υλικὸ, ἀντλημένο πιθανότατα ἀπὸ τὸν Ἀλκιμᾶνα (βλ. Griffiths,
'Alcman's Partheneion'). Τὴν ὠδὴν υποτίθεται ὅτι τραγουδοῦν τετράκις ἐξήκοντα

---

¹¹ Το ἀπόσπασμα τῶν Πινδάρου 112 Snell (*Λακωνικὰ μὲν παρθένων ἀγέλα*) δὲν
ἀποδεικνύει, ὡστόσο, τὴν ὑπαρξὴ ἀγελῶν καὶ για τὰ κορίτσια τῆς Σπάρτης: ἡ λέξη
ἀγέλη τῶν ἀποσπάσματος ἐνδέχεται νὰ σημαίνει ἀπλῶς τὴ [χοροδιακὴ] ομάδα: πβ. ἀπ.
122 (*φορβάδων κορῶν ἀγέλαν*).

κόροι, θήλυς νεολαία (στ. 14), όλες συνομάλιζες, αἷς δρόμος ωντός (στ. 22). Δρόμος στη Σπάρτη ονομαζόταν ο χώρος ἔνθα τοῖς νέοις καὶ ἐφ' ἡμῶν ἔτι δρόμου μελέτη καθέστηζεν (Παυσ. 3.14.6). Η μνητική σημασία των αγώνων δρόμου διαφαίνεται από το ότι στη Κρήτη τα ανήλικα μέλη της κοινότητας ονομάζονταν ἀπόδρομοι, σε αντίθεση με τους πολίτες με πλήρη διακαιώματα, που καλούνταν δρομεῖς (βλ. Willetts, *Aristocratic Society* 11-2).¹² Στο Παρθένειον του Αλκμάνος (απ. 1 Page), η Αγιδώ και η Αγησιγόρα, οι επικεφαλής του χορού των παρθένων, παρομοιάζονται με αθλοφόρα ἄλογα (στ. 45-60), και για τη μεταξύ τους σύγκριση σε ομορφιά χρησιμοποιείται η μεταφορά του δρόμου· το θεσμικό πλαίσιο αυτής της μεταφορᾶς μοιάζει να είναι αφ' ενός ο τελετουργικός ρόλος του δρόμου στη μύηση των παρθένων και αφ' ετέρου ο εξυπνοούμενος συσχετισμός του γάμου με δαμασμό (Calame, ὁ.π. 411-20). Στο επίπεδο του μύθου, οι αοχτυπικές παρθένες σε ηλικία γάμου είναι οι Λευκιπίδες, οι επονομαζόμενες πῶλοι (Αρ. Λυσ. 1307), οι οποίες, όπως και οι παρθένες της Σπάρτης (Πλούτ. Λυσ. 15.4), 'δαμάζονται' δι' αοπαγῆς από τους Διοσκούρους, το μυθικό αοχέτυπο των νεαρῶν Σπαρτιατῶν πολεμιστῶν (Burkert, *Religion* 212-3· Calame, αὐτ. 323-33· Parker, 'Spartan religion' 147).

Αγώνες δρόμου παρθένων, πάλι σε τελετουργικό πλαίσιο, μαρτυρούνται και στην Ἡλιδα (Παυσ. 5.16.2-3)· η ονομασία των αγώνων *Ἡραῖα* υποδηλώνει τη σύνδεσή τους με το γάμο και τη μητρότητα.¹³

¹² Για τη σημασία του δρόμου στη Μακεδονία, βλ. Hatzopoulos, *Cultes* 66-61.

¹³ Για τα *Ἡραῖα* βλ. Conford, στη Harrison, *Themis* 229-31· Λεζατσᾶς, *Διόνυσος* §§ 35, 54. Για το θρησκευτικό πλαίσιο των γυναικείων αγώνων, βλ. Arrighoni, 'Donne e sport'.

5 ἐπεὶ γε μὴν γυνὴ πρὸς ἄνδρα ἔλθοι: ο γάμος, επομένως, ήταν ανδροτοπικός. Κατά τον Πλούταρχο (Λυκ. 15.4) ἐγάμοιν δι' ἀρπαγῆς· ωστόσο, από ορισμένα ηροδότεια χωρία (6.57.4· 65.2· 71.2) συνάγεται ότι κατά κανόνα προηγείτο αρραβώνας (Cartledge, 'Wives' 99-100· MacDowell, *Spartan Law* 77). Η 'αρπαγή', λοιπόν, στην οποία αναφέρεται ο Πλούταρχος, πρέπει να έχει συμβολικό χαρακτήρα: πρόκειται για μια διαβατήρια τελετή, που δραματοποιεί το πέρασμα της νύφης από το οικογενειακό της περιβάλλον στο σπίτι του γαμπρού (βλ. van Genner, *Rites* 123-9). Η συνύπαρξη αρραβώνα και αρπαγῆς διαφαίνεται από το εξής περιστατικό: ἀμοοσαμένου Λευτιχίδεω Πέροχαλον ... ὁ Δημήρατος ἐπιβουλεύσας ἀποστερέει Λευτιχίδα τοῦ γάμου φθάσας αὐτὸς τὴν Πέροχαλον ἀρπάσας καὶ σχὼν γυναῖκα (Ηρόδ. 6.65.2). Η πράξη του Δημαράτου αποτελεί μάλλον κατάχρηση του εθίμου, παρά εναλλακτική μέθοδο σύναψης γάμου, όπως υποστηρίζει ο MacDowell (αυτ. 80-1).

ἔθηκε γὰρ αἰδεῖσθαι μὲν εἰσιόντα ὀφθῆναι, αἰδεῖσθαι δ' ἐξιόντα: το χωρίο αυτό δια φωτίζεται από τον Πλούταρχο (Λυκ. 15.4-9· πβ. *Ηθ.* 228a): οι Σπαρτιάτες ήταν υποχρεωμένοι να διανυκτερεύουν στο στρατόπεδο μέχρι να συμπληρώσουν το τριακοστό τους έτος (αυτ., 25.1): οι ευκαιρίες, επομένως, για όσους νυμφεύονταν πριν απ' αυτήν την ηλικία, να συνευρίσκονται με τις γυναίκες τους θα πρέπει να ήταν περιορισμένες.¹⁴ Με αυτόν τον τρόπο, παρατηρεί ο

Πβ. το έθιμο που περιγράφει ο πατήρ Lafitau, *Mœurs* I 157-8: 'La coutume des Américains méridionaux est que les hommes et les jeunes gens couchent tous ensemble dans les carbets, où ils vivent en commun. Les jeunes gens n'en peuvent jamais découcher. Cette règle est aussi générale pour ceux qui sont établis, surtout pour les nouveaux mariés, de telle sorte qu'ils n'osent aller dans les cabanes particulières où habitent leurs épouses que durant l'obscurité de la nuit, aux mêmes conditions que le législateur de Sparte avait prescrit aux siens.'

Πλούταρχος (Λυκ. 15.10), η ερωτική επιθυμία διατηρούνταν αμείωτη και για τους δύο συντρόφους. Αντίθετα κατά τον Finley ('Sparta' 128), ο περιορισμός των ερωτικών συναντήσεων των νεονύμφων εγγράφεται σε μια σειρά μέτρων που στόχευαν στην υποβάθμιση του γάμου και της οικογένειας. Διαφορετική είναι η προσέγγιση του Nilsson ('Grundlagen' 331· πβ. Lacey, *Family* 198), ο οποίος θεωρεί ότι εδώ έχουμε την περίπτωση 'δοκιμαστικού γάμου': αν η νύφη συλλάβει, ο γάμος είναι έγκυρος· αλλιώς, ο δεσμός διαλύεται χωρίς αρονητικές συνέπειες για την υπόληψη των δύο οικογενειών. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Cartledge ('Wives' 85), το *έν χορῶ* κουρεμένο κεφάλι της νεόνυμφης (Πλουτ. Λυκ. 15.5) δεν θα άφηνε και πολλά περιθώρια μυστικότητας· την επομένη του γάμου προσφερόταν θυσία στο ξόανον της Αφροδίτης-Ήρας (Παυσ. 3.13.9)· τέλος, υπάρχουν ενδείξεις ότι και στη Σπάρτη τραγουδιούνταν επιθαλάμια (Θεόκρ. Ειδύλ. 18· Παλ. Ἀνθολ. 7.19: Ἀλκιμῶνα, τὸν ἱμνητῆρα ἱμεναίων).

ἔρρωμενέστερα δὲ γίγνεσθαι, εἴ τι βλάστοι: τα ^{γραφεῖδον} χρα δίνου βλάστοιεν (ἢ βλάπτοιεν), ο Στοβαίος βλαστάνοιεν. Οι γραφές αυτές θα δικαιολογούνταν μόνον εάν το ρ. βλαστάνω είχε μεταβατική σημασία, οπότε η αντωνυμία *τι* θα ήταν αντικείμενό του. Καθώς όμως το ρήμα είναι αμετάβατο, θα πρέπει να συμφωνεί κατά αριθμό με την αντωνυμία, που είναι υποκείμενό του. Η διόρθωση, επομένως, του Haase σε βλάστοι είναι αναγκαία· ίσως είναι προτιμότερη η γραφή βλάστοι ἄν (=τυχόν). Για τη μετάβαση από τον πληθυντικό (ἔρρωμενέστερα) στον ενικό (*τι*), πβ. Θουκ. 3.26.3: ἐδήλωσαν δὲ τῆς Ἀττικῆς τὰ τε πρότερον τετιμημένα εἴ τι ἐβεβλαστήζει.

6 ἀποπαύσας τοῦ ὁπότε βούλοιντο ἕκαστοι γυναῖκα ἄγεσθαι, ἔταξεν ἐν ἀκμαῖς τῶν σωμάτων τοὺς γάμους ποιεῖσθαι: ο Ξενοφῶν αναφέρεται στην ηλικία τόσο του ἀνδρα ὅσο και της γυναίκα (πβ. Ἄποιν. 4.4.23 : οὐ μόνον ἀγαθοὺς δεῖ τοὺς ἐξ ἀλλήλων παιδοποιουμένους εἶναι, ἀλλὰ καὶ ἀκμᾶζοντάς τοῖς σώμασι).

Για τους ἀνδρες ο γάμος ἦταν υποχρεωτικός δια νόμου.¹⁵ Το κράτος, ἐνδεχομένως μέσω των ἐφόρων, εἶχε το δικαίωμα να ασκήσει δίωξη σε ὅσους δεν εἶχαν νυμφευθεῖ μέχρι μια συγκεκριμένη ηλικία (γραφὴ ἀγαμίον : Πλουτ. Λυσ. 30.6· Αθην. 555c· Στοβ. 67.16· Ησύχ. s.v. ἀγαμίον γραφή· Πολυδ. 3.48, 8.40), ἀλλὰ και σε ὅσους νυμφεύονταν σε προχωρημένη ηλικία (γραφὴ ὀφιγαμίον : Πλουτ., ὁ.π.· MacDowell, *Spartan Law* 74). Οι ἀγαμοὶ τιμωροῦνταν με χρηματικό πρόστιμο (ζημίαν ἀποτειστέον, ΑΠ 9.5), ἀντιμετώπιζαν την περιορόνηση των νεότερων, και περιοδικὰ υφίσταντο τελετουργικούς ἐξευτελισμούς (Πλουτ. Λυσ. 15.1-3). Τα παραπάνω μέτρα ἐνδεχομένως ἀντανακλοῦν την ἀνησυχία του κράτους για τη συρρίκνωση του ἀριθμοῦ των ὁμοίων κατά την κλασική περίοδο (πβ. Cartledge, *Sparta* 309-10· 'Wives' 95). Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι η πολιτεία ἐπεφύλασσε προνομιακή μεταχείριση στους πολυτέκνους: ο πατέρας τριῶν παιδιῶν ἀπαλλασσόταν ἀπὸ τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις· ο πατέρας τεσσάρων ἀπαλλασσόταν και ἀπὸ οποιανδήποτε εἰσφορά (Αθ. Πολ. 1270b1-4).

Αθ. Πολ. Ηρόδ. 5 παράφ.

Παρόμοιες διατάξεις υιοθετεῖ και ο Πλάτων στην ἰδανική πολιτεία των

Σύμφωνα με τον Ἐφορο (FGrH 70 F 149.20), ο γάμος ἦταν υποχρεωτικός και στην Κρήτη: γαμεῖν μὲν ἅμα πάντες ἀναγκάζονται παρ' αὐτοῖς οἱ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐκ τῆς τῶν παιδῶν ἀγέλης ἐκκριθέντες (ἴσως γύρω στα εἴκοσι: Willetts, *Aristocratic Society* 18). Για τον ἰσχυρισμό του Δεινάρχου (1.71) ὅτι το ἀθηναϊκὸ δίκαιο ἀπαιτοῦσε τῶ ῥήτορι (δηλ. για τον πολιτικό) καὶ τῶ στρατηγῶ ... παιδοποιεῖσθαι κατὰ τοὺς νόμους, βλ. Rhodes, *Athenaion Politeia* 114· πάντως δεν φαίνεται πιθανὸ ὅτι ἐπῆρχε γραφὴ ἀγαμίον στην Αθήνα (Harrison, *Law* 119).

Νόμων (721a-d· πβ. 774ab): γαμῖν δὲ ἐπειδὴ ἐτῶν ἤ τις τριάκοντα, μέχρι πέντε καὶ τριάκοντα, εἰ δὲ μὴ, ζημιοῦσθαι χρημασίν τε καὶ ἀτιμία· ἡ ἀτιμία συνίσταται ἐπὶ στέρηση τῶν τιμῶν ὧν ἂν οἱ νεώτεροι ἐν τῇ πόλει τοῖς πρεσβυτέροις αὐτῶν τιμῶσιν ἐκάστοτε. Τισ ἴδιες ἀκριβῶς κυρώσεις ἀντιμετωπίζουν καὶ οἱ ἀγαμοὶ ἐπὶ Σπάρτῃ· εἶναι, ἐπομένως, πιθανὸν ὅτι ὁ φιλόσοφος ἐδῶ ἀκολουθεῖ τὸ λακωνικὸ πρότυπο. Ἐλλείπει, λοιπόν, ἄλλων μαρτυριῶν, ἢ συγκεκριμένη διάταξη τῶν *Νόμων* θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει υποθετικὰ μιαν ἐνδειξη γιὰ τὸ ὄριο ἡλικίας γάμου ποῦ ἴσχυε γιὰ τοὺς Σπαρτιάτες. Ἡ περιγραφή τοῦ Πλούταρχου (*Λυκ.* 15.6) προϋποθέτει ὅτι ὁ νυμφίος ἦταν κάτω τῶν τριάντα ἐτῶν, ἀφοῦ ἦταν υποχρεωμένος νὰ επιστρέφει τὴ νύχτα ἐπὶ τὸ στρατόπεδόν του· δὲν θὰ πρέπει, ἐντούτοις, νὰ θεωρηθεῖ δεδομένο ὅτι ὅλοι οἱ Σπαρτιάτες νυμφεύονταν ἐπὶ τὴν ἴδια ἡλικία.

Γιὰ τὴν ἡλικία γάμου τῶν κοριτσιῶν μᾶς πληροφορεῖ καὶ πάλι ὁ Πλούταρχος: ἐν ἀντίθεσιν με τοὺς Ῥωμαίους, ποῦ πάντρευαν τὶς κόρες τοὺς ἐπὶ ἡλικία δώδεκα ἐτῶν ἢ καὶ νεώτερα (*Νόμ.* 26.1-3).¹⁶ οἱ Σπαρτιάτες νυμφεύονταν οὐ μικρὰς οὐδ' ἀώρους πρὸς γάμον, ἀλλ' ἀκμαζούσας καὶ πεπεῖρους (*Λυκ.* 15.4· πβ. *Ηθ.* 228a). Γιὰ τὸν Πλάτωνα (*Πολιτεία* 460e) ὁ μέτριος χρόνος ἀκμῆς τῆς γυναίκας εἶναι τὰ εἴκοσι· ἐπὶ τοὺς *Νόμους* (785b) ἡ ἡλικία γάμου γιὰ τὰ κορίτσια ὀρίζεται ἀπὸ ἐκκαίδεκα ἐτῶν εἰς εἴκοσι. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπὶ τὰ *Πολιτικά* (1335a28 κε) συνιστᾷ ὡς ἡλικία γάμου τὰ δεκαοκτώ, ἐνῶ ἐπὶ τὴν *Ζῶν Ἱστορίαν* (582a17-20) ὑποστηρίζει ὅτι μόνον μετὰ τὰ εἴκοσι ἡ γυναίκα εἶναι ὠριμὴ γιὰ τοκετό. Οἱ παραπάνω μαρτυρίες ἔχουν, βέβαια, κανονιστικὸ καὶ ὄχι περιγραφικὸ χαρακτήρα· εἶναι ὁμῶς πιθανὸν ὅτι τόσο ὁ Πλάτων ὅσο καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπηχούν ἐν αὐτῶν

¹⁶ Ἡ μαρτυρία τοῦ Πλούταρχου ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές· βλ. Μ.Κ. Hopkins, 'The age of Roman girls at marriage', *Population Studies* 18 (1965) 309-27.

τον τομέα σπαρτιατικές αντιλήψεις. Στην υπόλοιπη Ελλάδα, αντιθέτως, θεωρούσαν ότι η καλύτερη ηλικία γάμου για τα κορίτσια ήταν λίγο μετά την εμφάνιση των πρώτων εμμήνων, δηλαδή γύρω στα δώδεκα με δεκατέσσερα (Sourvinou-Inwood, *Studies* 78-9). Σύμφωνα με το Δίκαιο της Γόρτυνας, τα κορίτσια μπορούσαν να παντρευτούν από τα δώδεκα (XII 17· Willetts, *Aristocratic Society* 7), ενώ στην Αθήνα η νόμιμη ηλικία γάμου ήταν τα δεκατέσσερα (Harrison, *Law* I 21)· η γυναίκα του Ισχυομάχου δεν είχε ακόμη κλείσει τα δεκαπέντε (Ξεν. Οίκ. 7.5).

7 εἰ γε μέντοι συμβαίη γεραιῶ νέαν ἔχειν: η σύζευξη γηραιού άνδρα με νεαρή γυναίκα εισάγεται ὡς ἐξαιρέση του γενικού κανόνα που προαναφέρθηκε. Ενδεχομένως πρόκειται για κάποιον που ἔχει χάσει την πρώτη του γυναίκα και συνάπτει δεύτερο γάμο. Γάμοι σε προχωρημένη ηλικία δεν ήταν αδιανόητοι: όταν λ.χ. ο βασιλιάς Λεωτυχίδας νυμφεύθηκε για δεύτερη φορά, είχε ήδη εγγονό (Ηρόδ. 6.71).

Μια άλλη πιθανότητα είναι, όπως προτείνει ο Ollier (*Rép.* 23), να έχουμε γάμο με ἐπίκληρον. Σύμφωνα με το αττικό δίκαιο, ἐπίκληρος ονομαζόταν η κόρη στην οποία περιερχόταν προσωρινά η περιουσία του πατέρα της, αν εκείνος πέθαινε χωρίς να ἔχει αφήσει άρρενα κληρονόμο. Για να μην εξαλειφθεί ο οἶκος του αποβιώσαντος, ο νόμος ἔδινε το δικαίωμα στον πλησιέστερο συγγενή του να νυμφευθεί την ἐπίκληρον· σκοπός αυτής της σύζευξης ήταν η γέννηση αρρένων τέκνων, τα οποία, με την ενηλικίωσή τους, θα κληρονομούσαν την περιουσία του παππού τους (MacDowell, *Law in Athens* 95-8). Ο θεσμός αυτός μαρτυρείται και στη Σπάρτη: μια από τις αμοδιότητες του βασιλέως είναι να κρίνει πατροίχου

τε παρθένου πέρι, ἐς τὸν ἰκνέεται ἔχειν, ἢν μὴ περὶ ὁ πατὴρ αὐτὴν ἐγγυήσῃ (Ηρόδ. 6.57.4). Δεν γνωρίζουμε με βάση ποια κριτήρια γινόταν η επιδικασία· θα ήταν αυθαίρετο να θεωρηθεί δεδομένο ότι εφαρμόζονταν οι κανόνες που ίσχυαν στην Αθήνα και είναι αμφίβολο κατά πόσον το κληρονομικό δίκαιο της Σπάρτης αποσκοπούσε στη διατήρηση του οἴκου.¹⁷ Ωστόσο, όπως έδειξε ο Hodkinson ('Land tenure' 394-8), ορισμένες μαρτυρίες επιτρέπουν τη διαπίστωση ότι, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, η ἐπίκληρος παντρευόταν κοντινό συγγενή της. Η μοναχοκόρη του βασιλιά Κλεομένη, η Γοργώ (Ηρόδ.5.48), παντρεύτηκε τον Λεωνίδα (αυτ. 7.205.1, 239.4), που ήταν ετεροθαλής αδελφός του πατέρα της (αυτ. 5.41). Η Λαμπιτώ, το μοναδικό εν ζωή παιδί του βασιλιά Λεωτυχίδα, παντρεύτηκε τον Αρχίδαμο, που ήταν εγγονός του πατέρα της από τον πρώτο του γάμο (αυτ. 6.71). Η ενδογαμία, βεβαίως, είναι συνήθης στις βασιλικές οικογένειες και είναι, συνεπώς, αβέβαιο αν οι παραπάνω περιπτώσεις μπορούν να χαρακτηρισθούν τυπικές· αποτελούν, ωστόσο, δείκτη κάποιων τάσεων, τουλάχιστον για τα ανώτερα στρώματα της σπαρτιατικής κοινωνίας, προσφέροντας έτσι ένα ικανοποιητικό πλαίσιο για την υπόθεση του Ollier.

Πβ. Αφ. Πολ. 1270a 23-9· ο φιλόσοφος παραπονεύεται ότι τα 2/5 της γης ανήκουν στις γυναίκες, εν μέρει διότι υπάρχουν πολλές ἐπίκληροι. Η μαρτυρία αυτή, σε συνδυασμό με τον όρο πατροῦχος που χρησιμοποιεί ο Ηρόδοτος (6.57.4) - ο οποίος θα έπρεπε ίσως να διορθωθεί σε πατρωιοῦχος: ἡ ἔχουσα τὰ πατρῷα καὶ ὄχι τὸν πατέρα (βλ. MacDowell, *Spartan Law* 96) - αφήνει να εννοηθεί ότι η ἐπίκληρος στη Σπάρτη δεν ήταν προσωρινή κληρονόμος, όπως στην Αθήνα, αλλά κανονική δικαιούχος της πατρικής περιουσίας, όπως στη Γόρτυνα, για την οποία μαρτυρείται επίσης ο όρος πατρωιοκος (Willettts, *Aristocratic Society* 69 κε). Για τον θεσμό της ἐπίκληρου στη Σπάρτη, βλ. Lacey, *Family* 202-3· Schaps, *Economic Rights* 43-4· Cartledge, 'Wives' 97-9· Karabélias, 'Épiclérat'· MacDowell, *Spartan Law* 96-7, 107-9· Hodkinson, 'Land tenure' 394-8.

ἐποίησεν: 'έδωσε τη δυνατότητα, επέτρεψε' (πβ. 6.1, 6.3) και όχι 'επέβαλε'. Ο Πλουτάρχος (Λυκ. 15.12), ο οποίος παραφράζει τον Ξενοφώντα, χρησιμοποιεί το ρήμα ἐξῆν. Η έννοια της παραχώρησης επαναλαμβάνεται και στη συνέχεια του κεφ. 1 (και τοῦτο νόμιμον ἐποίησεν, §8· τοιαῦτα συνεχώρει, §9). Ωστόσο, ο Weiske (Xen. scripta V 15) υποστηρίζει ότι η συζυγική ζηλοτυπία δεν καταπολεμείται με άδεια, αλλά με καταναγκασμό· η έννοια, συνεπώς, του ἐποίησεν είναι 'instituit, legem dedit.' Ο Ollier (Rép. 24) απαντά ότι η παραχώρηση του Λυκούργου στην περίπτωση αυτή ισοδυναμοῦσε με διαταγή: ο γηραιός σύζυγος, αν δεν μπορούσε να τεκνοποιήσει ο ίδιος, θα ένιωθε έντονη ηθική πίεση να προσφέρει παιδιά στη Σπάρτη μέσω κάποιου άλλου (πβ. MacDowell, Spartan Law 85-6).

τοῦτον ἐπ<αγ>αγομένῳ τεκνοποιήσασθαι: η διόρθωση από τον Dindorf σε ἐπαγαγομένῳ, αντί του ἐπαγομένῳ των χειρῶν, βρίσκει υποστήριξη τόσο από την παράφραση του Πλουτάρχου (ἐξῆν ... εἰσαγαγεῖν, Λυκ. 15.12) όσο και από τη γραφή ἀπαγαγομένῳ του Στοβαίου. ---

Υποκείμενο του τεκνοποιήσασθαι είναι ο πρεσβύτες (η αντων. τοῦτον συνδέεται μόνο με το ἐπαγαγομένῳ). Τεκνοποιοῦμαι, επομένως, σε αυτήν την περίπτωση δεν σημαίνει 'γεννώ', αλλά 'αποκτώ παιδί': όπως δείχνει και η παράφραση του Πλουτάρχου (ἴδιον αὐτοῦ ποιήσασθαι τὸ γεννηθέν), ο πρεσβύτες αναγνώριζε ως δικό του το παιδί που έκανε ο νεαρός αντικαταστάτης του. Ο MacDowell (Spartan Law 87), αναφερόμενος σε δύο δημοσθένεια χωρία (41.3 και 57.43), επισημαίνει ότι 'the verb ποιεῖσθαι can mean either to acknowledge a child as one's own or to adopt a child begotten by someone else.'

εἰ δέ τις αὖ γυναικί μὲν συνοικεῖν μὴ βούλοιτο: ἄν κάποιος δεν ἤθελε να νυμφευθεῖ· στο ἀττικό δίκαιο το ρῆμα συνοικεῖν δηλώνει τη νόμιμη σύζευξη ἀνδρα και γυναίκας με σκοπό τη γέννηση γνησίων τέκνων (βλ. π.χ. [Δημ.] 59.122· πβ. Harrison, *Law* I 2, 28, σημ.1· Patterson, 'Marriage' 58-9). Ο Ξενοφών δεν αναφέρεται σε κάποιον που δεν ἤθελε να συγκατοικεῖ (ἢ να ἔχει συζυγικές σχέσεις) 'με τη γυναίκα του', ὡπως αποδίδουν τη φράση ο Marchant και ο Ollier, ἀλλά 'με μια γυναίκα·' για να ισχύει η πρώτη περίπτωση, η γραφή των χραων θα ἔπρεπε να εἶναι <τῆ > γυναικί. Η διευκόλυνση αὐτή που προσφερόταν ἀπό τον νόμο σε ὄσους επιθυμοῦσαν να παραμείνουν ἀγαμοί, ἀντιφάσκει ἐκ πρώτης ὄψεως με το γεγονός ὅτι για τους ἀνδρες στη Σπάρτη ο γάμος εἶχε υποχρεωτικό χαρακτήρα· ἴσως ὁμως ο Ξενοφών να αναφέρεται σε κάποιον που εἶχε ζηρεῦσει και δεν ἤθελε να συνάψει νέο γάμο, παρὰ σε ἕναν ἐκ πεποιθήσεως ἀγαμο (Lacey, *Family* 319, σημ. 62· Cartledge, 'Wives' 103).

πείσαντα τὸν ἔχοντα: ο διακανονισμός γινόταν ἀνάμεσα στους δύο ἀνδρες· η διατύπωση ἀφήνει ἀδιευκρίνιστο αν η γυναίκα εἶχε λόγο ἐπὶ του θέματος. Η Pomeroy (*Goddesses* 37) θεωρεῖ πιθανότερο 'that the women also initiated their own liaisons, whether purely for pleasure or because they accepted the society's valuation for childbearing.' Ἀντίθετα, κατὰ τον Cartledge ('Wives' 105), το γεγονός ὅτι μια σύζυγος μπορούσε να 'δανειστεῖ' σε ἕναν τρίτο, υποδηλώνει την υποταγή των γυναικῶν στους ἀνδρες τους και στον παιδοποιητικό ρόλο που τους εἶχε ἀναθέσει το κράτος. Ἐνα ἀμφίβολης ιστορικής ἀξίας ἀνέκδοτο (Πλουτ. *Ηθ.* 242b) ἐνισχύει την ἀποψη του Cartledge: *Λακαίνη τις προσέπεμψεν εἰ φθορᾶ*

συνεπινεύει. ἡ δ' ἔφη, "παῖς μὲν οὔσα ἔμαθον τῷ πατρὶ πείθεσθαι, καὶ τοῦτο ἔπραξα· γυνὴ δὲ γενομένη τῷ ἀνδρὶ· εἰ οὖν δίκαιά με παρακαλεῖ, τούτῳ φανερόν ποιησάτω πρῶτον". Αντίθετα, ο τρόπος με τον οποίον ο Αριστοτέλης βλέπει τις γυναίκες της Σπάρτης, υποστηρίζει την άποψη της Pomerooy: ζῶσι γὰρ ἀκολάστως πρὸς ἅπασαν ἀκολασίαν καὶ τρυφερῶς (Πολ. 1269b22). Το κείμενο του Ξενοφώντος, τόσο εδώ όσο και στην προηγούμενη παράγραφο, αφήνει ανοικτές και τις δύο εκδοχές. Είναι αμφίβολο πάντως ότι οι Σπαρτιάτισσες, που, σε αντίθεση με τις γυναίκες της Αθήνας, απολάμβαναν σημαντικά περιουσιακά δικαιώματα (Αρ. Πολ. 1270a23-5· πβ. Cartledge, ό.π. 97-9· Hodgkinson, 'Land tenure' 394-8), ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστούν από τους συζύγους τους ως άβουλα και παθητικά όντα. Η Λάκαινα Ερμιόνη, στο πρόσωπο της οποίας ο Ευριπίδης 'incarne la profonde corruption que l'on reprochait aux femmes de la Lacédémone' (Ollier, *Mirage* I 74), κανχιέται για τα χουσα της στολίδια ότι Μενέλαος ἡμῖν ταῦτα δωρεῖται πατήρ / πολλοῖς σὺν ἔδνοις, ὥστ' ἐλευθεροστομεῖν (Ἄνδρ. 152-3).

Στην ίδια πρακτική με τον Ξενοφόντα αναφέρεται και ο Πολύβιος (12.6b.8), λέγοντας ότι για τους Σπαρτιάτες γεννήσαντα παῖδας ἰκανοὺς ἐκδόσθαι γυναῖκά τινι τῶν φίλων καλὸν (sc. ἦν) καὶ σύνηθες. Η σημασία του ἐκδόσθαι εδώ δεν είναι 'να δώσει σε γάμο', αλλά 'να προσφέρει (προσωρινά)· όπως αναφέρει ο Πλούταρχος (Νομ. 25.3), ὁ Λάκων, οἴκοι τῆς γυναικὸς οὔσης πάρ' αὐτῷ καὶ τοῦ γάμου μένοντος ἐπὶ τῶν ἐξ ἀρχῆς δικαίων, μετεδίδου τῷ πείσαντι τῆς κοινωνίας εἰς τέκνωσιν.

9 καὶ πολλὰ μὲν τοιαῦτα συνεχῶρει: 'καὶ ἐπέτρεπε πολλοὺς διακανονισμοὺς αὐτοῦ του τύπου'. Ο Ξενοφών πιθανῶς εννοεῖ ότι το δικαίωμα

των συζύγων να δανείζουν τις γυναίκες τους με σκοπό την τεκνοποιία κάλυπτε ένα ευρύτερο φάσμα περιπτώσεων από αυτές που προαναφέρθηκαν: αν, λ.χ., κάποιος ήταν παντρεμένος, αλλά η γυναίκα του, λόγω στειρότητας ή ηλικίας, δεν έκανε παιδιά, θα μπορούσε να τεκνοποιήσει χρησιμοποιώντας τη γυναίκα ενός φίλου του· αντίστροφα, αν κάποιος, όχι αναγκαστικά γηραιός, δεν ήταν σε θέση να καταστήσει έγκυο τη σύζυγό του, μπορούσε να προσκαλέσει έναν άλλον άνδρα για να τεκνοποιήσει στη θέση του.¹⁸

Κατά τον Ollier (*Rép.* 25), ο νομοθέτης δεν επέτρεψε 'πολλούς παρόμοιους

Ο Πολύβιος (12.6b.8) αναφέρει ότι για τους Σπαρτιάτες και πάτριον ἦν καὶ σύνθητες τρεῖς ἄνδρας ἔχειν τὴν γυναῖκα καὶ τέτταρας, τοτὲ δὲ καὶ πλείους, ἀδελφοὺς ὄντας, καὶ τὰ τέκνα τούτων εἶναι κοινά. Ο Nilsson (*Klio* 12 [1912] 329) συμπεραίνει ότι τα αδέρφια είχαν επίσης κοινή εστία και κοινή περιουσία· στόχος αυτής της πρακτικής ήταν να αποφευχθεί διαίρεση της οικογενειακής περιουσίας (πβ. Thiel, 'De feminarum apud Dores condicione' 408· Hodgkinson, 'Inheritance' 392). Ο Toynbee (*Problems* 305) θεωρεί το έθιμο ως 'an arrangement that would limit the number of children begotten by several fathers to the number that one mother could bear in the course of her child-bearing years.' Τα συμφραζόμενα της μαρτυρίας του Πολυβίου είναι η εξέγερση των Παρθενιών και η ίδρυση της αποικίας του Τάραντος (τέλη 8ου αιώνα)· δεν αποκλείεται, όμως, η παραπάνω πρακτική να υιοθετήθηκε (ή να συνεχιστήζε) κατά την κλασική περίοδο από φτωγούς Σπαρτιάτες, προκειμένου να διατηρήσουν τα οικογενειακά τους κτήματα, διασφαλίζοντας έτσι τα πολιτικά τους δικαιώματα (πβ. Hodgkinson, 'Inheritance' 90). Όπως όμως και να έχει το πράγμα, ο Ξενοφών δεν αναφέρεται στο έθιμο που περιγράφει ο Πολύβιος· όπως επισημαίνει ο MacDowell (*Spartan Law* 86), η φράση τῶν δὲ ζημιᾶτων οὐκ ἀντιποιοῦνται (ΑΠ 1.9) υποδηλώνει ότι 'each child belonged legally to only one of the men involved.' Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι η μαρτυρία του Πολυβίου θα πρέπει να απορριφθεί (MacDowell, ό.π.)· απλώς δεν καλύπτεται από το εύρος των περιπτώσεων που υπονοούνται από το χωρίο της ΑΠ. Οι μαρτυρίες μεταγενέστερων συγγραφέων (Νικ. Δαμ., *FGrH* 90 F 103z6· Ησύχιος, Φώτιος, Σοῦδα s.v. λαζωνικόν τρόπον) ότι οι Σπαρτιάτες πρόσφεραν τις γυναίκες τους σε ξένους, δεν μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστες· είναι ασυμβίβαστες με όσα γνωρίζουμε περί Ξηνηλασίας.

διακανονισμούς', αλλά έδωσε την έγκρισή του 'sur un grand nombre d'actes.' Η ερμηνεία αυτή είναι, ωστόσο, δύσκολο να γίνει αποδεκτή. Ο Ξενοφών εμφανίζει την πρακτική του δανεισμού ως εξαίρεση από τον γενικό κανόνα (εἴ γε μέντοι συμβαίη ...): αν πολλοί Σπαρτιάτες κάνουν χρήση αυτής της πρακτικής, καταστρατηγείται ο εξαιρετικός της χαρακτήρας.

Ο Jeanmaire ('Cryptie' 133-6) θεωρεί την παραπάνω πρακτική ως κατάλοιπο πρωτόγονης κοινοκτημοσύνης ('ομαδικού γάμου'): η ανάπτυξη των σπυλογικών θεσμών στη σπαρτιατική κοινωνία (συσσίτια, ηλικιακές τάξεις), η χωριστή διαβίωση των δύο φύλων και η απομάκρυνση των αγοριών από τις μητέρες τους σε τρυφερή ηλικία, είχαν ως αποτέλεσμα την ατροφία του θεσμού της οικογένειας. Λιγότερο πειστικά, ο den Boer (*Lacōnian Studies* 216) αποδίδει το έθιμο του δανεισμού στην πρωτόγονη δοξασία ότι μια κοινότητα οφείλει να επωφεληθεί όσο γίνεται περισσότερο του γενναίου σπέρματος (Πλουτ. Λιζ. 15.12) ενός πολεμιστή. Ο Thiel ('De feminarum apud Doros condicione') ανιχνεύει την επιβίωση ενός πατριαρχικού ινδοευρωπαϊκού έθιμου που μαρτυρείται σε ορισμένα γερμανικά φύλα: αν ο σύζυγος είναι στείρος, μπορεί να αποκτήσει παιδιά προσφέροντας στη γυναίκα του έναν αντιζαταστάτη· αν, αντίθετα, είναι στείρα η σύζυγος, ο άνδρας μπορεί να τεκνοποιήσει χρησιμοποιώντας τη γυναίκα του αδελφού του ή κάποιου φίλου του.

Ο κοινός παρονομαστής των παραπάνω απόψεων είναι ότι ο δανεισμός των συζύγων αποτελεί ένα πρωτόγονο έθιμο που επιβίωσε χάρη στον συντηρητισμό της σπαρτιατικής κοινωνίας. Εντούτοις, δεν αποκλείεται η πρακτική που περιγράφει ο Ξενοφών να είναι ένα μεταγενέστερο μέτρο για την αντιμετώπιση της ολιγανθρωπίας (πβ. Mossé, 'Women' 143). Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ηρόδοτος

παραλείπει να αναφέρει αυτό το έθιμο, παρά το έκδηλο ενδιαφέρον του για τις ανορθόδοξες ερωτικές συνήθειες των λαών που περιηγήθηκε (βλ. π.χ. 1.196, 216.1· 4.104, 172.2, 176, 180.5-6· 5.6). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι επισκέφθηκε τη Σπάρτη, και τα εκεί συζυγικά σκάνδαλα δεν διέφυγαν της προσοχής του: περιγράφει πώς ο βασιλιάς Αναξανδρίδας κατόρθωσε να έχει συγχρόνως δύο γυναίκες ποιέων οὐδαμῶς Σπαρτητικά (5.39-40)· πώς ο βασιλιάς Αρίστων οικειοποιήθηκε τη γυναίκα του καλύτερου του φίλου (6.62)· πώς ο Δημάρατος 'ἀρπάξε πρώτος' την αραβωνιαστικιά του Λεωτυχίδα (6.65.2)· αναφέρει τα κακοήθη σχόλια για τον αληθινό πατέρα του Δημαράτου, που ίσως να μην ήταν ο ήρωας Ασπράβακος, όπως το ήθελε η μητέρα του, αλλά κάποιος από τους ὄνοφορβούς (6.68-9). Η σιωπή, λοιπόν, του Ηροδότου σχετικά με όσα αναφέρει ο Ξενοφών, ίσως να υποδηλώνει ότι το έθιμο του 'δανεισμού' δεν είχε ακόμη θεσπιστεί όταν ο ιστορικός επισκέφθηκε τη Σπάρτη.

αἱ τε γὰρ γυναῖκες διττοὺς οἴκους βούλονται κατέχειν: κατὰ τον Ξενοφώντα, οι γυναίκες δεν έχουν λόγο να μη συγκατατίθενται στον 'δανεισμό' τους σε τρίτους, αφού έτσι θα διοικούν δύο διαφορετικά σπίτια. Δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι την αιτιολόγηση αυτή θα συμμερίζονταν και οι γυναίκες της Σπάρτης.

οἱ τε ἄνδρες ἀδελφοὺς τοῖς παισὶ προσλαμβάνειν, οἱ τοῦ μὲν γένους καὶ τῆς δυνάμεως κοινωνοῦσι, τῶν δὲ χρημάτων οὐκ ἀντιποιοῦνται: τα παιδιά που γεννιούνται μέσω της πρακτικής του 'δανεισμού' κληρονομούσαν είτε τον νόμιμο σύζυγο της μητέρας τους είτε τον φυσικό τους πατέρα· το ζήτημα θα πρέπει να ρυθμιζόταν ιδιωτικά από τους δύο άνδρες (MacDowell, *Spartan*

Law 86). Η λέξη *χορήματα* καλύπτει οποιοδήποτε είδος ιδιοκτησίας, κινητής και ακίνητης (βλ. π.χ. Ξεν. Οικ. 1.4-14). συνεπώς, το χωρίο αυτό της ΑΠ δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει ως ένδειξη για το αν οι οικογενειακοί κληροί στη Σπάρτη κατά την κλασική περίοδο ήταν διαιρετοί ή αδιαίρετοι.

Όπως δείχνει η φράση *τῆς δυνάμεως κοινωνοῦσι*, η πρακτική του δανεισμού δημιουργούσε στενούς κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των δύο οίκων. Αν ευσταθεί η πληροφορία του Φίλωνος (*Περὶ τῶν ἐν εἴδει διαταγμάτων* 3.22) ὅτι στη Σπάρτη επιτρεπόταν ο γάμος μεταξύ ομομητρίων αδελφών, η κοινωνική συμμαχία των δύο ανδρῶν θα μπορούσε ενδεχομένως να επισφραγισθεί με γάμο των παιδιῶν τους και, τελικά, με συγχώνευση των δύο περιουσιῶν: βλ. Glotz, λ. 'incestum' στο Daremberg-Saglio, σ. 452· Michell, *Sparta* 61· Willetts, *Aristocratic Society* 88· Cartledge, 'Wives' 98, 103, σημ.118· Hodkinson, 'Land tenure' 393.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Παιδεία

2.1 βούλομαι καὶ τὴν παιδείαν ἑκατέρων σαφηνίσαι: με τὴ λέξη παιδεία θα πρέπει να εννοηθεῖ γενικότερα ὁ τρόπος ανατροφῆς τῶν αγοριῶν στὴ Σπάρτη, καὶ ὄχι αὐτὸ που σήμερα ονομάζουμε ἐκπαίδευση. Σύμφωνα με τὸν Περικλῆ στὸν Ἐπιτάφιο (Θουκ. 2.39.1), οἱ Σπαρτιάτες ἐν ταῖς παιδείαις ... ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθύς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρονται. Ὁ Ξενοφῶν μετατοπίζει τὴν ἔμφαση: σκοπὸς τῆς λακωνικῆς παιδείας εἶναι νὰ ἐνσταλάξει στους νέους τὶς ἐννοίες τῆς πειθοῦς, τῆς αἰδοῦς καὶ τῆς ἐγκρατείας (2.14). Οἱ ἐννοίες αὐτές, στὶς ὁποῖες ὁ συγγραφέας ἐπανέρχεται σταθερὰ στὸ δοκίμιό του, ἔχουν ὡς κοινὸ παρονομαστὴ τὴν ὑποταγὴ τοῦ ατόμου στὸ σύνολο καὶ ἀποτελοῦν ἔκφραση τοῦ λυκούργειου κόσμου.

εὐθύς μὲν ἐπ' αὐτοῖς παιδαγωγούς θεράποντας ἐφιστᾶσιν: ὁ Ξενοφῶν κατηγορεῖ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες ὅτι ἀναθέτουν τὴν ἐπιστάσια τῶν αγοριῶν τοὺς σε δούλους, ὑπονοώντας ὅτι προσφέρουν ἐστὶ ἀρνητικὰ πρότυπα γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τοὺς.¹ Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἰδανικὴ τοῦ πολιτεία (Πολ. 1336a39 κε) ορίζει ὅτι τὰ παιδιὰ θα πρέπει νὰ μεγαλώνουν ὅτι ἥμισθα μετὰ δούλων, γιὰ νὰ μὴ γεύονται ἀπὸ τόσο τρυφερὴ ἡλικία ἀπὸ τῶν ἀκουσμάτων καὶ τῶν ὁραμάτων ἀνελευθερίαν.

Τὸ βασικὸ καθήκον τῶν παιδαγωγῶν ἦταν, ὅπως το λέει καὶ ἡ λέξη, νὰ συνοδεύουν τὰ ἀγόρια ἀπὸ τὸ σχολεῖο ἢ τὸ γυμναστήριο στὸ σπῆτι, ἵνα μὴ ἔωσι

---

¹ Για ὀρισμένα, ὠστόσο, παραδείγματα, κυρίως ἐλληνιστικά, ἐλευθέρων παιδαγωγῶν, βλ. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi gymnasiarchique* 75.

διαλέγεσθαι τοῖς ἐρασταῖς (Πλ. Συμπ. 183b). Το έπος (Φοίνιξ) και η τραγωδία (Σοφ. Ηλέκτρα) παρουσιάζουν θετική εικόνα για τον παιδαγωγό. Η περίπτωση του Σικίννου, του έμπιστου δούλου του Θεμιστοκλή (Ηρόδ. 7.75), θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ένδειξη για την υψηλή θέση που κατείχε ορισμένες φορές το πρόσωπο αυτό στην οικογένεια. Είναι, ωστόσο, δύσκολο να γίνει δεκτό ότι ο ρόλος του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί 'παιδαγωγικός' με τη σημερινή σημασία του όρου, όπως υποστηρίζεται από τον Beck (*Education* 107). Ο Πλούταρχος (Ηθ. 4a) παραπονιέται ότι η θέση του παιδαγωγού καταλαμβάνεται συνήθως από τους πιο άχρηστους δούλους του σπιτιού: ὅ,τι δ' ἂν εἴρωσιν ἀνδράποδον οἰνόληπτον καὶ λίχνον, πρὸς πᾶσαν πραγματείαν ἄχρηστον, τούτῳ φέροντες ὑποβάλλουσι τοὺς υἱούς. Πβ. Στοβ. 4.209: τὸν ἐκ τῶν ἐργατῶν ἀποδοκιμασθέντα, τοῦτον ἐπὶ παιδαγωγία κατατάττουσι. Στον Αλκιβιάδη ο Περικλῆς επέστησε παιδαγωγὸν τῶν οἰκετῶν τὸν ἀχρεϊότατον ὑπὸ γῆρας. Ζώπυρον τὸν Θραῶκα (Πλ. Αλκ. I 122ab). Οι παιδαγωγοί του Μενεξένου και του Λύσιδος εμφανίζονται στο γυμναστήριο ὑποβαρβαρίζοντες και ὑποπεπωκότες (Πλ. Λύσ. 223a). Ο Πλούταρχος (ό.π.) συνιστά στους γονεῖς να επιλέγουν δούλους που ομιλοῦν σωστά την ελληνική γλώσσα, ὥστε τα παιδιά να μην ἀποφέρωνται τι τῆς ἐκείνων φανλότητος.

πέμπουσιν εἰς διδασκάλων: sc. οἴκους (πβ. π.χ. Πλ. Πρωτ. 325d). Τα κορίτσια παρέμεναν στο σπίτι μέχρι να παντρευτούν· τα αγόρια πρωτοπήγαιναν σχολείο στην ηλικία των επτά ([Πλ.] Ἀξίολ. 366de· Αθ. Πολ. 1336b1). Ο Ξενοφών δεν εξηγεί γιατί βλέπει αρνητικά την ανάθεση των παιδιῶν σε δασκάλους. Ίσως να υπαινίσσεται ότι οι δάσκαλοι, καθὼς πληθύνονται για την εργασία που προσφέρουν, ανήκουν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, και συνεπώς δεν

μπορούν να αποτελέσουν θετικό πρότυπο για τους μαθητές τους· τουλάχιστον αυτό εννοεί ο Πλούταρχος (Λυκ. 16.7): *τούς δὲ Σπαρτιατῶν παῖδας οὐκ ἐπ' ὤνητοῖς οὐδὲ μισθίοις ἐποίησατο παιδαγωγοῖς ὁ Λυκοῦργος*. Κατά την αντίληψη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της αρχαιότητας, η μισθωτή εργασία αποτελούσε κοινωνικό στίγμα· για να έχει κανείς πρόσβαση στην *καλοκάγαθιαν*, έπρεπε να διαθέτει οικονομική αυτάρκεια και ελεύθερο χρόνο, που θα του επέτρεπαν να αφοσιωθεί στην *ἄσκησιν τῆς ἀρετῆς* (βλ. Αθ. Πολ. 1278a11-3, 1337b17-21).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της παραπάνω νοοτροπίας αποτελούν οι επιζήσεις του Δημοσθένη κατά του Αισχίνη. Ο πατέρας του τελευταίου ήταν γραμματιστής, και ο Δημοσθένης (19.281), χρησιμοποιώντας γλώσσα απροκάλυπτα ταξική, δεν διστάζει να αναφερθεί στο επάγγελμα αυτό για να υποβαθμίσει τον αντίπαλό του. Στον *Περὶ τοῦ Στεφάνου* λόγο του, αφού πρώτα δηλώσει ότι αποτελεί ἔλλειψη ευαισθησίας *εἴ τις πενίαν προσηλακίζει* (§ 256), στη συνέχεια εκφράζει την περιφρόνησή του για την τάξη στην οποία υποτίθεται ότι ανήκε ο Αισχίνης εντελῶς απειροφραστα: *παῖς μὲν ὢν μετὰ πολλῆς τῆς ἐνδείας ἐτρέφης, ἅμα τῷ πατρὶ πρὸς τῷ διδασκαλείῳ προσεδρεύων, τὸ μέλαν τρίβων καὶ τὰ βάθρα σπογγίζων καὶ τὸ παιδαγωγεῖον χορῶν, οἰκέτου τάξιν, οὐκ ἐλευθέρου παιδὸς ἔχων* (§ 258) ... *ἐδίδασκες γράμματα, ἐγὼ δ' ἐφοίτων* (§ 265). Είναι αξιοσημείωτο ότι με αυτά τα λόγια ο Δημοσθένης επιχειρεί να πείσει τον αθηναϊκό δῆμον· ενώ πολλοί από τους ακροατές του θα πρέπει να ανήκαν στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, από τον ομιλητή αναμένεται ότι θα συμμερίζονταν την ταξική του προκατάληψη.

μαθησομένους γράμματα καὶ μουσικὴν καὶ τὰ ἐν παλαιστοῖς: το

τοίπτυχο της αθηναϊκής εκπαίδευσης κατά την κλασική περίοδο (πβ. Πλ. Ἄλκ. I 106e, Θεάγ. 122e). Η πιο ολοκληρωμένη εικόνα αυτής της αγωγής εκτίθεται στον Πρωταγόρα 325c-326e: Το παιδί παραλαμβάνεται πρώτα από τον γραμματιστήν αφού διδαχθεί τα πρώτα γράμματα, επιδίδεται στην ανάγνωση και αποστήθιση ποιημάτων γνωμικού περιεχομένου. Στη συνέχεια παραδίδεται στον καθαριστήν αφού μάθει να παίζει τη λύρα, έρχεται σε επαφή με τη μελική ποίηση και εξοικειώνεται με τις έννοιες του ρυθμού και της αρμονίας. Παράλληλα στέλνεται στον παιδοτρίβην· η γυμναστική αγωγή προετοιμάζει τα αγόρια για τον ρόλο του πολεμιστή.

Η παιδεία αυτή είναι ιδιωτική, μη υποχρεωτική, και απευθύνεται στους λίγους: *καί ταῦτα ποιούσιν οἱ μάλιστα δυνάμενοι· μάλιστα δὲ δύνανται οἱ πλουσιώτατοι* (αυτ. 326c). Δεν υπάρχει επίσημος κύκλος σπουδών ή σχολικό πρόγραμμα: *καί οἱ τούτων (sc. τῶν πλουσιωτάτων) ἕεις, προαίτατα εἰς διδασκάλων τῆς ἡλικίας ἀρξάμενοι φοιτᾶν, ὀψιμαίτατα ἀπαλλάττονται* (αυτ.). Ωστόσο, παρά τον ταξικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης, η πλειονότητα των Αθηναίων πολιτών κατά την κλασική περίοδο, όπως έδειξε ο Harvey ('Literacy'), γνώριζε γραφή και ανάγνωση. Η εξάπλωση του αλφαριθμητισμού σε όλα τα στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας αποδίδεται από τον Άγγλο μελετητή στις νέες συνθήκες που δημιούργησε το δημοκρατικό πολίτευμα: στη ρύθμιση της ζωής των πολιτών όχι από άγραφους θεσμούς, αλλά από γραπτούς νόμους και ψηφίσματα· στην ενεργό συμμετοχή του απλού πολίτη στη διοίκηση του κράτους· στα δικαστήρια· στην άνθηση του εμπορίου και των ιδιωτικών συναλλαγών.

Εντούτοις, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η αύξηση του αριθμού των εγγράμματων σημαίνει ταυτόχρονα και εξάπλωση της αριστοκρατικής

εκπαίδευσης στα λαϊκά στρώματα (Marrou, *Éducation* 72). Ακόμη και στην περίοδο της ακμής της δημοκρατίας, η παιδεία αποτελεί κοινωνικό γνώρισμα των *καλῶν κἀγαθῶν* (Αρ. Πολ. 1291b29). Αντίθετα, ο δήμος χαρακτηρίζεται από *ἀπαιδευσίαν* (Ηρόδ. 3.81.2· [Ξεν.], Ἄθ. πολ. 1.5) και οι ηγέτες του κατηγορούνται ως *ἄμουσοι* (βλ. π.χ. Αρ. Ἰππ. 188-93). Ο Δημοσθένης, όπως είδαμε, δεν διστάζει να επικαλεσθεί εις βάρος του αντιπάλου του το γεγονός ότι την εποχή που ο ίδιος μάθαινε γράμματα, εκείνος ήταν αναγκασμένος να εργάζεται με το ίδιο πνεύμα. ένας ομιλητής (Λυσίας 20.11) διατείνεται ότι ο αντίδικός του *ἐν ἀγορῷ πένης ὄν ἐποίμαινεν*, τον καιρό που ο δικός του πατέρας *ἐν τῷ ἄστει ἐπαιδεύετο*.

Η ακριβώς αντίστροφη κατάσταση ισχύει στην κλασική Σπάρτη: (i) η εκπαίδευση είναι κρατική και υποχρεωτική· (ii) έχει αριστοκρατικό χαρακτήρα, αλλά παρέχεται σε όλα τα μέλη της κοινότητας των *ὁμοίων*· (iii) η έμφαση δεν δίνεται στα γράμματα, αλλά στη γυμναστική και τη μουσική. Αναλυτικότερα:

(i) Για να εισαχθεί κανείς στην τάξη των *ὁμοίων*, οφείλει να έχει περάσει επιτυχώς όλα τα στάδια της *ἀγωγῆς*· διαφορετικά, κρίνεται *ἀδόκιμος* (ΑΠ 3.3). Η *ἀγωγή* παρέχεται σε όλα τα παιδιά των *ὁμοίων*: *ἐπαινέσειε δ' ἂν τις κατὰ τοῦτο Λακεδαιμονίους· καὶ γὰρ πλείστην ποιοῦνται σπουδὴν περὶ τοὺς παῖδας καὶ κοινῇ ταύτην* (Αρ. Πολ. 1337a31-2· πβ. Ἡθ.Ν. 1180a24κε). Η δαπάνη είναι ασήμαντη. Όπως μας πληροφορεί ο Ξενοφών (ΑΠ 2.5), τα αγόρια συμβάλλουν για τη σίτησή τους² τόσο μόνο, *ὡς ὑπὸ πλησιμονῆς μήποτε βαρύνεσθαι*, τοῦ δὲ *ἐνδεεστερώς διάγειν μὴ ἀπείρωσ ἔχειν*.

(ii) Χάση στις πρωτοποριακές εργασίες του Nilsson ('Grundlagen') και του Jeanmaire ('Cryptie'· *Couroï*), αποτελεί σήμερα κοινή παραδοχή των μελετητῶν ότι η σπαρτιατική *ἀγωγή* έχει τη μορφή ενός μυητικού συστήματος που

Η γραφή των χριων *συμβολεύειν τὸν ἄρρενα* παρέχει ικανοποιητικότερο νόημα από τη διόρθωση του Schneider σε *συμβολεύειν τὸν εἴρρενα*. βλ. το σχόλιο ad loc.

αποσκοπούσε στην ένταξη των αορένων μελών της κοινότητας σε μια κλειστή αδελφότητα πολεμιστών ('Männerbund'). Τέτοια συστήματα έχουν επισημανθεί από τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους σε πολλές αρχαϊκές κοινωνίες· θα ήταν λάθος, ωστόσο, να θεωρηθεί ότι στην περίπτωση της σπαρτιατικής αγωγής έχουμε απλώς ένα 'κατάλοιπο' από ένα προγενέστερο στάδιο πολιτισμού. Δεν πρόκειται τόσο για την επιβίωση ενός πρωτόγονου θεσμού, αλλά, όπως το διατύπωσε ο Finley ('Sparta' 157 κε), για την 'επαναθεσμοθέτηση' μιας σειράς αρχαϊκών στοιχείων μέσα σε ένα νέο πλαίσιο· το πλαίσιο αυτό είναι η διεύρυνση του πολιτικού σώματος από την παραδοσιακή αριστοκρατία στο σύνολο του δήμου - μια καινοτομία που συντελέστηκε στη Σπάρτη κατά την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Η μύηση, ένας αριστοκρατικός θεσμός ο οποίος στις περισσότερες ελληνικές πόλεις διατηρήθηκε στη σφαίρα της θρησκείας και αφορούσε λίγα επίλεκτα μέλη αντιπροσωπευτικά της κοινότητας, στη Σπάρτη μετατράπηκε σε ένα μηχανισμό που επέφερε την πολιτική ιδιότητα. Η αγωγή δεν αποσκοπούσε μόνο στη δημιουργία πολεμιστών· στόχος της ήταν επίσης η άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων μέσω της υποταγής του ατόμου ήδη από τριτοετή ηλικία σε έναν κοινό

και ομοιόμορφο τρόπο ζωής.³

Ένα αντίστοιχο μυητικό σύστημα μαρτυρείται και στην Κρήτη (Έφορος, *FGrH* 70 F 149.20-1· Αριστοτέλης, απ. 611.15 Rose)· ο χαρακτήρας των κρητικών θεσμών παραμένει, ωστόσο, έντονα αριστοκρατικός, και η σύγκρισή τους με την λυκούργειο *ἀγωγή* καταδεικνύει τη ριζοσπαστικότητα των σπαρτιατικών μεταρρυθμίσεων.

Ο εγκοινωνισμός του Κρητός εφήβου επιτελείται μέσω μιας σειράς διαβατηρίων τελετών, οι οποίες θα μπορούσαν να εγγραφούν στο τριμερές σχήμα του μοντέλου που έχει προταθεί από τον van Genneper:

Φάση 1η: απόσχιση από την κοινότητα ('rite de séparation'). Ο νεόφυτος

Για την *ἀγωγή* ως μυητικό σύστημα θεμελιώδεις παραμένουν οι εργασίες του Thomson (*Aeschylus and Athens*, ιδιαίτ. κεφ.7 'Initiation') και του Willetts (*Aristocratic Society* 7-29), οι οποίες ωστόσο συνεχίζουν την παράδοση της εξελικτικής σχολής του περασμένου αιώνα, ανιχνεύοντας μέσα από νεότερα 'κατάλοιπα' προγενέστερα στάδια πολιτισμικής συγκρότησης, και προϋποθέτοντας ότι η ανθρωπότητα πέρασε βαθμιαία από συλλογικότερες μορφές οργάνωσης σε πιο εξατομικευμένες· η συλλογικότητα των σπαρτιατικών θεσμών, π.χ., αντιμετωπίζεται ως πρωτόγονο κατάλοιπο και όχι ως προϊόν των πολιτικο-κοινωνικών μεταρρυθμίσεων που συντελέστηκαν στην αρχαϊκή Σπάρτη. Αυτό που ενδιαφέρει σήμερα τους μελετητές είναι περισσότερο ο τρόπος με τον οποίο οι 'πρωτόγονοι' θεσμοί μετασχηματίστηκαν και ενσωματώθηκαν στη λειτουργία της πόλης-κράτους - μια μέθοδος προσέγγισης την οποία οφείλουμε στο έργο του Gernet, και στη συνέχεια του Vernant. Προς αυτή την κατεύθυνση ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι εργασίες του Finley ('Sparta'· 'Anthropology and the Classics'), του Vidal-Naquet (κεφ. 'L'origine de l'éphébie athénienne', 'Le cru, l'enfant et le cuit', στο *Chasseur*) και του Oswyn Murray (κεφ. 'Sparta and the Hoplite State' στο *Early Greece*), όπου προτείνεται ο όρος 'ψευδοαρχαϊσμός' για την περιγραφή του φαινομένου της ηθελημένης διατήρησης (ή και αναβίωσης) από μια κοινωνία αρχαϊκών στοιχείων για την εξυπηρέτηση νέων σκοπών. Ο Brelich (*Paidēs* 114) υποστηρίζει ότι η *ἀγωγή* 'non "deriva" soltanto dalle iniziazioni di tipo primitivo, ma è senz'alcuna restrizione un'iniziazione di tipo primitivo.' Η θέση αυτή είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτή, βλ. τη βιβλιοκρισία της Sourvinou-Inwood στο *JHS* 91 (1971) 172-7.

‘απάγεται’ από τον εραστή του μια συγκεκριμένη ημέρα - ίσως κατά τη διάρκεια μιας θρησκευτικής πανήγυρης· η αφαγή αυτή είναι προσυμφωνημένη και συνεπώς έχει εθιμικό χαρακτήρα.

Φάση 2η: οριακή διαβίωση (‘rite de marge’). Εραστής και ερώμενος παραμένουν στην ύπαιθρο επί ένα δίμηνο *συνθηρεύοντες*. Η απομόνωση από την ανθρώπινη κοινωνία και το πρόσκαιρο πέρασμα από την πολιτισμική τάξη στην αργιότητα της φύσης έχουν συμβολικό χαρακτήρα, καθώς δραματοποιούν την αλλαγή του κοινωνικού status του εφήβου.

Φάση 3η: ενσωμάτωση στην κοινωνία (‘rite d’agrégation’). Το ζεύγος επιστρέφει στη πόλη· ο εραστής χαρίζει *κατά νόμον* στον ερώμενο ένα βόδι για θυσία, πολεμική στολή και ένα κύπελλο. Τα δώρα αυτά πιθανώς συμβολίζουν τη νέα κοινωνική θέση του εφήβου: η στολή τον κατατάσσει στην τάξη των πολεμιστών και το κύπελλο του επιτρέπει να συμμετέχει ισότιμα στα ανδρικά συμπόσια (Sergent, *L’Homosexualité dans la mythologie* 27). Ο ερώμενος, όταν γίνει ώριμος άνδρας, θα διακρίνεται από την *διάσημον ἐσθῆτα* που θα είναι ενδεδυμένος, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι ανήκει στην κατηγορία των *κλεινῶν*.⁴ Η λέξη αυτή παραπέμπει, βέβαια, στο ομηρικό κλέος, προσδίδοντας έτσι μιαν αρχαϊκή αίγλη στο καινούριο μέλος της κοινωνίας των ανδρών. Αντίθετα, ο Σπαρτιάτης με την πολιτογράφησή του ονομάζεται *ὄμοιος* - ένας όρος

Για τον μυητικό χαρακτήρα του παραπάνω εθίμου βλ. Bethe, ‘Knabenliebe’ 453· Jeanmaire, *Couroi* 450-5· Bremmer, ‘Pederasty’ 283 κε· Sergent, *L’Homosexualité dans la mythologie* 15 κε· του ιδίου, *L’Homosexualité initiatique* 52 κε· Patzer, *Knabenliebe* 72 κε· Burkert, *Religion* 261. Ένα κρητικό γάλκινο ανάγλυφο του 7ου αιώνα απεικονίζει έναν ώριμο άνδρα που κρατάει τόξο να αγγίζει έναν αγένειο νέο (βλ. Boardman, *Greek Art.* ειζ. 47)· δεν αποζηλείται να σχετίζεται με το έθιμο που περιγράφει ο Έφορος.

που εκφράζει την νέα ηθική, καθώς στη θέση της ατομικής φήμης προβάλλει την ισότητα και την εναλλαξιμότητα των μελών της οπλιτικής φάλαγγας.

Ο αριστοκρατικός χαρακτήρας της κρητικής αγωγής διαφαίνεται επίσης και από τον τρόπο με τον οποίο στρατολογούνται τα μέλη των αγέλων: *τάς δ' ἀγέλας συνάγουσι οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν παίδων, ἕκαστος ὅσους πλείστους οἷός τε ἔστιν ἀθροίζων. ἕκαστης δὲ ἀγέλης ἄρχων ἔστιν ὡς τὸ πολὺ ὁ πατὴρ τοῦ συνάγοντος* (Εφορος, αυτ. § 20). Τα μέλη των αγέλων δεν συναθροίζονται από το κράτος, όπως συμβαίνει στη Σπάρτη, αλλά από τις εύπορες οικογένειες. Προφανώς η δύναμη κάθε οικογένειας αποτελεί συνάρτηση του αριθμού των ακολούθων που συσπειρώνει· δεν υπάσχει αμφιβολία ότι πρόκειται για μια μορφή πελατειακού συστήματος. Η ἀγέλη, όπως περιγράφεται από τον Έφορο, μοιάζει να είναι μικρογραφία της αρχαϊκής φρατρίας, όπως περιγράφει τον θεσμό αυτόν ο Andrewes ('Phratries in Homer'· 'Philochoros on Phratries'· πβ. Forrest, *Emergence* 50-8): μια πυραμίδα, στην κορυφή της οποίας βρίσκεται ένα αριστοκρατικό γένος και στη βάση της οι οπαδοί του. Αντίθετα στη Σπάρτη οι αγέλες διοικούνται από μια πολιτική αρχή, τον παιδονόμο (ΑΠ 2.2), πράγμα που υποδηλώνει ότι, τουλάχιστον σε αυτόν τον τομέα, η εξουσία των ισχυρών γενών έχει μεταβιβασθεί στο κράτος. Η ἀγέλη δεν έχει τη μορφή μιας κοινωνικής πυραμίδας, καθώς επικεφαλής των αγοριών δεν αναδεικνύεται ο πλουσιότερος, αλλά, τουλάχιστον θεωρητικά, ο πιο ικανός: (Ο Λυκούργος) ἔθηκεν τὸν

τορώτατον τῶν εἰρένων ἄρχειν (ΛΠ 2.11· πβ. Πλουτ. Λυκ. 16.8).⁵

(iii) Σύμφωνα με τη διατύπωση του Marrou (*Éducation* 18), 'l'histoire de l'éducation antique reflète le passage progressif d'une culture des nobles guerriers à une culture des scribes.' Η Σπάρτη βρίσκεται, βέβαια, πολύ πιο κοντά στο πρώτο άκρο του διανύσματος παρά στο δεύτερο· ακόμη και στην κλασική περίοδο, η παιδεία της παραμένει κατά βάσιν αγχαιική. Η σπαρτιατική παιδεία δεν μπορεί, λοιπόν, να προσδιοριστεί με βάση τα κριτήρια της γραφής και του λόγου. Η Σπάρτη του 5ου αιώνα παραμένει ερμητικά σφραγισμένη στην επίδραση της σοφιστικής. Η *ἰσηγορία*, η νέα αυτή αρχή της αθηναϊκής δημοκρατίας, δεν εισάγεται στα πολιτικά ήθη της Λακεδαιμόνος. Οι παραστάσεις δράματος, αν ο μίμος μπορεί να χαρακτηριστεί δράμα, παραμένουν στο ίδιο στοιχειώδες επίπεδο που βρίσκονταν και στους δύο προηγούμενους αιώνες. Παρ' όλα αυτά, η μεγάλη χορική παράδοση του 7ου αιώνα, αν και δεν ανανεώνεται, συντηρείται ακόμη. Δεν παράγεται μεγάλη τέχνη, αλλά, όπως δείχνει η έξοδος της *Λισιστράτης*, δεν υπάρχει λόγος ν' αμφισβητήσει κανείς ότι οι θρησκευτικές πανηγύρεις της Λακωνίας διατηρούν κάτι από την αγχαιική τους αίγλη.

Γνώριζαν γραφή και ανάγνωση οι Σπαρτιάτες; Ο Ισοκράτης (12.209) τους κατηγορεί ότι *τοσοῦτον ἀπολελειμμένοι τῆς κοινῆς παιδείας καὶ φιλοσοφίας εἰσίν, ὥστ' οὐδέ γράμματα μανθάνουσιν* (πβ. *Δισσοὶ λόγοι* 90, 2.10 D-K). Σκοπός του Ισοκράτη είναι να αμαυρώσει τη Σπάρτη με οποιονδήποτε τρόπο· η

---

⁵ Όπως, ωστόσο, προκύπτει από το επιγραφικό υλικό των αυτοκρατορικών χρόνων, οι επικεφαλής των αγελών, οι λεγόμενοι *βουαγοί*, ήταν γόνοι αριστοκρατιζών οικογενειών, που έπαιρναν υπό την προστασία τους τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας - πιθανόν μάλιστα και να χρηματοδοτούσαν την εκπαίδευση των φτωχότερων παιδιών (Chrimes, *Sparta* 95-117). Θα ήταν όμως αθαιώτετο να θεωρηθεί ότι το ίδιο καθεστώς ίσχυε και κατά τις προγενέστερες περιόδους.

μαρτυρία αυτή δεν μπορεί, συνεπώς, να εκληφθεί κατά γράμμα. Όπως έδειξαν νεότερες μελέτες (Harvey, 'Literacy in the Athenian Democracy' 624-7· Cartledge, 'Literacy in the Spartan Oligarchy'· Boring, *Literacy in Sparta*), οι Σπαρτιάτες μάθαιναν γράμματα τουλάχιστον στο βαθμό που τους ήταν απαραίτητα στις στρατιωτικές αποστολές και στη διοίκηση του κράτους· όπως το διατυπώνει ο Πλούταρχος (*Λυκ.* 16.10), γράμματα μὲν οὖν ἔνεκα τῆς χρείας ἐμάνθανον.

σώματα δὲ ἱματίων μεταβολαῖς διαθρύπτουσι: ο Κρεῖττων Λόγος στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη κατηγορεί τον Ἴπτονα ότι σὺ δὲ τοῖς νῦν εὐθύς ἐν ἱματίοισι διδάσκεις ἐντετυλίχθαι (987).

Ἡ ἀρχαία παιδεία, την οποία υποστηρίζει ο Κρεῖττων Λόγος (961), αυτή που έθρεψε *Μαραθωνομάχας* (986),¹ παρουσιάζει πολλά σπαρτιατικά χαρακτηριστικά: τα παιδιά μαθαίνουν να είναι σιωπηλά (963· πβ. *ΑΠ* 3.5)· βαδίζουν στους δρόμους εὐτάκτως (964· πβ. *ΑΠ* 3.4)· εθίζονται στο ψύχος (965· πβ. *ΑΠ* 2.4)· είναι λιτοδίαιτα (983· πβ. *ΑΠ* 2.5)· μισούν την αγορά (991· πβ. *Πλουτ. Λυκ.* 25.1)· έχουν έντονη την αίσθηση της τιμῆς (992)· ανασηκώνονται από το κάθισμά τους μπροστά στους πρεσβυτέρους (993· πβ. *Ξεν. Ἀπομν.* 3.5.15). Εάν ο Φειδιππίδης ακολουθήσει τις συμβουλές του Κρεῖττονος Λόγου, θα έχει ὄμους μεγάλους, γλῶτταν βαιάν (1013) - ένας ενδιαχρῖτος υπαινεγμός στη

---

¹ Η αντιπαράθεση νέου και παλαιού αποτελεί ένα στερεότυπο θέμα της Αριστοφανικής κωμωδίας, βλ. Dover, *Aristophanes: Clouds* σ. Ιxii ζε. Παραμένει ανοικτό το πρόβλημα αν ο Αριστοφάνης 'απαρέσζεται σε κάθε καινοτομία' (Ollier, *Mirage* I 162) ή αν στη σύγκρουση νέου και παλαιού, και στην τελική ήττα του πρώτου από το δεύτερο (πβ. π.χ. τον αγώνα Ευριπίδη-Αισχύλου), ο ποιητής βρῖσκει απλῶς ένα θέμα που επιδέχεται κωμική εκμετάλλευση, χωρῖς αυτό να σημαίνει κάτι ιδιαίτερο γιὰ τις πραγματικές του πεποιθήσεις· το 'κάθε πέρσι και καλύτερα' είναι τυπικό μοτίβο της πολιτικο-κοινωνικής σάτιρας.

λακωνική βραχυλογία.

Είναι, λοιπόν, πιθανό ότι το κοινό του Αριστοφάνη, στην έκθεση της *ἀρχαίας παιδείας* από τον Κρείττονα Λόγον, θα αναγνώριζε κάποιες αναφορές στη σύγχρονη Λακεδαιμόνα. Αν ο Αριστοφάνης επιλέγει να αντιπαραθέσει ορισμένα σπαρτιατικά χαρακτηριστικά στη σοφιστική παιδεία, είναι γιατί η τελευταία στη θέση του πόνου προβάλλει τον λόγον, και στη θέση της αιδούς εισηγείται την ανατροπή των παραδοσιακών αξιών· η Σπάρτη προετοιμάζει οπλίτες, ενώ οι σοφιστές καλλιεργούν την ικανότητα *καινοῖς πράγμασιν και δεξιοῖς ὁμιλεῖν / και τῶν καθεστώτων νόμων ὑπερφρονεῖν δύνασθαι* (Νεφ. 1399-1400). Η ίδια αντιπαράθεση απαντά και στον Θουκυδίδη (1.84.3)· ο τόνος αυτή τη φορά όμως είναι σοβαρός: επικαλούμενος τις παραδοσιακές αξίες της πόλης του, ο βασιλιάς Αρχίδαμος κανχιέται ότι οι Σπαρτιάτες γίνονται *πολεμικοί* επειδή η *αἰδώς* είναι συστατικό στοιχείο του θάρρους (με την έννοια ότι στην οπλιτική μάχη θα ντραπεί κανείς να εγκαταλείψει τον παραστάτη του), και *εἴβοιλοι* γιατί εκπαιδεύονται *ἀμαθέστερον τῶν νόμων τῆς ὑπεροψίας ... και ξὺν χαλεπότητι σωφρονέστερον ἢ ὥστε αὐτῶν ἀνηκουστεῖν*.

σίτου γε μὴν αὐτοῖς γαστέρα μέτρον νομίζουσιν: για τη διατύπωση, πβ. Επίκτητο στον Στοβ. 5.93: *μέτρον ἔστω σοι παντός σίτου και πότου ἡ πρώτη τῆς ὀρέξεως ἔμπλησις*.

ἄνδρα ἐπέστησε κρατεῖν αὐτῶν ἐξ ὧνπερ αἱ μέγιστα ἀρχαὶ καθίστανται: βάσει αυτού του χωρίου, ο Toynebee ('Growth' 261, σημ. 60) θεωρεί ότι στη Σπάρτη υπήρχε *cursus honorum* και ότι το *ἀξίωμα* του παιδονόμου 'was a step to the highest political career.' Η φράση *ἐξ ὧνπερ αἱ μέγιστα ἀρχαὶ*

καθίστανται δεν αναφέρεται αναγκαστικά στην εύπορη τάξη των Σπαρτιατών ('the upper crust of the Spartiates': Ste. Croix, *Origins* 137), αλλά στους όμοιους οι οποίοι, έχοντας συμπληρώσει το τριακοστό έτος της ηλικίας τους, έχουν εξέλθει από την τάξη των ήβώντων και μπορούν να εκλεγούν στα ανώτατα αξιώματα: πβ. 4.7 τοῖς γε μὴν τὴν ἡβητικὴν ἡλικίαν πεπερακόσιν, ἐξ ὧν ἤδη καὶ αἱ μέγιστα ἀρχαὶ καθίστανται.

παιδονόμος: πβ. Πλουτ. *Λυκ.* 17.2· *Ησύχ.* s.v. παιδονόμος. Κατά την κλασική περίοδο το αξίωμα αυτό μαρτυρείται και στην Κρήτη (Έφορος, *FGrH* 70 F 149 τοὺς μὲν οὖν ἔτι νεωτέρους εἰς τὰ συσσίτια ἄγουσι ... καθ' ἕναστον δὲ ἀνδρεῖον [=συσσίτιον] ἐφέστηζε παιδονόμος). Για τους ελληνοιστιζούς και τους αυτοκρατορικούς χρόνους, βλ. Margou, *Éducation* 159-60. Ο Αριστοτέλης θεωρεί το αξίωμα του παιδονόμου απαραίτητο στις πόλεις που ενδιαφέρονται για την εὐκοσμίαν (την κατ' ἐξοχήν αριστοκρατική αρετή), αλλά προεξοφλεί την αντιδημοτικότητά του στα λαϊκά στρώματα: τοῖς γὰρ ἀπόροις ἀνάγκη χορηγεῖσθαι καὶ γυναῖξι καὶ παισὶ ὥσπερ ἀκολούθοις διὰ τὴν ἀδουλίαν (Πολ., 1323a4-6· πβ. 1300a4-6).

ἰσχυρῶς κολάζειν: η δια της κολάσεως επιβολή πειθαρχίας (πβ. 2.10· 8.4) στους συντηρητικούς κύκλους θεωρείται ένδειξη εὐνομίας (πβ. [Ξεν.] *Ἄθ. πολ.* 1.9)· αντίθετα, η ελευθερία του ζῆν ὡς βούλεται τις, μια από τις θεμελιώδεις αοχές του δημοκρατικού πολιτεύματος (Αθ. Πολ. 1310a28-36· 1317a40-b17), αντιμετωπίζεται ως η άρδην ανατροπή της έννομης τάξης και χαρακτηρίζεται ως ἀναρχία και ἀκολασία ([Ξεν.] *αυτ.* 1.10-11· Πλ. *Πολιτεία* 560c-561e· *Ισοζο.* 7.20, 12.131· πβ. τον λόγο του Μεγαβύζου στον Ηρόδ. 3.81). Για την ελευθερία ως

βασική αρχή της αθηναϊκής δημοκρατίας, βλ. Hansen, *Athenian Democracy* 74-8· Ste. Croix, *Class Struggle* 284, 600, σημ. 4.

μαστιγοφόρους: μόλις οι τριάκοντα ανέλαβαν την εξουσία στην Αθήνα, δημιούργησαν ένα σώμα τριακοσίων *μαστιγοφόρων* (Αρ. Ἀθ. πολ. 35.1), για τους οποίους παραμένει αβέβαιο αν ήταν ελεύθεροι ή δούλοι (βλ. το σχόλιο του Rhodes στο χωρίο). Ίσως να πρόκειται για ηθελημένη απομίμηση του σπαρτιατικού θεσμού, μέσα στα πλαίσια της επηγγελμένης από τους τυράννους επιστροφής στην παραδοσιακή ευνομία, που υποτίθεται ότι είχε καταληθεί από τη δημοκρατία. Για την υιοθέτηση από τους τριάκοντα ορισμένων εξωτερικών χαρακτηριστικών της σπαρτιατικής πολιτείας, βλ. Whitehead, 'Sparta and the Thirty Tyrants'.

ὄρθια ἐκβαίνειν: ο τύπος *ὄρθιάδε*, που προτάθηκε από τον Schneider και στη συνέχεια υιοθετήθηκε από την πλειονότητα των εκδοτών της ΑΠ (Haase, Pierleoni, Marchant, Ollier), είναι αμάοτυχος· επιπλέον, παράγει χασμωδία. Οι καλύτεροι κώδικες δίνουν *ὄρθια δὲ βαίνειν* (A), *ὄρθιά δὲ* (M), *ὄρθια δὴ εὖ βαίνειν* (aBC), ενώ ο Στοβαίος και τα υπόλοιπα γφα παραδίδουν *ἀνορθία ἐκβαίνειν*. Βάσει της γραφής του Στοβαίου ο Dindorf (και, ακολούθως, ο Rühl) προτείνει *ὄρθια ἐκβαίνειν*, που είναι μάλλον και η προτιμότερη εκδοχή. Το ρήμα *ἐκβαίνειν* χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του *ἀναβαίνειν* ('*escendere in montem*', Sturz, *Lex. Xen.*: πβ. Av. 4.2.3 *ἐπὶ χαράδρα ... ἦν ἔδει διαβάντας πρὸς τὸ ὄρθιον ἐκβαίνειν*). Είναι περιττή η διόρθωση σε *ὄρθιάδε*· η προς τόπον κίνηση δηλώνεται και με απλή αιτιατική (πβ. τη φράση *πρανὴ καταβαίνειν* στο παρόν χωρίο της ΑΠ· πβ. επίσης *Περὶ ἵπικης* 8.1: *τρέξειν δεήσει τὸν ἵππον καὶ πρανὴ*

και ὄρθια).

ἀνυπόδητον, εἰ ἡσκηκῶς εἶη τοὺς πόδας, ἢ ὑποδεδεμένον: ἡ φράση αὐτή παρουσιάζει κάποια προβλήματα. Στο κείμενο επαναλαμβάνεται, σχεδόν αυτολεξεί, κάτι που ἔχει ἤδη λεχθεῖ τρεῖς σειρές παραπάνω· επιπλέον, γίνεται απότομη μετάβαση ἀπὸ τον πληθυντικό ἀριθμὸ στον ενικό. Για να θεραπευθεῖ ἡ ἀσκητικὴ επανάληψη, ὁ Jacobs προτείνει ἐσκληκῶς ἀντὶ του ἡσκηκῶς. Για τὴ θεραπεία τῆς ἀλλαγῆς ἀριθμοῦ, ὁ Cobet (*Nov. lect.* 726) προτείνει <τόν> ἀνυπόδητον ... ἢ <τόν> ὑποδεδεμένον, προσδίδοντας ἔτσι στον ενικό ἀριθμὸ συλλογικὴ σημασία. Οἱ Schneider, Herwerden και Marchant, ακολουθώντας τον Στοβαῖο, ἀθετοῦν ολόκληρη τὴ φράση. Ἴσως ὁμως τὰ παραπάνω προβλήματα να οφείλονται σε ἀβλεψία του ἴδιου του συγγραφέα.

ἐνόμισεν ἐνὶ ἱματίῳ δι' ἔτους προσεθίζεσθαι: πβ. Πλουτ. *Λυξ.* 16.12: γενόμενοι δὲ δωδεκαετείς ἄνευ χιτῶνος ἤδη διετέλουν, ἐν ἱμάτιον εἰς τὸν ἐνιαυτὸν λαμβάνοντες, ἀνχιμηροὶ τὰ σώματα καὶ λουτροῶν καὶ ἀλειμματίων ἄπειροι· πλὴν ὀλίγας ἡμέρας τινὰς τοῦ ἐνιαυτοῦ τῆς τοιαύτης φιλάνθρωπίας μετεῖχον. Πβ. ἀκόμη Ἡθ. 237b· *Iust. Epit.* 3.3.5. Ὁ Σωκράτης φορούσε ἱμάτιον οὐ μόνον φαῦλον ... ἀλλὰ τὸ αὐτὸ θέρους καὶ χειμῶνος, ἀνυπόδητός τε καὶ ἀχιτῶν (Ξεν. *Ἀπομν.* 1.6.3· πβ. Πλ. *Συμπ.* 219e κε)· για τον λαζωνισμόν του φιλοσόφου, βλ. Αθ. Ὅρον. 1281 κε)

3 σῖτόν γε μὴν τοσοῦτον ἔταξε συμβολεύειν τὸν εἶρηνα: ἡ γραφή του κώδικα Μ συμβολεύειν τὸν ἄρρηνα παρέχει ικανοποιητικότερο νόημα ἀπο τὴν

διόρθωση του Schneider σε *συμβολεύειν τὸν εἶρηνα*.⁷ Εἴρηνες ονομάζονταν οι νεαροί Σπαρτιάτες που είχαν ολοκληρώσει την εφηβική τους εκπαίδευση και προΐσταντο των ἀγγέλων (ΛΠ 2.11· Πλουτ. Λυκ. 16.2-3). Ο τύπος *συμβολεύειν*, που μαρτυρείται μόνον εδώ,⁸ χρησιμοποιείται κατά πάσαν πιθανότητα ως συνώνυμο του *συμβάλλειν* (πβ. *συμβολαί* : 'contributions made to provide to a common meal', LSJ *συμβολή* IV a). Έτσι όμως ο *εἶρηνα* επιφορτίζεται με τη συμβολή τροφής στα μέλη της ἀγέλης που διοικεί, ενώ λογικά το καθήκον του θα έπρεπε να είναι η διανομή. Αντί να προβούμε σε νέα θεραπεία του κειμένου, όπως προτείνεται από τον MacDowell (*Spartan Law* 56), είναι ίσως προτιμότερο να διατηρήσουμε τη γραφή των χειρογράφων *συμβολεύειν τὸν ἄρηνα* : κάθε ἀγόρι συμβάλλει στην ἀγέλη για τη σίτησή του, όπως αντίστοιχα ο πατέρας του συνεισφέρει στο συσσίτιό του (Αρ. Πολ. 1272a13-21). Αν ο Ξενοφών χρησιμοποιεί τη λέξη *ἄρηνα* (που δηλώνει φύλο και όχι ηλικία: πβ. ΛΠ 1.4, 3.4) αντί για *παῖδα*, είναι γιατί θέλει να δώσει ἔμφαση στη διαφορά των διατροφικών αντιλήψεων που ισχύουν στη Σπάρτη για τα δύο φύλα: τα κορίτσια, που προετοιμάζονται για το ρόλο της μητέρας, τρέφονται ικανοποιητικά· αντίθετα, τα ἀγόρια, που σκληραγωγούνται για το ρόλο του πολεμιστή, τρέφονται λιτά. Για τη λιτή διατροφή των ἀγοριών, πβ. Πλουτ. Λυκ. 17.6-8, *Ηθ.* 237ef· Αριστοτ. α.π.

Ο Στοβαίος παραδίδει τη γραφή *σίτον γε μὴν τοσοῦτον ἔχειν συνεβούλευεν*... Η γραφή των κωδίκων της ΛΠ είναι προτιμότερη έναντι αυτής του Στοβαίου: το *συμβολεύειν* είναι *lectio difficilior*. Ο Λυκούργος, ἄλλωστε, δεν ἔδωσε στους συμπατριώτες του συμβουλές, ἀλλά νόμους: το ρήμα *ἔταξεν* ταιριάζει καλύτερα από το *συνεβούλευεν* (πβ. ΛΠ 5.3: *καὶ σίτον γε ἔταξεν αὐτοῖς* ...). Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τη γραφή *συμβουλεύειν* των υπολοίπων κωδίκων της ΛΠ.

Ο Dindorf πρότεινε την ἀλλαγὴ του σε *συμβολατεύειν*, που ἀπαντᾷ στον Επίχαρμο, α.π. 100 Kaibel. Η σημασία του εκεί είναι, ωστόσο, 'συναλλάσσομαι': πβ. *Ησύχ.* s.v. *συμβολατεύειν*· *συναλλάκτειν*.

6-8 ὡς δὲ μὴ ὑπὸ λιμοῦ ... τιμωροῦνται: πβ. Ἄν. 4.6.14-15: ὑμᾶς γὰρ ἔγωγε, ὦ Χειρίσοφε, ἀκούω τοὺς Λακεδαιμονίους ὅσοι ἐστὲ τῶν ὁμοίων εὐθύς καὶ ἐκ παίδων κλέπτειν μελετᾶν, καὶ οὐκ αἰσχροὺς εἶναι, ἀλλὰ καλὸν κλέπτειν ὅσα μὴ κωλύει νόμος. ὅπως δὲ ὡς κράτιστα [v.l. τάχιστα] κλέπτητε καὶ πειροᾶσθε λανθάνειν, νόμιμον παρ' ὑμῖν ἐστίν, ἐὰν ληφθῆτε κλέπτοντες, μαστιγοῦσθαι. Ἡ πρακτικὴ αὐτῆ, κατὰ τον Ἰσοκράτη (12.211-2), δηλώνει ἅπαντα τὸν τρόπον τῶν Σπαρτιατῶν: ἐκεῖνοι γὰρ καθ' ἑκάστην τὴν ἡμέραν εὐθύς ἐξ εὐνῆς ἐκπέμπουσιν τοὺς παῖδας, μεθ' ὧν ἂν ἕκαστοι βουλευθῶσι, λόγῳ μὲν ἐπὶ θήραν, ἔργῳ δ' ἐπὶ κλωπεῖαν τῶν ἐν τοῖς ἀγροῖς κατοικούντων· ἐν ἧ συμβαίνει τοὺς μὲν ληφθέντας ἀργύριον ἀποτίνειν καὶ πληγὰς λαμβάνειν, τοὺς δὲ πλεῖστα κακουργήσαντας καὶ λαθεῖν δυνηθέντας ἐν τε τοῖς παισὶν εὐδοκίμειν μᾶλλον τῶν ἄλλων, ἐπειδὴν τ' εἰς ἄνδρας συντελῶσιν, ἣν ἐμμείνωσι τοῖς ἡθεσὶν οἷς παῖδες ὄντες ἐμελέτησαν, ἐγγύς εἶναι τῶν μεγίστων ἀρχῶν. Πβ. ἀκόμη Ἀριστοτ. απ. 611.13 Rose· Πλουτ. Λυκ. 17.5-6, Ἡθ. 234ab, 237e.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τα χωρία που παρατίθενται πιο πάνω, ἡ κλοπὴ τροφῆς ἦταν θεσμοθετημένη δραστηριότητα με παιδευτικὸ χαρακτήρα, ὄχι μόνον επιτροπτή, ἀλλὰ καὶ κοινωνικά επιθυμητή, καθὼς αποτελοῦσε προετοιμασία γιὰ τὸν πόλεμο. Ἐκ πρώτης ὄψεως, φαίνεται παράδοξο ὅτι τα παιδιά, προκειμένου να ενταχθῶν στην κοινωνία τῶν ἐνηλίκων, ὀφείλαν γιὰ ἕνα διάστημα να υιοθετήσουν μιὰ συμπεριφορὰ που κανονικά θα χαρακτηριζόταν ἀντικοινωνική. Ὅπως ὁμως ἔδειξε ὁ van Genneper (*Rites* 114-5), ἡ ἀναστολὴ τῶν κανόνων που συγκροτοῦν τὴν κοινωνικὴ τάξη εἶναι τυπικὸ γνώρισμα τῶν μυητικῶν καὶ, γενικότερα, τῶν διαβατηρίων τελετῶν· σύμφωνα με τὴν εὐστοχὴ διατύπωση τοῦ Brelich (*Paidēs*

35). 'l'iniziando non è tenuto a rispettare le leggi o, meglio, è tenuto a non rispettarle'.⁹ Μια διαφορετική ερμηνεία προτείνεται από τον Webster, *Primitive Secret Societies* 66: 'This procedure ... seems chiefly intended as an ordeal, but may have grown out of the earlier practice of imposing food taboos at puberty.'

Οι φράσεις ἔστιν ἄ (ΛΠ 2.6) και ὅσα μὴ κωλύει ὁ νόμος (Ἀν. 4.6.14) υποδηλώνουν ὅτι τα παιδιά δεν ήταν ελεύθερα να κλέβουν οτιδήποτε (βλ. MacDowell, *Spartan Law* 59)· ὅπως φαίνεται ἀπὸ τον Πλούταρχο (Λυζ. 17.5), η επιτρεπόμενη λεία περιοριζόταν στα εἶδη διατροφῆς: καὶ κλέπτονται φέροντες οἱ μὲν ἐπὶ τοὺς κήπους βαδίζοντες, οἱ δ' εἰς τὰ τῶν ἀνδρῶν σισσίτια παρεισρέοντες.

9 καὶ ὡς πλείστους ... εὐφραίνεσθαι: κατὰ τοὺς αυτοκωατοριζοῦς χρόνους, πλήθη επισκεπτῶν συνέρρεαν στο ἱερό της Ορθίας Αρτέμιδος για να παρακολουθήσουν ἀπὸ τις εἰδικά κατασκευασμένες κερκίδες την ετήσια διαμασίγωσιν των Σπαρτιατῶν εφηβῶν στο βωμό της θεάς. Ο διαβόητος καρτερίας ἀγὼν μαρτυρεῖται ἀπὸ πλῆθος πηγῶν, φιλολογικῶν και επιγραφικῶν.¹⁰

Παρά τις ὅποιες ασάφειες στις λεπτομέρειες, οι πηγές δεν αφήνουν περιθώρια ἀμφιβολίας ὅσον ἀφορὰ τον σκοπό του αγωνίσματος: νικητῆς (βωμονίκης) ἀναζητούσαν αὐτός που εἶχε υπομείνει τα περισσότερα χτυπήματα (qui plura

---

Πβ. Vidal-Naquet, *Chasseur* 163-4: 'le passage de l'enfance à l'âge adulte, celui de la guerre et du mariage, est dramatisé, dans le rite et dans le mythe, au moyen d'une loi qu'on pourrait appeler loi d'inversion symétrique.'

Βλ. IG V.1, 290 (νικάσας τὸν τᾶς καρτερίας ἀγῶνα)· αὐτ. 652-3, 653b (βωμονίκης)· αὐτ. 654 (βω [μονική] σαντα)· ὅλες οι παραπάνω ἐπιγραφές εἶναι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Για μια ἐκτενὴ παράθεση τῶν φιλολογικῶν, κυρίως, πηγῶν, βλ. Trieber, *Quaestiones Laconicae* 22-9 και Wide, *Kulte* 112-6· βλ. ἰδίως Cic. *Tusc. Disp.* 2.34, 5.77 (ἡ πρωιμότερη μαρτυρία)· Πανσ. 3.16.7-11· Πλούτ. Λυζ. 18.2· Ἡθ. 239c· Λουζ. Ἀνάξ. 38.

posset verbera sustinere, Hyg. *Fab.* 261). Ο αγώνας ήταν εξαιρετικής σκληρότητας· ο βωμός βαφόταν με αίμα και ορισμένες φορές τα χτυπήματα επέφεραν το θάνατο.

Με την εξαίρεση του Ollier, οι εκδότες της *ΛΠ*, μη βλέποντας ποια σχέση θα μπορούσε να έχει η αρπαγή των τυριών στην οποία αναφέρεται ο Ξενοφών με τον καρτερίας αγώνα που περιγράφεται από τους μεταγενέστερους συγγραφείς, θεωρούν ότι το παρόν χωρίο έχει αλλοιωθεί, ή και εξ ολοκλήρου νοθευθεί, από κάποιον αντιγραφέα (βλ. π.χ. Pierleoni, 'Animadversiones' 53-4, καθώς και το κριτικό υπόμνημα του Marchant στο χωρίο). Όπως όμως έδειξε ο Nilsson (*Feste* 190-6), ο Ξενοφών περιγράφει μια πρόιμη εκδοχή της διαμαστιγώσεως, πριν αυτή μετεξελιχθεί στο βάρβαρο αγώνισμα των αυτοκρατορικών χρόνων.¹¹ Κατά την κλασική περίοδο, νικητής δεν ανακηρυσσόταν ὅστις αὐτῶν ἐπὶ πλέον τε καὶ μᾶλλον καρτερήσειε τυπτόμενος (Πλουτ. *Ηθ.* 239d), αλλά αυτός που θα κατόρθωνε να αρπάξει ὡς πλείστους δὴ τυρούς. Η διαφορά μεταξύ της κλασικής και της μεταγενέστερης εκδοχής εντοπίζεται επίσης στην ένταση και τη διάρκεια του αγωνίσματος. Κατά την αυτοκρατορική περίοδο, η δοκιμασία διαρκούσε δι' ὅλης τῆς ἡμέρας (Πλουτ. *Ηθ.* 239c) και, ὡπως παραδίδει ο Λουκιανός (*Ἀνάχ.* 38), οι μαστιγούμενοι παροτρύνονταν ἀπὸ τοὺς γονεῖς τοὺς ἐπὶ μῆξιτον διαρκέσαι πρὸς τὸν πόνον καὶ ἐγκαρτερῆσαι τοῖς δεινοῖς· πολλοὶ γοῦν καὶ ἐναπέθανον τῷ ἀγῶνι μὴ ἀξιῶσαντες ἀπαγορευσαὶ ζῶντες ἔτι ἐν ὀφθαλμοῖς τῶν οἰκείων [...].¹² Αντίθετα, η διατύπωση της *ΛΠ* (2.9) υποδηλώνει ότι ο αγώνας ήταν (συγκριτικά) ανώδυνος: ἔστιν ὀλίγον χρόνον ἀλγήσαντα πολὺν χρόνον

¹¹ Βλ. ἀκόμη Bonaquet, *ABSA* 12 (1905/6) 314-7· Rose, στον Dawkins (επ.), *Artemis Orthia* 404-5. Για μια αντίθετη ἄποψη, βλ. Chrimes, *Sparta* 262-4.

¹² Για την αξιοπιστία της παραπάνω μαρτυρίας, βλ. Πλουτ. *Λιζ.* 18.2: ... ὧν (sc. τῶν ἐφήβων) πολλοὺς ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς Ὀρθίας ἐωσάζαμεν <ἐν>αποθνήσκοντας ταῖς πληγαῖς.

εἰδοκιμοῦντα εὐφραίνεσθαι.

Αν και ο Ξενοφών δεν παρέχει λεπτομέρειες, το πιθανότερο είναι ότι στο αγώνισμα συμμετείχαν δύο αντίπαλες ομάδες παιδιών (ίσως δύο αγέλες ή δύο διαφορετικές ηλικιακές βαθμίδες). Η διαμαστίγωσις, λοιπόν, εγγράφεται στην κατηγορία των (όχι πάντοτε) εικονικών μαχών που ελάμβαναν χώρα στο πλαίσιο των λακωνικών θρησκευτικών πανηγύρεων.¹³ Τα παιδιά της μιας ομάδας, κρατώντας μαστίγια, σχημάτιζαν κύκλο γύρω από τον βωμό, ενώ τα παιδιά της αντίπαλης ομάδας, μέσα από βροχή χτυπημάτων, προσπαθούσαν να διαπεράσουν τον κλοιό και να αρπάξουν τα τυριά που είχαν τοποθετηθεί εκεί από πριν, πιθανώς ως προσφορές.¹⁴ Τα απαιτούμενα προσόντα ήταν, προφανώς, ταχύτητα, θάρρος, και κάποια πονηριά, οι ικανότητες, δηλαδή, που, σύμφωνα με την ιδεολογία της κρατικής εκπαίδευσης, θεωρούνταν απαραίτητα εφόδια για τους μελλοντικούς πολεμιστές.

Στην τελετουργία αυτή αναφέρεται πιθανότατα και ο Πλάτων (Νόμ. 633b): οι Σπαρτιάτες, λέει ο Αθηναίος συνομιλητής, αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία περί τας καρτερήσεις τῶν ἀγληδόνων ... ἐν τε ταῖς πρὸς ἀλλήλους ταῖς χειρσὶ μάχαις καὶ ἐν ἀρπαγαῖς τισὶν διὰ πολλῶν πληγῶν ἐκάστοτε γιγνομένων. Η έκφραση ἐκάστοτε γιγνομένων παραπέμπει σε μια δραστηριότητα που επαναλαμβάνεται περιοδικά και όχι στις συνήθεις κλοπές τροφής, για τις οποίες, άλλωστε, τα παιδιά τιμωρούνταν μόνον στην περίπτωση που συλλαμβάνονταν επ' αυτοφώρω

Πβ. Πaus. 3.14.8-10· Ησύχ. s.v. Λιμνομάχαι· Vernant, *Problèmes de la guerre* 13. Για τον τελετουργικό χαρακτήρα της κλοπής, βλ. Frontisi-Ducroux, 'Bomolochia'. Παρόμοιο έθιμο στη Σάμο: Rose, 'Greek rites of stealing'.

Προσφορές τυριών μαρτυρούνται στην Κρήτη (Αθήν. 658d: οὓς καὶ ἐν θησίαις τισὶν ἐναγίζουσιν) και στην Ιωνία (Schwyzer, *Dialectorum graecorum exempla*, αφ. 721, 4ος αι. π.Χ.: καὶ τοῖς Ταργηλίοις φέρειν τῆι ὀγδόμῃ τυρεῖν τῶι Ἐριμῆ τῶι Κτηνίτῃ καθότι καὶ τῆι Μυζάλῃ).

(πβ. Brelich, *Paidēs* 135).

Ένα επεισόδιο που υποτίθεται ότι διαδραματίστηκε κατά τη μάχη των Πλαταιών παραδίδεται από τον Πλούταρχο (*Ἀριστείδ.* 17.10) ως το ιστορικό αἴτιον της διαμαστιγώσεως : ἔνιοι δέ φασι τῷ Πανσανία μικρὸν ἔξω τῆς παρατάξεως θύοντι καὶ κατευχομένῳ τῶν Λυδῶν τινὰς ἄφνω προσπεσόντας ἀρπάζειν καὶ διαρρίπτειν τὰ περὶ τὴν θυσίαν, τὸν δὲ Πανσανίαν καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν οὐκ ἔχοντας ὄπλα ῥάβδοις καὶ μάστιξι παίειν· διὸ καὶ νῦν ἐκείνης τῆς ἐπιδρομῆς μιμήματα τὰς περὶ τὸν βωμὸν ἐν Σπάρτῃ πληγὰς τῶν ἐφήβων καὶ τὴν μετὰ ταῦτα Λυδῶν πομπὴν συντελεῖσθαι. Αναμφίβολα, το γοργίον αυτό δεν αφορᾷ τη μεταγενέστερη εκδοχή της διαμαστιγώσεως, ἀλλὰ τὸν αγώνα που περιγράφει ο Ξενοφών. Το ἐξιστορούμενο επεισόδιο αποτελεί, κατὰ πάσαν πιθανότητα, μεταγενέστερη εκλογίκευση των τελετουργικῶν δρωμένων· ἴσως να ἐπινοήθηκε κατὰ τοὺς αυτοκρατορικοὺς χρόνους, ὅποτε καὶ ἀναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον των Σπαρτιατῶν για τα Μηδικά (Cartledge-Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta* 190-3). Ἡ σημασία της Λυδῶν πομπῆς παραμένει σκοτεινὴ. Ἡ μικρασιατικὴ χλιδὴ ('Kleinasiatischer Luxus', Nilsson, *Geschichte* I 488, σημ. 6) δεν ἦταν ἀγνωστὴ στην ἀρχαϊκὴ Σπάρτη (πβ. Αλκιμᾶνα, ἀπ. 1 Page, στ. 64 κε). Ἴσως οἱ μετέχοντες στην πομπὴ να φορούσαν μακριᾶς πορφυρῆς λυδικῆς γλαμύδες (Diels, *Hermes* 31 [1896] 361· πβ. Burkert, *Religion* 262). Ο Jeanmaire (*Couroi* 518-9) παραλληλίζει τις γλαμύδες αυτές με το γυναικεῖο ἔνδυμα που φορούσαν οἱ Ἀθηναῖοι ἐφήβοι στη γιορτὴ των Ὀσχοφορίων, προσφέροντας ἔτσι ἓνα στοιχεῖο ἐνισχυτικὸ της ἄποψης ὅτι ἡ διαμασίγωσις στο βωμὸ της Ὀρθίας εἶχε μυητικὸ

χαρακτήρα:¹⁵ η μεταμφίεση είναι τυπικό γνώρισμα των διαβατηρίων τελετών (πβ. Vidal-Naquet, *Chasseur* 164-8).

Ο μυητικός χαρακτήρας της διαμιαστιγώσεως στον βωμό της Ορθίας έχει επισημανθεί ήδη από τον Frazer (*Pausanias* III 341-2). Ο den Boer (*Laconian Studies* 261-74), συσχετίζοντας τον αγώνα που περιγράφει ο Ξενοφών με το απ. 56 Page του Αλκμάνος, επιχειρεί την ανασύνθεση ενός τελετουργικού σεναρίου με μυητικό και γονιμικό χαρακτήρα: επιτελώντας την κλοπή των τυριών, οι Σπαρτιάτες έφηβοι επαναλαμβάνουν περιοδικά τον ιερογαμικό μύθο που, κατά τον den Boer, εμπεριέχεται στο αλκμανικό απόσπασμα,¹⁶ και με αυτόν τον τρόπο εισάγονται στην κοινωνία τόσο των πολεμιστών, όσο και των σεξουαλικά ώριμων ανδρών. Ωστόσο, τα κειμενικά και τα λατρευτικά συμφραζόμενα του ποιητικού

Ωστόσο, ο Jeanmaire κλίνει στην υπόθεση ότι δεν επρόκειτο για πομπή Λυδών, αλλά λυκων : ο Λυκούργος, η θεότητα που προΐστατο της άγωγής, δεν ήταν παρά η προσωποποίηση της θηριομορφικής μάσκας που φορούσαν οι έφηβοι της Σπάρτης κατά τις μυητικές τους τελετές (βλ. κεφ. VII: 'Sous la masque de Lycurgue'). Το αίτιον, ωστόσο, που παραθέτει ο Πλούταρχος προϋποθέτει Λυδούς και όχι λυκούς.

Το απόσπασμα αναφέρεται σε ένα γυναικείο πρόσωπο, που κατά τη διάρκεια μιας νυχτερινής τελετής σε μια βουνοκορφή αμείγει λιονταρίσιο γάλα για τον Ερμή (Αρχειφόντα). Ο χρόνος και ο τόπος της τελετής, καθώς και η υπερφυσική δύναμη που διαθέτει η γυναικεία αυτή μορφή πάνω στο ζωικό βασίλειο, υποβάλλουν την ιδέα ότι πρόκειται για Βάκχη. Πβ. Αριστείδ., στ. 41.7: δύναιτ' ἄν (ο Διόνυσος) και ὄνοις πτεροῦν, οὐχ ἵππους μόνον, ὥσπερ και λέοντων γάλα ἀμέλγειν ἀνέθηξέν τις αὐτῷ Λακωνικός ποιητής· το γεγονός ότι ο Αριστείδης μνημονεύει τον Διόνυσο και όχι την ακόλουθό του, ίσως να οφείλεται σε μνημονικό ολίσθημα. Κατά τον den Boer, ωστόσο, η γυναίκα του αποσπάσματος είναι η ίδια η Ορθία, η Μεγάλη Θεά και Πότνια θηρῶν. Ο Ερμής, ο ιθυφαλλικός θεός, είναι ο μυητικός της σύντροφος, ο οποίος δι' αρωπαγής θα οικειοποιηθεί το τυρί που του ετοίμασε η θεά. Το τυρί, κατά τον den Boer, συμβολίζει το θηλυκό στοιχείο, που εμπεριέχει τη ζωτική δύναμη της φύσης (τοῖς δὲ λεπτοῖς τῶν τυρῶν και πλατεῖς Κοῆτες θηλείας καλοῦσιν, Αθην., 658d). Η πράξη του Ερμή επαναλαμβάνεται από τους Σπαρτιάτες κατά την τελετή γύρω από τον βωμό.

αποσπάσματος παραμένουν αβέβαια, και η παραπάνω ερμηνεία είναι καθαρά υποθετική.

Ασφαλέστερα τεκμηριωμένη είναι η ερμηνεία του Burkert ('Demaratos' 171-3; *Religion* 262· πβ. Michell, *Sparta* 177), κατά την οποία η διαμαστίγωση εντάσσεται στο γνωστό τριαδικό σχήμα των διαβατηρίων τελετών: οι νεόφυτοι αναχωρούν από την κοινότητα, ζουν για ένα διάστημα σε κατάσταση αγριότητας, για να ενσωματωθούν τελικά στην κοινωνία των ενηλίκων. Της τελετουργίας στον βωμό (που αποτελεί μορφή δοκιμασίας) προηγείται μια φάση προπαρασκευής και μνητικού αποκλεισμού στην ύπαιθρο, η 'περίοδος της αλεπούς': Ησύχιος, s.v. φοιάξιο· ἢ ἐπὶ τῆς χώρας σωμασκία τῶν μελλόντων μαστιγοῦσθαι. φοιάδδει σωμασκει. φοῦαι· αἱ ἀλώπεκες. Το παρωνύμιο 'αλεπού' είναι ιδιαίτερα ταιριαστό στα αγόρια της Σπάρτης, τα οποία εκπαιδεύονται ὥστε νυκτὸς ἀγριπνεῖν ... καὶ μεθ' ἡμέραν ἀπατᾶν καὶ ἐνεδροεῖν (ΛΠ 2.7). Σύμφωνα με μια παράδοση, το ένα από τα δύο αδέρφια που μετέφεραν το ξόανον της θεάς στη Σπάρτη ονομαζόταν Αλώπεκος (Παυσ. 3.16.9).

δηλοῦται δὲ ἐν τούτῳ ... πράγματα λαμβάνει: ο Haase μεταθέτει το χωρίο αυτό στο τέλος της προηγούμενης παραγράφου, αμέσως μετά το ὡς κακῶς κλέπτοντας τιμωροῦνται (2.8). Η μετάθεση αυτή φαίνεται εὔστοχη για τους εξής λόγους: (i) Θα ήταν αρκετά αδέξιο εκ μέρους του συγγραφέα να εξηγήσει για δεύτερη φορά (δηλοῦται δὲ ἐν τούτῳ) κάτι που έχει ήδη εξηγήσει στην προηγούμενη πρόταση (τοῦτο δηλῶσαι καὶ ἐν τούτῳ βουλόμενος). (ii) Η φράση καὶ ἐν τούτῳ ('και με αυτό') προϋποθέτει την πρόταση δηλοῦται δὲ ἐν τούτῳ.

10-11 ὅπως δὲ ... ἄρχοντός εἰσι: το τμήμα αυτό θεματικά ανήκει στην §2. Η μετάθεσή του εκεί θα διέκοπτε, ωστόσο, τον ειρμό του κειμένου. Πιθανόν ο Ξενοφών να προσθέτει σε αυτό το σημείο ορισμένες λεπτομέρειες που παρέλειψε να αναφέρει προηγουμένως.

10 ἐποίησε τὸν ἀεὶ παρόντα τῶν πολιτῶν κύριον εἶναι καὶ ἐπιτάττειν: πβ. Πλ., Νόμ. 808e: *πᾶς ὁ προστυγγάνων τῶν ἐλευθέρων ἀνδρῶν ζολαζέτω τὸν τε παῖδα αὐτὸν καὶ τὸν παιδαγωγὸν καὶ διδάσκαλον, ἐὰν ἐξαμαρτάνῃ τίς τι τούτων.*

11 ἔθηκε τῆς Ἰλῆς ἐκάστης τὸν τορώτατον τῶν εἰρένων ἄρχειν: η διόρθωση του ἀρρένων των χριων σε εἰρένων (Cragius) είναι επιβεβλημένη από το παράλληλο χωρίο του Πλουτάρχου *Λυκ.* 17.2: *οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ παιδονόμος ἐκ τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἐτάττετο, καὶ κατ' ἀγέλας αὐτοὶ προΐσταντο τῶν λεγομένων εἰρένων ἀεὶ τὸν σσιφροδέστατον καὶ μαχιμώτατον* (πβ. 16.8). Η λέξη Ἰλη γενικά σημαίνει 'ομάδα'· στον Τάραντα, ο οποίος ήταν αποικία της Σπάρτης, μαρτυρείται από τον Ησύχιο ο όρος βειλαρομοστάς· ἰλάρχας [β = F]. Με τον όρο εἰρενες ονομάζονταν οι Σπαρτιάτες που είχαν συμπληρώσει το εικοστό τους έτος

(Πλουτ. Λυκ. 17.3).¹⁷ Εφόσον κατά τον Ξενοφώντα ο *εἶρην* προῖσταται της *ἴλης*, ενώ κατά τον Πλούταρχο προῖσταται της *ἀγέλης*, *ἴλη* και *ἀγέλη* θα πρέπει να ήταν η ίδια ομάδα με διαφορετικά ονόματα (Calame, *Choeurs* 374, σημ. 28· MacDowell, *Spartan Law* 54-5).

Σε ένα άλλο σημείο (Λυκ. 16.13), ωστόσο, ο Πλούταρχος αναφέρει ότι τα αγόρια της Σπάρτης *ἐκάθευδον ὁμοῦ κατ' ἴλην καὶ <κατ' > ἀγέλην*. Κατά τον Jeanmaire (*Couroi* 504), η *ἀγέλη* αποτελούσε υποδιαίρεση της *ἴλης*. Ο Nilsson ('Grundlagen' 312 κε) και ο Toynebee (*Problems* 319 κε) υποστηρίζουν ότι η *ἴλη*, επικεφαλής της οποίας ήταν ένας *εἶρην*, περιελάμβανε παιδιά απ' όλες τις ηλικίες, αντιστοιχώντας έτσι στο ανδρικό *συσσίτιον* (πβ. ΛΠ 5.5)· παράλληλα, κάθε ηλικιακή βαθμίδα υποδιαιρούνταν σε *ἀγέλας*, στις οποίες επιστατούσαν *βουαγοί*, που ήταν συνομήλικοι με τα υπόλοιπα παιδιά (πβ. Ησύχιο s.v. *βοῦα· ἀγέλη παιδων· βουαγῶν· ἀγελάρχης, ὁ τῆς ἀγέλης ἄρχων παῖς*).

Η παραπάνω άποψη ενισχύεται εκ πρώτης όψεως από το επιγραφικό υλικό που βρέθηκε στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος. Εκφράσεις του τύπου *βουαγοί μιζιχόδομένων* (IG V.1, 289) και *βουαγός προατοπαιδίων* (αυτ. 273), υποδηλώνουν ότι οι *ἀγέλας* περιελάμβαναν παιδιά της ίδιας ηλικιακής βαθμίδας. Ο *βουαγός* θα πρέπει να ήταν κι αυτός *παῖς*, εφόσον συμμετείχε στον *παιδικόν*

Η ονομασία αυτή ενδεχομένως ελεγκτινόταν μέχρι το τριακοστό τους έτος, βλ. MacDowell, *Spartan Law* 164-6. Ο Φώτιος (s.v. *κατά πρωτείας*) ορίζει τη λέξη *πρωτεῖραι* ως *περὶ τὰ εἴκοσιν ἔτη παρὰ Λάκωσι*. Πβ. Ησύχ. s.v. *κατά πρωτίρανας· ηλικίας ὄνομα οἱ πρωτίρανες παρὰ Λακεδαιμονίους*. Σε λακωνική επιγραφή του 5ου αι. π.Χ. (IG V.1, 1120) μαρτυρείται ο τύπος *τριετίρης* (σύμφωνα με την ανάγνωση του Bingen, AC 17 [1958] 105-7· ο Woodward, ABSA 11 [1904-5] 110, και ο Kolbe, IG, διαβάζουν *τριετηρης*). Σε επιγραφή της μεσσηνιακής Θουρίας (IG V.1, 1386, 2ος αι. π.Χ.) μαρτυρείται ο τύπος *τριετίρηνες· η Θουρία, βέβαια, δεν βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Σπάρτης σε αυτήν την περίοδο.*

ἀγῶνα· πβ. αυτ. 276, όπου ο νικητής είναι βουαγός ... μιχιζιζό [μενος].

Εντούτοις, θα ήταν αυθαίρετο να υποτεθεί ότι η οργάνωση της Σπάρτης κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους ήταν η ίδια με αυτήν που ίσχυε στην κλασική περίοδο. Όπως έδειξε ο Spawforth, το λυκούργειο σύστημα της ρωμαϊκής Σπάρτης δεν αποτελεί συνέχεια, αλλά τεχνητή αναβίωση του παραδοσιακού κόσμου, με πολλά ψευδο-αρχαϊκά στοιχεία. Το αξίωμα του βουαγού δεν μαρτυρείται επιγραφικώς πριν από την εποχή του Δομιτιανού. Κατά τον Woodward (*Historia* 1 [1950] 620), η εμφάνιση αυτού του αξιώματος συνδέεται με μιαν αλλαγή στο σύστημα της αγωγής: η επιστασία των αγέλων μεταφέρθηκε από τους εἴθρενας σε μικρότερα παιδιά. Ο Spawforth (*Hellenistic and Roman Sparta* 204) αποδίδει τη μεταρρύθμιση αυτή στο ότι η εκπαίδευση των μελών της αριστοκρατίας 'had to compete with the demands of a conventional higher education abroad'.

Αν όμως ο όρος βουαγός αποτελεί νεολογισμό των αυτοκρατορικών χρόνων, το ίδιο θα πρέπει ίσως να συμβαίνει και με τον τύπο βοῦα. Η λέξη αυτή μεταφράζεται από τον Ησύχιο (s.v. βοῦα, βουαγός) ως ἀγέλη. Είναι πιθανό, επομένως, ότι ο Πλούταρχος στη φράση κατ' Ἴλην και <κατ' ἀγέλην> δεν συνδυάζει δυο συστήματα οργάνωσης που συνυπήρχαν παράλληλα, αλλά επιχειρεί να συνταιριάζει όρους που μαρτυρούνται σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους.

12 ἔστι γάρ τι καὶ τοῦτο πρὸς παιδείαν: τόσο ο Ξενοφών όσο και ο Πλούταρχος (Λυκ. 17.1, 18.8-9) εντάσσουν τους παιδεραστικούς έρωτες στο σύστημα της αγωγής. Ο Cartledge ('Politics of Spartan pederasty' 22) υποστηρίζει

ότι, καθώς η *ἀγωγή* ήταν υποχρεωτική για όλα τα αγόρια, η παιδεραστία στη Σπάρτη θα πρέπει να είχε γενικευμένο χαρακτήρα. Ωστόσο, όταν ο Πλούταρχος λέει ότι οι εραστές άρχιζαν να συναναστρέφονται με τα αγόρια μόλις αυτά γίνονταν δώδεκα ετών (Λυκ. 17.1), δεν εννοεί αναγκαστικά ότι κάθε αγόρι αναμενόταν από την πολιτεία να βρει εραστή· δεν διαθέτουμε καμία μαρτυρία που να πιστοποιεί την υπόθεση ότι αυτό που περιγράφει ο Πλούταρχος 'was the norm.' Επιπλέον, η δήλωση του Ξενοφώντος ότι το ζήτημα των παιδικών ερώτων αφορά την παιδεία, δεν σημαίνει ότι η παιδεραστία στη Σπάρτη ήταν ένας θεσμός που αποτελούσε τμήμα της κρατικής εκπαίδευσης, αλλά ότι η σχέση ενός μικρότερου παιδιού με έναν ώριμο άνδρα, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, θα μπορούσε να έχει θετικά αποτελέσματα στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του· ο παιδευτικός ρόλος της παιδεραστίας αποτελεί κοινό τόπο ήδη από την ποίηση του Θεόγνιδος (βλ. π.χ. στ. 27 κε· Πλ. Συμπ. 184c-e· Πλουτ. *Ηθ.* 11e-f).

Σε ένα πολύκροτο άρθρο ('Knabenliebe'), ο Bethe υποστήριξε ότι στους Δωριείς η παιδεραστία ήταν μια μνητική τελετουργία, που αποσκοπούσε στην ένταξη των νεοφυτών στην κοινωνία των ανδρών. Στην πρακτική αυτή υπέκειτο η δοξασία ότι μέσω του σπέρματος, που θεωρούνταν η υλική έκφανση του πνεύματος, της ζωτικής δύναμης του ανθρώπου, μεταβιβαζόταν στον ερώμενο η *ἀρετή*, δηλαδή ο ανδρισμός ('Mannhaftigkeit'), του εραστή. Ο μνητικός χαρακτήρας της παιδεραστίας λανθάνει, κατά τον Bethe, στον όρο *εἰσπνήλας* που χρησιμοποιούσαν οι Λακεδαιμόνιοι για τον εραστή (Καλλίμ. απ. 68 Pfeiffer· Θεόγρ. 12.13, με τα αρχαία σχόλια) καθώς και στο ρήμα *εἰσπνεῖν*, το οποίο στη Σπάρτη, σύμφωνα με τον Αιλιανό (*Ποικ.* *Ίστ.* 3.12), σήμαινε *ἐρᾶν*· στο ζρητικό έθιμο της 'απαγωγής' του ερωμένου από τον εραστή του (*Ερωτος*, *FGrH* 70 F

149.21)· στο γεγονός ότι στα αρχαϊκά χαράγματα της Θήρας, που απαθανατίζουν με τρόπο απροκάλυπτο τις ομοφυλοφιλικές πράξεις που τελούνταν στο γήρο του Δέλφινιου Απόλλωνος, για τον ερώμενο χρησιμοποιούνται οι εκφράσεις ὁ δεινὰ ἄριστος (IG XII.3, 547, 1414, 1437), ἀγαθός (αυτ. 540.7, 546, 1416) ἢ τίμιος (αυτ. 1461) ἀντὶ τοῦ καλός, που κατὰ κανόνα ἀπαντᾶ στα ἀντίστοιχα αττικά συμφραζόμενα. Παρὰ τὴν εχθρική υποδοχή που συνάντησε στὴν ἀρχή (Semenov, 'Zur dorischen Knabenliebe'· Ruppertsberg, 'Εἰσπνήλας'), ἡ θεωρία τοῦ Bethe ἀντιμετωπίστηκε θετικά ἀπὸ τὸν Jeanmaire (*Couroi* 456-60), καὶ κατὰ τὴν τελευταία δεκαπενταετία γνωρίζει ιδιαίτερη ἀνθήση, με τὴ διαφορά ὅτι ὁ μυθικός ρόλος τῆς παιδεραστίας δὲν θεωρεῖται πια ἓνα αποκλειστικά δωρικό φαινόμενο, ἀλλὰ ἀνιχνεύεται στὸ ἰνδο-ευρωπαϊκό υπόστρωμα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Βλ. ιδιαίτερα Bremmer, 'An enigmatic IE rite'· Sergent, *L'Homosexualité dans la mythologie grecque*· τοῦ ἰδίου, *L'Homosexualité initiatique dans l'Europe ancienne*· Patzer, *Knabenliebe*. Ἡ θεωρία αὐτή, ὡστόσο, ὅπως ἐδείξε ὁ Dover ('Homosexuality and initiation'), προσκρούει σὲ ὀρισμένες ἀντιρροήσεις:

(i) Εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθεῖ γιατί ἡ παιδεραστία, που υποτίθεται ὅτι εἶναι ἓνας θεσμός τόσο βαθιά ριζωμένος στὴν πρόιμη ἐλληνική κοινωνία, ἀποσιωπᾶται ἐντελῶς ἀπὸ τὸ ὀμηρικό καὶ τὸ ησιόδειο ἔπος. Ἡ ἀπάντηση ὅτι αὐτὸ οφείλεται στὶς συμβάσεις τοῦ εἶδους (Sergent, *L'Homosexualité dans la mythologie* 240) δὲν φαίνεται ἐπαρκής. Ἡ παιδεραστία ἀπαντᾶ στὴ θεματική τόσο τῶν πινδαρικών ὠδῶν (βλ. π.χ. τὸν μῦθο τοῦ Πέλοπος στὸν 1ο Ὀλυμπιονικο, 25 κε) ὅσο καὶ τῆς τραγωδίας (πβ. τοὺς *Μυρμιδόνες* τοῦ Αἰσχύλου καὶ τὸν *Χοῦσιππο* τοῦ Εὐριπίδη), πράγμα που υποδηλώνει ὅτι ἡ ἀποσιώπηση τῆς πρακτικῆς αὐτῆς στὴν πρόιμη ἐλληνική ποίηση δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸ ἡψηλό ἔφος τοῦ ἔπους.

Είναι επίσης ενδεικτικό ότι η ποίηση του Αρχιλόγου, που αντίθετα διακρίνεται για την ελευθεροστομία της, έχει, τουλάχιστον με βάση τα σωζόμενα αποσπάσματα, έκδηλα ετεροφυλοφιλικό προσανατολισμό. Η ομοφυλοφιλία, όπως επισημαίνει ο Dover (*Homosexuality* 194 κε), πρωτοεμφανίζεται στη λογοτεχνία με την ποίηση της Σαπφώς και τα *Παρθένεια* του Αλκίμανος (απ. 1 Page, στ. 70 κε· απ. 3, στ. 61 κε), και βρίσκει την πλήρη της έκφραση, τόσο στην ποίηση όσο και στην αγγειογραφία, κατά τη διάρκεια του 6ου αιώνα.

(ii) Η αποσιώπηση της παιδεραστίας στο έπος και στην πρόιμη λυρική ποίηση συνδέεται στενά με το ζήτημα της χρονολόγησης των παιδεραστικών μύθων. Η βασική θέση του Sergent είναι ότι οι παιδεραστικές παραλλαγές των ελληνικών μύθων ανήκουν στο αρχαιότερο υπόστρωμα του ελληνικού πολιτισμού και *'ce sont pratiquement tous des récits initiatiques'* (*L'Homosexualité dans la mythologie* 73). Αντίθετα κατά τον Dover (*'Homosexuality and initiation'* 128-9), οι παιδεραστικοί μύθοι, καθώς και οι παιδεραστικές εκδοχές παλαιότερων μύθων, συνδέονται με την κοινωνική αποδοχή της ομοφυλοφιλίας που μαρτυρείται από τα τέλη του έβδομου αιώνα· καθώς οι μύθοι δεν αποτελούσαν *'κανονικά'* κείμενα, οι ποιητές ήταν ελεύθεροι να επινοήσουν ή να αναπλάσουν παλαιότερο υλικό, για να ικανοποιήσουν τις επιθυμίες και τις ανάγκες του κοινού τους.

Ο μύθος του Υακίνθου, μιας θεότητας ιδιαίτερα σημαντικής στη Σπάρτη,¹⁸ ενισχύει περισσότερο την άποψη του Dover παρά του Sergent: Ο τελευταίος (*L'Homosexualité dans la mythologie* 101-17· *L'Homosexualité initiatique* 23-4, 219-21) διακρίνει στη σχέση Υακίνθου και Απόλλωνος ένα αργετυπικό μητρικό ζεύγος: ο Απόλλων ερωτεύεται, εκπαιδεύει και κατά λάθος φρονεύει τον Υακίνθο· ο θάνατός του ερμηνεύεται ως μητρικός (δηλ. ως τέλος της προηγούμενης

---

¹⁸ Για τα Υακίνθια βλ. Petterson, *Cults* 8-41, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

κατάστασης), ενώ η επαναφορά του στη ζωή και η αποθέωσή του συμβολίζουν τη μετάβαση του Σπαρτιάτη εφήβου σε μια νέα κοινωνική βαθμίδα. Είναι ιδιαίτερα πιθανό ότι η πανήγυρις των Υακινθίων είχε μυητικό χαρακτήρα: θάνατος και αναγέννηση, αοχικό πένθος και τελική χαρά, συχνά αποτελούν δομικά στοιχεία ενός τελετουργικού σεναρίου στο οποίο δραματοποιείται το πέρασμα από την εφηβεία στην ωριμότητα.¹⁹ Ο τρόπος, ωστόσο, με τον οποίο ο Sergeant χειρίζεται τα μυθολογικά δεδομένα, είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτός. Κατ' αοχήν οι δύο θεότητες δεν μπορούν να αποτελούν ινδοευρωπαϊκό ζευγάρι: το σύμπλεγμα -νθ- υποδηλώνει την προελληνική προέλευση του Υακίνθου.²⁰ Σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες, Απόλλων και Υάκινθος πρωτοεμφανίζονται με τη σχέση εραστή και ερωμένου στην *Ἑλένη* του Ευριπίδη (στ. 1465-75), όπου, ωστόσο, ο Απόλλων δεν επαναφέρει στη ζωή τον αγαπημένο του, αλλά θεσπίζει την τέλεση θυσιών σε ανάμνηση του θανάτου του. Αν όμως στον Ευριπίδη υάρχει παιδευαστική σχέση, αλλά όχι και ανάσταση, στην προωμότερη μαρτυρία του

Εναλλαγή πένθους και χαράς στα Υακινθία: Αθήν. 4.139c-f. Γενικά για τον συμβολισμό του θανάτου και της αναγέννησης, βλ. Eliade, *Initiation* 44-7, 54-7· van Genneper, *Rites* 182-4. Για τον μυητικό χαρακτήρα των Υακινθίων, βλ. Jeanmaire, *Couroi* 526-31· Brelich, *Paides* 141-8· Calame, *Choeurs* 317-8· Petterson, *Cults* 25-9, 38-41, 97, 124-5.

Βλ. π.χ. Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion* 556. Είναι, ωστόσο, παράδοξο ότι η πανήγυρις των Υακινθίων, ο μήνας Υακίνθιος, καθώς και η φυλή των Υακινθίων, απαντώνται αποκλειστικά σε δωρικές περιοχές. Ο Dietrich ('Hyacinthia') καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η δωρική εισβολή είναι μύθος: οι Δωριείς βρίσκονταν στον ελλαδικό χώρο ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους - μια θέση που έχει υποστηριχθεί επίσης από τον Hooker (*Spartans* 41-5) και τον Chadwick ('Who were the Dorians?'): βλ. την απάντηση του Cartledge (*Sparta* 75 κε). Κατά τον Burkert (*Religion* 19), 'our access is only to an amalgam of the migration period which is not easy to analyse either linguistically or mythologically'.

μύθου υπάσχει μεν ανάσταση, απουσιάζει, ωστόσο, το ερωτικό στοιχείο: Η αποθέωση του Υακίνθου ήταν ένα από τα θέματα που κοσμούσαν το βάθρο του Απόλλωνα στις Αμύκλες, το οποίο φιλοτέχνησε ο Βαθυκλής γύρω στα μέσα του 6ου αιώνα (Hooker, *Spartans* 63). Περιγράφοντας τις ανάγλυφες παραστάσεις ο Πausανίας (3.19.4) παρατηρεί ότι τὸ ἄγαλμα ἔχον ἔστι ἤδη γένεια - μια λεπτομέρεια που υποδεικνύει ότι ο μύθος δεν είχε ακόμη αποκτήσει ερωτικό περιεχόμενο, αφού σύμφωνα με τις συμβάσεις του παιδεραστικού κώδικα ο ερώμενος έπρεπε να είναι αγένειος. Ο Brelich (*Paides* 148, σημ. 110) και ο Sergent (*L'Homosexualité dans la mythologie* 105-7) θεωρούν ότι τα γένεια συμβολίζουν τον θάνατο του εφήβου και τη γέννηση του ώριμου άνδρα. Με αυτόν τον τρόπο, ωστόσο, δύο εμφανώς διαφορετικές εκδοχές του μύθου εγγράφονται στο ίδιο σημασιολογικό πλαίσιο: ανάσταση και έρωτας δεν προβάλλονται ταυτόχρονα σε καμία παραλλαγή.

Ο Υάκινθος πρωτοεμφανίζεται ως αγένειος νέος στην αττική αγγειογραφία των αρχών του 5ου αιώνα (Pettersen, *Cults* 30-4): απεικονίζεται είτε μεταφερόμενος ιππαστί από κύκνο (ιερό σύμβολο του Απόλλωνα) είτε καταδιωζόμενος από τον Ζέφυρο/Έρωτα. Στα μοτίβα αυτά υπάσχουν ευδιάκριτα ερωτικά συνδηλούμενα. Ο Pettersen (ό.π., 34) θεωρεί ότι 'the representation of Hyacinthos as a youth and the indication of an erotic relation between Apollo and Hyacinthos were invented in Athens and modelled on the popular motif of Zeus and Ganymedes.' Η σχέση αυτή, ωστόσο, μοιάζει να μην αποτελεί αποκλειστικά αθηναϊκή επίνοια. Ένα χάλκινο κύπελλο που βρέθηκε στη Λακωνία και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα, ίσως γύρω στα 500, φέρει το γράμμα *hvaκίνθιοι ανέθεν αἴται ἀγροίζῶ<i>* (SEG XVIII 404· Gallavotti,

·Un'iscrizione laconica').²¹ Οι Ἰακίνθιοι θα πρέπει να ήταν λατρευτικός θίασος.²² Ο όρος *αἴτας* (= ερώμενος, Θεόκρ. 12.14) υποδηλώνει ότι αποδέκτης του αναθήματος ήταν ο Υάκινθος. Στην περίπτωση, λοιπόν, αυτής της θεότητας είμαστε ίσως σε θέση να χρονολογήσουμε με σχετική ακρίβεια τη γένεση μιας παιδευαστικής παραλλαγής: ο Υάκινθος έγινε ερώμενος του Απόλλωνα μέσα στο δεύτερο μισό του βου αιώνα.

(iii) Ο Bethe, και στη συνέχεια οι σύγχρονοι υποστηρικτές της μυητικής θεωρίας, αντιμετωπίζουν τις μαρτυρίες που διαθέτουμε σαν να αποτελούν θραύσματα της ίδιας εικόνας. Η αφήγηση του Εφόρου παρέχει το τελετουργικό σενάριο της μύησης: οι επιγραφές της Θήρας πιστοποιούν ότι η παιδευαστική πράξη αποσκοπούσε στη μεταβίβαση της *ἀρετῆς*: η σπαρτιατική ορολογία (*εἰσπνήλας, εἰσπνεῖν*), καθώς και η ένταξη των παιδικῶν ερώτων στα συμφραζόμενα της *ἀγωγῆς*, υποδηλώνουν την παιδευτική αφετηρία αυτής της πρακτικῆς. Ωστόσο, μια λεπτομερῆς εξέταση των μαρτυριῶν καταδεικνύει περισσότερες διαφορές παρά ομοιότητες. Σύμφωνα με τη ρητὴ ομολογία του Εφόρου, ενός συγγραφέα που, κατὰ τα ἄλλα, κατηγορεῖται ἀπὸ τον Πολύβιο (6.45.10) για ἰσοπεδωτικὴ ἐξομοίωση των σπαρτιατικῶν και των κρητικῶν θεσμῶν, το ἔθιμο της ἀρπαγῆς ἀποτελεῖ ἰδιομορφία της κρητικῆς εκδοχῆς της παιδευαστίας: *ἴδιον δ' αὐτοῖς τὸ περὶ τοὺς ἔρωτας νόμιμον* (FGrH 70 F 149.21). Στα γράμματα της Θήρας ἐξαίρεται ἀπροκάλυπτα τὸ σωματικὸ στοιχεῖο, καθὼς

Οι πρώτοι εκδότες της επιγραφῆς (H. Waterhouse και R. Hope Simpson, *ABSA* 36 [1961] 175) εἶχαν προτείνει *ἠυακίνθιοι ἀνέθεν* <? Ἄθάν >αι τὰ ἀπροϊκῶ<ι> (ἢ ἀγροϊκῶ). Η ἀνάγνωση του Gallavotti εἶναι πιο πειστικῆ.

Ο A.W. Johnston (στη β' ἐκδοση της Jeffery, *Local Scripts* 447, σφ. 51a) διατηρεῖ κάποιες ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ἀνάγνωση της επιγραφῆς ('dedication to Hyakinthos or by Hyakinthoi?'), τὴν ὁποία χρονολογεῖ γύρω στα 500 με 475.

οι μετέχοντες περιγράφουν την πράξη τους με το ρήμα *οΐφειν* (=βινεΐν· βλ. π.χ. IG XII(3) 537), ενώ, αντίθετα, σύμφωνα με την επίσημη ιδεολογία της κλασικής Σπάρτης, την οποία ενδεχομένως απηχεί ο Ξενοφών στη ΛΠ, η σωματική πλήρωση των παιδικών ερώτων είναι απαγορευμένη.

Η πολυμορφία, λοιπόν, και η ιδιαιτερότητα των μαρτυριών υποδηλώνει ότι δεν έχουμε να κάνουμε με την επιβίωση μιας μνητικής τελετουργίας, αλλά με τοπικές (ή και χρονικές) παραλλαγές ενός φαινομένου που κατά πάσαν πιθανότητα πρωτοεμφανίστηκε λίγο πριν τις αρχές του 6ου αιώνα και εξαπλώθηκε σε όλον σχεδόν τον ελληνικό χώρο. Οι αριστοκρατικοί θεσμοί της αρχαϊκής κοινωνίας - η *έταιρεία*, το *συμπόσιον*, το *γυμνάσιον*, η *παλαίστρα*, και η συνακόλουθη *καλλιέργεια της ανδρικής γυμνότητας* - προσφέρουν ένα πιο προσπελάσιμο πεδίο έρευνας του φαινομένου της παιδεραστίας απ' ό,τι το προϊστορικό παρελθόν. Η έμφραση στην *ἀρετήν* και το παιδευτικό περιεχόμενο με το οποίο επενδύονται οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, όπως πιστοποιούν οι ελεγείες του Θεόγνιδος, αποτελούν έκφραση του αριστοκρατικού ήθους της κλειστής κοινωνίας των ανδρών, οι οποίοι, οργανωμένοι σε λέσχες, συμποσιάζουν, αλληλοβοηθούνται στην πολιτική, γυμνάζονται, πολεμούν, αλλά και κατακτούν ερωμένους. Ο θεσμός της αρχαϊκής *έταιρείας*· η ανδρική επιθυμία για *τιμήν*, που προσφέρεται μέσω του ανταγωνισμού και της κατάκτησης· η αδυναμία του γυναικείου φύλου (με την εξαίρεση των *εταρών*) να ικανοποιήσει αυτήν την επιθυμία, λόγω του περιορισμού του στον ιδιωτικό χώρο, αποτελούν ίσως το καταλληλότερο πλαίσιο ερμηνείας του παιδεραστικού φαινομένου (πβ. Dover, *Homosexuality* 201-3· Murray, *Early Greece* 213-9· Davies, *Democracy* 170). Στη Σπάρτη θα πρέπει να

υπήρχε ένας επιπλέον λόγος: η απόσπαση των αγοριών σε τρυφερή ηλικία από την οικογένειά τους πιθανότατα τους δημιουργούσε την ανάγκη συναισθηματικής εξάρτησης από μεγαλύτερα άτομα· αυτό, λοιπόν, που δεν μπορούσε να τους προσφέρει η οικογένεια, το έπαιρναν ίσως από τους εραστές τους (Cartledge, 'Politics of Spartan pederasty' 22).

οί μὲν τοίνυν ἄλλοι Ἕλληνες ... εἴργουσιν ἀπὸ τῶν παίδων: ἀνάμεσα στα δύο άκρα αντιμετώπισης των παιδεραστικών σχέσεων, δηλαδή στην πλήρη τους απαγόρευση και στην πλήρη επιδοκιμασία της σωματικής τους πλήρωσης, η Σπάρτη κατέχει μια ενδιάμεση θέση, επιτρέποντας τους παιδεραστικούς δεσμούς στο βαθμό που παραμένουν στο ψυχικό επίπεδο. Πβ. τον λόγο του Πανσανία στο πλατωνικό Συμπόσιον 182bc: *καὶ δὴ καὶ ὁ περὶ τὸν ἔρωτα νόμος ἐν μὲν ταῖς ἄλλαις πόλεσι νοῆσαι ῥάδιος, ἀπλῶς γὰρ ὤρισται· ὁ δ' ἐνθάδε* (δηλ. στην Αθήνα) *καὶ ἐν Λακεδαιμόνι ποικίλος. ἐν Ἡλίδι μὲν γὰρ καὶ ἐν Βοιωτοῖς, καὶ οἳ μὴ σοφοὶ λέγειν, ἀπλῶς νενομοθέτηται καλὸν τὸ χαρίζεσθαι ἐρασταῖς ... τῆς δὲ Ἰωνίας καὶ ἄλλοθι πολλαχοῦ αἰσχρὸν νενόμισται.*²³ Η ίδια αντιπαράθεση

²³ Από ορισμένους φιλολόγους η φράση *καὶ ἐν Λακεδαιμόνι* είτε οβελίζεται (Winckelmann, Συκουτρός) είτε μετατίθεται μετά το *μὲν γὰρ* (Robin), με το σκεπτικό ότι ο Πανσανίας στη συνέχεια δεν αναφέρεται καθόλου στη Σπάρτη, και ότι είναι λογικότερη η κατάταξη των Σπαρτιατῶν μεταξύ εκείνων που δεν είναι *σοφοὶ λέγειν*, παρὰ μαζί με τους Αθηναίους. Όπως όμως υποστηρίζει ο Dover ('Eros and Nomos' 37: *Plato: Symposium* 99), ο οβελισμός ή η μετάθεση της φράσης θα κατέστρεφε τη συμμετρία των τριῶν ζευγῶν (Βοιωτία και Ἡλις - Αθήνα και Σπάρτη - Ἰωνία και αλλού). Επιπλέον, τόσο στην Αθήνα όσο και στη Σπάρτη ο νόμος σχετικά με την παιδεραστία είναι *ποικίλος* ('σύνθετος, περίπλοκος') και όχι απλός. Ο Πλούταρχος, άλλωστε, ο οποίος σε ένα χωρίο των *Ἠθικῶν* (11f-12a) συγκεφαλαιώνει τις πλατωνικές αντιλήψεις περί ἔρωτος, αντιπαράβάλλει την Θήβα, την Ἡλιδα και την Κρήτη αφενός, με τη Σπάρτη και την Αθήνα αφετέρου.

εμφανίζεται επίσης στο Ξενοφώντειο Συμπόσιον (8.33-5), όπου ο Σωκράτης επιχειρεί να ανασκευάσει τη θέση ότι ο σωματικός πόθος εμπνέει θάρρος στη μάχη: Πανσανίας, ὁ Ἀγάθωνος τοῦ ποιητοῦ ἐραστής ... εἶρηκεν ὡς καὶ στρατεύμα ἀλκιμώτατον ἂν γένοιτο ἐκ παιδικῶν καὶ ἐραστῶν ... καὶ μαρτύρια δὲ ἐπήγετο ὡς ταῦτα ἐγνωκότες εἶεν καὶ Θηβαῖοι καὶ Ἡλεῖοι· συγκαθεύδοντας γοῦν αὐτοῖς ὁμῶς παρατάττεσθαι ἔφη τὰ παιδικὰ εἰς τὸν ἀγῶνα. Το ἐπιχείρημα αὐτὸ κατὰ τὸν Σωκράτη δεν ευσταθεῖ, αφού στην Αθήνα οἱ σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ ἀνδρῶν θεωροῦνται ἐπονείδιστες, ἐνῶ στη Σπάρτη τὸ ἔθιμο εἶναι ἐὰν καὶ ὀρεχθῆ τις σώματος, μηδενὸς ἂν ἔτι καλοῦ καγαθοῦ τοῦτον τυχεῖν.

Εἶναι προφανές ὅτι τὰ παραπάνω χωρία διαλέγονται μεταξύ τους.²⁴ Ποιὸς ὁμῶς προηγείται καὶ ποιὸς ἐπεται στη συζήτηση; Ἐχει προταθεῖ ὅτι τόσο ο Πλάτων ὅσο καὶ ο Ξενοφῶν ἀναπαράγουν ἓνα λόγο περὶ ἐρωτος που γράφτηκε ἀπὸ τὸν πραγματικὸ Πανσανία. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ, ὡστόσο, θα πρέπει νὰ αποκλειστεί: ὅταν συστάθηκε ὁ ἱερὸς λόγος τῆς Θήβας, στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Πανσανίας τοῦ Ξενοφώντειου Συμποσίου, ὁ πραγματικὸς Πανσανίας κατὰ πάσαν πιθανότητα ἦταν ἤδη νεκρὸς (βλ. Dover, 'Date' 92-6).

Ὅσον ἀφορὰ τὴ χρονολογικὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο Συμπόσια, ὁ Dover (αὐτ. 92-8) ἔδειξε ὅτι προηγείται τὸ πλατωνικὸ. Στὸν Πλάτωνα (178e-9a) ἡ δυνατότητα ὑπαρξῆς ἐνὸς στρατοῦ που ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐραστὲς καὶ ἐρωμένους παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Φαῖδρο με ὄρους καθαρὰ ὑποθετικῶς (εἰ οὖν μηχανὴ τις γένοιτο...), τὸ ὁποῖο υποδηλώνει ὅτι τὸ πλατωνικὸ Συμπόσιον γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴ σύσταση τοῦ ἱεροῦ λόγου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Dover τὸ 378 ἢ λίγο αργότερα. Ἀντίθετα, τὴν ἐποχὴ που γράφει ὁ Ξενοφῶν τὸ δικό του

Πβ. ἀκόμη Cic. *De rep.* 4.4· Πλουτ. *Ἡθ.* 11f· Μάξ. Τύρ. 10.8. Τα χωρία αὐτὰ δεν ἔχουν αὐτοτελὴ ἀξία· ἀπλῶς ἀναπαράγουν τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Πλάτωνα.

Συμπόσιον, ο Ιερός λόχος είναι ένας υπαρκτός θεσμός. Το πιθανότερο, επομένως, είναι ότι ο Ξενοφών στο *Συμπόσιον* 8.32-5 συμφύρει και παραλλάσσει τους λόγους του Φαίδρου και του Πausανία.

Απομένει να εξεταστεί η σχέση ανάμεσα στα χωρία του πλατωνικού Συμποσίου και της ΛΠ. Αν γίνει δεκτή η χρονολόγηση που προτείνεται στην Εισαγωγή, η ΛΠ γράφτηκε πιθανώς μεταξύ του 378 και του 371. Ο Dover ('Date') χρονολογεί πειστικά το *Συμπόσιον* μεταξύ του 385 και του 379. Ίσως, λοιπόν, ο Ξενοφών εδώ ν' ακολουθεί τον Πλάτωνα.

ἢ ὥσπερ Βοιωτοὶ ἀνὴρ καὶ παῖς συζυγέντες ὁμιλοῦσιν: το ῥήμα ὁμιλοῦσιν θα πρέπει να εκληφθεῖ ως ευφημισμός αντί του 'έχουν σεξουαλικές σχέσεις' (βλ. Ευίου Ληναίου, *Τα απόρρητα* 119). Η μετοχή *συζυγέντες*, παράλληλα με τα ερωτικά της συνδηλούμενα, υποδηλώνει ενδεχομένως ότι στη Βοιωτία εραστής και ερώμενος συνδέονταν με μόνιμη ερωτική σχέση, κοινωνικά αναγνωρισμένη όπως και ο γάμος ('homme et enfant sont unis par un véritable mariage', μτφρ. Ollier). Ο Αριστοτέλης (απ. 97 Rose) μας πληροφορεί ότι στη Θήβα, μέχρι τις μέρες του, εραστής και ερώμενος ορκίζονταν αμοιβαία πίστη στον τάφο του Ιόλαου, τον οποίο θεωρούσαν ερώμενο του Ηρακλή· το έθιμο αυτό διατηρήθηκε μέχρι τους χρόνους του Πλουτάρχου ('*Ερωτ.* 17 = *Ηθ.* 761de).

ἢ ὥσπερ Ἕλαιοι διὰ χαρίτων τῆ ὥρα χρῶνται: η έκφραση *τῆ ὥρα χρῆσθαι* θα πρέπει πάλι να εκληφθεῖ ως ευφημισμός για την ερωτική πράξη (πβ. π.χ. *Ἀπομν.* 1.2.29, 2.1.30· *Συμπ.* 8.15, 28· Ευίου Ληναίου, *ό.π.*, 119-20). Εκ πρώτης όψεως, η φράση *διὰ χαρίτων* θα μπορούσε να σημαίνει ότι οι εραστές

προσταθούν να κερδίσουν τους ερωμένους τους κάνοντάς τους χάρες (πβ. π.χ. Πλ. *Λάχ.* 187a *πείθωμεν ἢ δώροις ἢ χάρισιν*). Είναι δύσκολο, ωστόσο, να διακρίνει κανείς γιατί ο Ξενοφών θεωρεί ως ίδιον της Ἡλίδος μια πρακτική που εφαρμόζαν οι παιδευαστές σε οποιανδήποτε πόλη. Αυτό που χαρακτηρίζει την πρακτική των Ηλείων, σύμφωνα με τα συμφραζόμενα, είναι η πλήρης αποδοχή του σωματικού στοιχείου στις παιδευαστικές σχέσεις. Το πιθανότερο, λοιπόν, είναι ότι η έκφραση αυτή αποτελεί ευφημισμὸ για την ερωτική πράξη (αυτό, δηλαδή, που προσφέρει ο ερώμενος στον εραστή: πβ. την παλιά γαλλική έκφραση *'les faveurs'*). Κατά τον ετεροφυλοφιλικὰ προσανατολισμένο Δαρναίο στον *Ἐρωτικό* του Πλουτάρχου (*Ἡθ.* 751d), *χάρις ... ἢ τοῦ θήλεος ὑπειξίς τῷ ἄρρενι κέκληται πρὸς τῶν παλαιῶν*. Ὅτι η λέξη αυτή δεν αναφέρεται στην *ὑπειξίς* μόνον τοῦ θήλεος, αλλά και τοῦ ἄρρενος, φαίνεται από ένα ἄλλο ξενοφώντειο χωρίο (*Ἰέρ.* 1.34): *παρὰ παιδικῶν δὲ βουλομένων ἡδισται, οἶμαι, αἱ χάριτές εἰσι*. πβ. επίσης *Αρ. Πολ.* 1311b15-7.

εἰσι δὲ καὶ οἱ παντάπασι τοῦ διαλέγεσθαι τοὺς ἔραστὰς εἴργουσιν ἀπὸ τῶν παίδων: κατὰ τον Ollier (*Rép.* 30), ο Ξενοφών υπαινίσσεται κυρίως τους Αθηναίους. Η στάση, ωστόσο, των Αθηναίων, η οποία συνοψίζεται από τον Πανσανία στο πλατωνικό *Συμπόσιον* (182a-185c), ήταν σύνθετη. Η κοινωνία εφαρμόζε διπλά μέτρα και σταθμά, ενθαρρύνοντας αφενὸς τον εραστή να κατακτήσει τον ερώμενο, και επικρίνοντας αφετέρου το αγόρι στην περίπτωση που ήταν υπὲρ το δέον ενδοτικό· ὅπως εὔστοχα επισημαίνεται ἀπὸ τον Dover (*'Eros and nomos'* 31), το φαινόμενο δεν είναι ξένο και σε σύγχρονες ετεροφυλοφιλικές κοινωνίες: ἀπὸ τους ἄνδρες αναμένεται να κατακτούν, και ἀπὸ

τις γυναίκες να αντιστέκονται.

Στη βάση του αθηναϊκού παιδεραστικού κώδικα λανθάνει η αντίληψη ότι ο 'ενεργητικός' σεξουαλικός ρόλος δηλώνει δύναμη και 'ανδρισμό', ενώ, αντίθετα, ο 'παθητικός' ρόλος είναι γυναικείος και ατιμωτικός.²⁵

Τα μέτρα που λαμβάνονταν από την αθηναϊκή πολιτεία για την προστασία των παιδιών απαριθμούνται από τον Αισχίνη (*Κατά Τιμάρχου* 9 κε): τα σχολεία, λ.χ., και οι παλαιστρες άνοιγαν μετά την ανατολή και έκλειναν πριν από τη δύση του ηλίου, και στους παραπάνω χώρους απαγορευόταν η είσοδος των ενηλίκων. Εξ πρώτης όψεως, δημιουργείται η εντύπωση ότι οι παιδεραστικές σχέσεις θεωρούνταν επονείδιστες: με τρόπο, ωστόσο, χαρακτηριστικό για την αμφίσημη στάση της κοινωνίας, στη συνέχεια ο ρήτορας αναγνωρίζει ότι και ο ίδιος έγινε όχληρός στα γυμναστήρια και πλείστον έραστής: οὐτ' αὐτὸς ἐξαρονοῦμαι μὴ οὐ γεγονέναι ἐρωτικός (αυτ., §§135-6). Η άνεση με την οποία ο Αισχίνης διαδηλώνει αυτόκλητα την ερωτική του συμπεριφορά, υποδηλώνει τον βαθμό στον οποίο η παιδεραστία ήταν αποδεκτή από την αθηναϊκή κοινωνία.

Η κοινωνική αποδοχή της παιδεραστίας, τουλάχιστον στα ανώτερα στρώματα, φαίνεται, μεταξύ άλλων, από το γεγονός ότι στο ξενοφώντειο *Συμπόσιον* παρευθίσκεται ο Αυτόλυκος, ο ερώμενος του οικοδεσπότη Καλλία, συνοδευόμενος από τον πατέρα του Λύκωνα. Ο Σωκράτης, μπροστά στον πατέρα του αγοριού, δεν διστάζει να απευθυνθεί στον Καλλία με τα ακόλουθα λόγια (8.7-8): ὅτι γε μὴν σύ, ὦ Καλλία, ἐρῶς Αὐτολύκου πᾶσα μὲν ἡ πόλις οἶδε, πολλοὺς δ' οἶμαι καὶ τῶν ξένων. τούτου δ' αἴτιον τὸ πατέρων τε ὀνομαστῶν ἀμφοτέρους

²⁵ Βλ. τις προσεγγίσεις των Dover (*Popular Morality* 213-6, *Homosexuality* 101-9), Foucault (*Usage*), Winkler (*Constraints* 45-70), Halperin (*One Hundred Years of Homosexuality* 15-40, 88-112), και Cohen (*Law, Sexuality, and Society* 171-202).

ἡμᾶς εἶναι καὶ αὐτοὺς ἐπιφανεῖς. ἀεὶ μὲν οὖν ἔγωγε ἠγάμην τὴν σὴν φύσιν, νῦν δὲ καὶ πολὺ μᾶλλον, ἐπεὶ ὁρῶ σε ἐρῶντα οὐχ ἀβρότῃτι χλιδαινομένου οὐδὲ μαλακία θρουπτομένου, ἀλλὰ πᾶσιν ἐπιδεικνυμένου ῥώμην τε καὶ καρτερίαν καὶ ἀνδρείαν καὶ σωφροσύνην.

Το εγκώμιο του Σωκράτη προς το παιδεραστικό ζευγάρι συνοψίζει ενδιάκριτα τους όρους με τους οποίους συγκροτεῖται - όχι χωρὶς κάποια αμνηχανία - ο παιδεραστικός κώδικας. Σε ιδεατό επίπεδο, η επιθυμία (ἔρως) του εραστή συνυπάρχει με την εγκράτεια (σωφροσύνην) του ερωμένου· ο Αυτόλυκος είναι αντικείμενο πόθου, ἀλλὰ παρᾶλληλα διατηρεῖ τον ανδρισμό του - ἢ μάλλον εἶναι ποθητός ακριβῶς λόγω του ανδρισμοῦ του. Το επίμαχο ζήτημα της παιδεραστικῆς ηθικῆς δεν εἶναι η ερωτικὴ επιθυμία, η οποία θεωρεῖται δεδομένη, ἀλλὰ η σωματικὴ της πλήρωση· ο προβληματισμός, με ἄλλα λόγια, επικεντρώνεται στην τιμὴν του ερωμένου.

Ο Cohen (*Law, Sexuality, and Society* 176-180) υποστηρίζει ὅτι στην κλασικὴ Αθήνα οι παιδεραστικὲς σχέσεις δεν ἦταν ἀπολύτως ἐλεύθερες ἀπὸ νομικὴ ἀποψη: ἀκόμη καὶ στην περίπτωση της οικειοθελούς υποταγῆς του ερωμένου στον εραστή του, ο κηδεμόνας του αγοριού θα μπορούσε να μηνύσει τον εραστή για ὕβριν, με την ἔννοια ὅτι εἶχε θυρεῖ ἢ ὑπόληψη τόσο του ἀνηλίκου ὅσο καὶ της οἰκογένειάς του. Εἶναι ἀμφίβολο, ὡστόσο, κατὰ πόσον ἡ αττικὴ νομοθεσία περὶ ὕβρεως (δηλ. 'ἀτίμωσης') κάλυπτε την παραπάνω περίπτωση. Ο Αισχίνης, ο οποίος για λόγους ρητορικούς επεκτείνει την εφαρμογὴ του νόμου καὶ στην περίπτωση της 'μίσθωσης' ἀνηλίκου για σεξουαλικούς σκοπούς (1.15), διευκρινίζει ὅτι το ἔρᾶν τῶν καλῶν καὶ σωφρόνων ἀποτελεῖ πάθος φιλανθρωποῦ καὶ εὐγνώμονος ψυχῆς, τὸ δὲ ἀσελγαίνειν ἀργυρίου τινὰ μισθούμενον ἴβριστοῦ καὶ ἀπαιδεύτου ἀνδρός εἶναι· καὶ τὸ μὲν ἀδιαφθόρως

ἐρᾶσθαι φημι καλὸν εἶναι, τὸ δ' ἐπαρθέντα μισθῷ πορνεύεσθαι αἰσχρὸν (αυτ. §137). Ὅπως υποδεικνύουν τα συμφραζόμενα, η έκφραση ἀδιαφθόρως εδώ σημαίνει απλῶς 'χωρίς χρηματικό δέλεαρ'. Είναι φανερό ότι ο ῥήτορας δεν θα εκφραζόταν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο εἰάν στη συνείδηση τῆς κοινῆς γνώμης οποιαδήποτε μορφή παιδεραστικῆς σχέσης θεωροῦνταν ἕβρις. Ο νόμος παρενέβαινε μόνο στην περίπτωση κατὰ τὴν οποία ἓνας Αθηναῖος, ἀνήλικος ἢ ἐνήλικος, εἶχε εκδοθεῖ ἐπὶ χρήμασι: εἰάν κρινόταν ἀπὸ τὸ δικαστήριον πὼς ἦταν ἡταιρηκῶς, ἔχανε τὰ πολιτικά του δικαιώματα (βλ. Αισχ. 1.27-31· Δημ. 19.283-7).

13 ἀγασθεῖς ψυχὴν παιδός: 'A system which encourages something called "eros" but treats its bodily consummation as incest is all very well as a philosophical construction, such as we encounter in the picture of ideal eros in Plato's *Phaedrus*, but its operation is likely to open a gulf between what is said and what is done.' (Dover, *Homosexuality* 191) Η ἰδέα ἐνός ἐρώτα που ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν σωματικὴν ὁμορφίαν ἐνός ἐφήβου, ἐκδηλώνεται ὡς ἐπιθυμία ψυχικὴ, ἐξελίσσεται σε παιδευτικὴ σχέση καὶ καταλήγει σε ἀγνή καὶ μόνιμη φιλία, εἶναι σωκρατικὴ (βλ. π.χ. Guthrie, *Socrates* 70-8). Εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνουμε ἀν ὁ Ξενοφὼν προβάλλει στὴ Σπάρτη ἀντιλήψεις τοῦ δασκάλου του ἢ ἀν ἐκφράζει ἓνα κανονιστικὸ ἰδανικὸ τῶν σύγχρονῶν τοῦ Σπαρτιατῶν· ἴσως συμβαίνουν καὶ τὰ δύο. Κατὰ πόσον, βέβαια, οἱ Σπαρτιάτες συμμορφώνονταν στὸ ἰδανικὸ αὐτὸ παραμένει συζητήσιμο. Ἢδη ὁ Ξενοφὼν προεξοφλεῖ τὴν δυσπιστία τῶν ἀναγνοστών του. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κικέρων (*De rep.* 4.4.4), *Lacedaemonii ipsi cum omnia concedunt praeter sturpum, tenui sane muro dissaepiunt id quod excipiunt: complexus enim concubitusque permittunt paliis interiectis.* Η φράση *paliis interiectis* θὰ μπορούσε ἴσως νὰ

εκληφθεί και μεταφορικά: οι Σπαρτιάτες επέτρεπαν το *αίσχρον*, αρκεί να διαμεσολαβούσε ένας *μανδύας*, με την προϋπόθεση δηλαδή να μη δημοσιοποιούνταν το σωματικό στοιχείο των σχέσεών τους: η τιμή των αγοριών προστατευόταν 'από έναν πολύ λεπτό τοίχο'.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Εφηβεία

3.1 εἰς τὸ μείρακιουῖσθαι: η φράση αυτή αθετείται από τον Cobet (*Nov. Lect.* 728) με το επιχείρημα ότι ο τύπος μείρακιουῖσθαι είναι μεταγενέστερος (δεν απαντά αλλού πριν από τον Φίλωνα Αλεξ., *Περὶ τῆς τὰ προπαίδ. συν.* 82: ὅταν ἐκβαίνοντες τῆς παιδικῆς ἡλικίας μείρακιουῖσθαι μέλλωμεν). Ὅπως ὁμως επισημαίνει ο MacDowell (*Spartan Law* 166), το κεφ. 3 τῆς ΛΠ δεν αναφέρεται γενικά στα ενήλικα μέλη τῆς κοινότητας τῶν ὁμοίων, ὅπως θα υπέβαλλε η φράση ἐκ παίδων ἐκβαίνωσι, ἀλλά σε μια συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία Σπαρτιατῶν, οἱ οἱοί σην § 5 ἀποκαλοῦνται παιδίσκοι· χρησιμοποιώντας τὴν ἐκφραση εἰς τὸ μείρακιουῖσθαι, ο Ξενοφών διευκρινίζει ἐξ ἀρχῆς ὅτι σε αὐτὸ τὸ τμήμα θα μιλήσει για μείρακια και ὄχι για ὠριμους ἄνδρες. Η αναφορά που γίνεται λίγο παρακάτω στο ξύπνημα τῆς ερωτικῆς ορμῆς (ἰσχυροτάτας δὲ ἐπιθυμίας τῶν ἡδονῶν παρισταμένας, 3.2), με ὅλες τῆς ψυχολογικῆς τῆς συνέπειες (ἕβριν), καθιστᾶ σαφές ὅτι η φράση εἰς τὸ μείρακιουῖσθαι ἐκβαίνωσι δηλώνει τὸ πέρασμα σην εφηβεία.

Excursus: οἱ βαθμίδες τῆς εφηβείας. Σύμφωνα με ἓνα σχόλιο σην Ηρόδοτο (βλ. Latte, *Lex. Gr. Min.* 213), ἐφηβεύει δὲ παρ' αὐτοῖς (sc. τοῖς Σπαρτιάταις) ὁ παῖς ἀπὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων μέχρι και εἴκοσιν. Η δήλωση αὐτή δεν αναφέρεται σην φυσική, ἀλλά σην κοινωνική εφηβεία:¹ ανεξάρτητα ἀπὸ τὴν σωματική τους ἀνάπτυξη, οἱ ἄρρενες τῆς Σπάρτης, με τὴν συμπλήρωση τῶν 14ου ἔτους τῆς ἡλικίας τους, κατατάσσονται σην κατηγορία τῶν 'εφήβων'. Σην ἀρχὴ τῶν

¹ Για τὴν διάκριση, βλ. van Genneper, *Rites* 65 κε.

προαναφερθέντος σχολίου πληροφορούμαστε ότι ἐν τῷ πρώτῳ ἐνιαυτῷ ὁ παῖς ῥωβίδας καλεῖται, τῷ δευτέρῳ προκομιζόμενος (ἴσως: προμικιζόμενος), τῷ τρίτῳ μικιζόμενος, τῷ τετάρτῳ πρόπαις, τῷ πέμπτῳ παῖς, τῷ ἕκτῳ μελλείον. Ἀπό τον Ησύχιο ο τύπος μελλείον ορίζεται ως μελλέφηβος· θα μπορούσε, επομένως, να συναχθεί ότι η ορολογία των παραπάνω βαθμίδων δεν αναφέρεται στην εφηβεία, αλλά στην αμέσως προηγούμενη περίοδο: ο ἄρην αποκαλεῖται ῥωβίδας με τη συμπλήρωση του 7ου έτους της ηλικίας του, προκομιζόμενος (ή προμικιζόμενος) με τη συμπλήρωση του 8ου, κοκ (βλ. Nilsson, 'Grundlagen' 308· Jeanmaire, *Couroi* 503 κε). Ωστόσο, ένα παρασελίδιο σχόλιο στον Στράβωνα δημοσιευμένο από τον A. Diller ('A new source'), δίνει διαφορετική εικόνα, καθώς παρέχει τις ίδιες σχεδόν πληροφορίες, αλλά με την αντίστροφη σειρά: ἐφηβείη μὲν γὰρ παρὰ Λακεδαιμονίοις ὁ παῖς ἐπ' (sic) ἐτῶν ἰδ' ἕως κ'. καλεῖται δὲ τῷ πρώτῳ ἐνιαυτῷ ῥωβίδας, κοκ. Σύμφωνα, δηλαδή, με τὸ παρὸν σχόλιο, οἱ ἐν λόγῳ βαθμίδες αποτελοῦν μέρος τῆς εφηβείας. Ορισμένοι μελετητές (Marrου, 'Classes d'âge' 224-5· Toynebee, *Problems* 318, σημ. 3) απορρίπτουν τὴ δεύτερη ἐκδοχὴ με τὸ σκεπτικὸ ὅτι ἡ ορολογία (ιδιαίτερα ἡ λ. μικιζόμενος) υποδηλώνει μικρὰ παιδιά καὶ ὄχι ἐφήβους. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ, ὡστόσο, δὲν εἶναι δεσμευτικὸ· ὅπως ἐπισημαίνει ὁ MacDowell (*Spartan Law* 163), 'τέτοιοι ὅροι ἔχουν μᾶλλον συμβατικὴ παρὰ περιγραφικὴ σημασία'. Ποια ἐκδοχὴ εἶναι, λοιπόν, ἡ σωστὴ; Στὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ οριστικὴ ἀπάντηση πρὶν ἐξεταστοῦν καὶ κάποια ἄλλα δεδομένα.

Ορισμένοι ἀπὸ τοὺς ὅρους τῶν δύο σχολίων ἀπαντοῦν στὶς ἐπιγραφές που βρέθηκαν στο ἱερό τῆς Ορθίας Ἀρτέμιδος. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτές εἶναι τῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων καὶ μνημονεύουν τοὺς νικητὲς τῶν ἀθλητικῶν καὶ

κάλλιτεχνικών αγώνων που τελούνταν προς τιμήν της θεάς. Οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση του Woodward, στον Dawkins, *Artemis Orthia* 285-353.

Εμφανίζονται οι εξής όροι:

- *μικκιχιζόμενος* (με διαφορετική, συχνά, ορθογραφία: ετυμολογείται πιθανότατα από το *μικκός* = *μικρός*, βλ. π.χ. Buck, *Dialects* 272): π.χ. αο. 2, 41, κλπ.
- *μελλειρονεία*: αο. 41.
- *είρην*: αο. 31.

Οι όροι που ακολουθούν δεν απαντώνται στα δύο σχόλια· ενδέχεται όμως να αντιστοιχούν στους τύπους *πρόπαις* και *παῖς*:

- *πρατοπάμπαις*: π.χ. αο. 2, 31, 33, κλπ.
- *ἀτροπάμπαις*: αο. 27 και 31 (το *ἀ* συνθετικό *ἀτρο-* ερμηνεύεται από τον Buck, ό.π. 272, ως άλλος τύπος του *ἄτερος* = *ἕτερος*, δηλ. 'δεύτερος').

Ποια είναι η ηλικία των νικητών; Οι αγώνες χαρακτηρίζονται με την έκφραση *τὸ παιδικόν* (*Artemis Orthia* σσ. 286-7) και οι διαγωνιζόμενοι ως *παῖδες* (αο. 1: *ἐν συνόδοις παιδων*): ως εκ τούτου, οι εκδότες των επιγραφών (Kolbe, Woodward) θεωρούν ότι οι νικητές είναι παιδιά ηλικίας 7-14 ετών. Η λέξη *παῖς*, ωστόσο, θα μπορούσε κάλλιστα να εκληφθεί με την κοινωνική σημασία: 'ανήλικος' (στην Αθήνα, λ.χ., οι ἄρρενες θεωρούνταν *παῖδες* έως το 18ο ἔτος της ηλικίας τους, βλ. Αο. Ἀθ. πολ. 42.1). Επιπλέον, υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες οι νικητές αναφέρονται ως *συνέφηβοι* (π.χ. 43, 44, 57).² πράγμα που υποδηλώνει ότι τουλάχιστον ορισμένοι από τους διαγωνιζομένους ανήκαν στην κατηγορία των εφήβων. Σε δύο αναθηματικές στήλες (αο. 43, 44) ο νικητής αναφέρεται ως

² Για τον όρο, βλ. Cartledge-Spawforth, *Hellenistic & Roman Sparta* 167, 261, σημ. 10 (βιβλιογραφία).

μικχιζόμενος και συγχρόνως ως συνέφηβος· αποδεικνύεται έτσι ότι η τάξη των μικχιζομένων αποτελεί βαθμίδα της εφηβείας. Καταλήγουμε, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι το σχόλιο του Στράβωνος παρέχει ακριβέστερη πληροφόρηση. Θα πρέπει, βέβαια, να επισημανθεί ότι οι παραπάνω όροι, παρά την αοχαϊκή τους επίφαση, παραμένουν αμάρτυροι κατά την κλασική περίοδο· δεν θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο ότι τα παραπάνω πορίσματα ισχύουν και για την εποχή του Ξενοφώντος.

τηνικαῦτα οἱ μὲν ἄλλοι ... αὐτονόμους ἀφιᾶσιν: πβ. Πλ. Λάχ. 179a: καὶ μὴ ποιῆσαι ὅπερ οἱ πολλοί, ἐπειδὴ μειράκια γέγονεν, ἀνεῖναι αὐτοὺς ὅ,τι βούλωνται ποιεῖν. [Πλούτ. Περί παιδ. ἀγωγ. 16 (Ἡθ. 12ab): πολλάκις γὰρ κατεμειράμην τοὺς μοχθηρῶν ἐθῶν γεγονότας εἰσηγητάς, οἷτινες τοῖς μὲν παρὰ παισὶ παιδαγωγούς καὶ διδασκάλους ἐπέστησαν, τὴν δὲ τῶν μειρακίων ὀριμὴν ἀφետον εἶασαν νέμεσθαι. Ιάμβλ., Β. Πυθαγ. 202 (σ. 144 Nauck): ἐπεὶπερ εἰς γε τοὺς πολλοὺς ἄτοπόν τε καὶ γελοῖον εἶναι τὸ συμβαῖνον. παῖδας μὲν γὰρ ὄντας οἶεσθαι δεῖν εὐτακτεῖν τε καὶ σωφρονεῖν καὶ ἀπέχεσθαι πάντων τῶν φορτικῶν τε καὶ ἀσχημῶνων εἶναι δοκοῦντων, νεανίσκους δὲ γενομένους ἀφεῖσθαι παρὰ γε δὴ τοῖς πολλοῖς ποιεῖν ὅ,τι ἂν βούλωνται.]

γιατί να
παραφρασῶ
5, 7α 3 //

2 τηνικαῦτα πλείστους μὲν πόνους αὐτοῖς ἐπέβαλε, πλείστην δὲ ἀσχολίαν ἐμηχανήσατο: [σύμφωνα με τον Ιουστίνο (*Epit.* 3.3.6-7), οι έφηβοί ζούσαν στο ύπαιθρο και δεν ξαναγυρνούσαν στην πόλη 'προτού γίνουν άντρες'· κοιμούνταν καταγής και απαγορευόταν να χρησιμοποιήσουν οποιοδήποτε στρωσίδι:] *Pueros puberos non in forum, sed in agrum deduci praecepit (sc. Lycurgus), ut primos annos non in luxuria, sed in opere et in laboribus agerent. Nihil eos somni causa substernere et vitam sine pulmento degere neque prius in urbem*

πρβ.---

βλ. στην
ύπαιθρο

redire, quam viri facti essent, statuit. Το παρωνύμιο *σιδεῦναι* που παραδίδεται από τον Φώτιο (s.v. *συνέφηβος*, σ. 186 Naber) για τους Σπαρτιάτες εφήβους, πιθανόν να αναφέρεται στην περίοδο της υπαίθριας διαβίωσης. Ο Chantraine, ακολουθώντας τον Jeanmaire (*Couroi* 509), ετυμολογεί τη λέξη 'qui couche sur la σίδη (pénurhar?)', δηλ. 'αυτός που κοιμάται πάνω σε φύλλα νυμφαίας'. Ο αποκλεισμός από τη ζώνη του πολιτισμού και οι σωματικές δοκιμασίες αποτελούν τυπικά γνωρίσματα των τελετουργιών ενήβωσης.

3 ἐπιθείς δὲ καὶ εἴ τις ταῦτα φύγοι, μηδενὸς ἔτι τῶν καλῶν τυγχάνειν: πβ. Πλούτ. *Ηθ.* 238e: τῶν πολιτῶν ὃς ἂν μὴ ὑπομείνη τὴν τῶν παιδῶν ἀγωγὴν οὐ μετεῖχε τῶν τῆς πόλεως δικαίων. (Τα καλά) μια από τις προσφιλείς εκφράσεις του Ξενοφώντος (πβ. *ΛΠ* 4.4· *Ἑλλ.* 5.3.9, 5.4.32, 33· *Κύρ. παιδ.* 1.2.15, 8.7.6· *Ἀπομν.* 3.1.1), στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπως δείχνει και το παράλληλο χωρίο του Πλουτάρχου, είναι τα πολιτικά δικαιώματα: η τιμή του να ανήκει κανείς στο σώμα των ὁμοίων. Πβ. 10.8: εἴ δέ τις ἀποδειλιάσειε τοῦ τὰ νόμιμα διαπονεῖσθαι, τοῦτον ἐκεῖ ἀπέδειξε μηδέτι τῶν ὁμοίων εἶναι.

Η κρατική εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική για όλα τα παιδιά των Σπαρτιατών· μοναδική εξαίρεση αποτελούσε ο διάδοχος του θρόνου (Πλούτ. *Ἀγησ.* 1.4· Cartledge, *Agesilaos* 23-4). Ο Αγησίλαος, ωστόσο, ο οποίος αρχικά δεν προοριζόταν για το βασιλικό αξίωμα, ἤχθη τὴν λεγομένην ἀγωγὴν (Πλούτ., *ὁ.π.* 1.2).

ἐποίησε μὴ μόνον τοὺς ἐκ δημοσίου ἀλλὰ καὶ τοὺς κηδομένους ἐκάστων ἐπιμελεῖσθαι: με την έκφραση τοὺς ἐκ δημοσίου θα πρέπει να

εννοηθούν οι έφοροι, οι οποίοι γενικά επέβλεπαν τη ζωή των πολιτών (ΛΠ 8.4), ο παιδονόμος (ΛΠ 2.2), οι μαστιγοφόροι (αυτ.), και οι εἴρωνες που προΐσταντο των ἰλῶν (ΛΠ 2.11). Ο Πausanias (3.11) αναφέρει επίσης τους πέντε βιδιαίους (= 'επόπτες', < *Fιδ-) το αξίωμα αυτό, ωστόσο, δεν μαρτυρείται κατά την κλασική περίοδο (βλ. Cartledge-Spawforth, *Hellenistic & Roman Sparta* 201).

Με την έκφραση τούς κηδομένους ἐκάστων (πβ. Πλ. Πολιτεία 362e) θα πρέπει να εννοηθούν οι άμεσα ενδιαφερόμενοι για κάθε παιδί, προφανώς τα μέλη της οικογένειάς του, αλλά, ενδεχομένως, και ο εραστής του. Ο MacDowell (*Spartan Law* 63-5) αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την πληροφορία του Πλουτάρχου (Λυκ. 18.8) ότι στη Σπάρτη ἐκοινωνούν δ' οἱ ἐρασταὶ τοῖς παισὶ τῆς δόξης ἐπ' ἀμφοτέρα· καὶ λέγεται ποτε παιδὸς ἐν τῷ μάχεσθαι φωνὴν ἀγεννῆ προεμένου, ζημιωθῆναι τὸν ἐραστὴν ὑπὸ τῶν ἀρχόντων (πβ. Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. 3.10). Το αναφερόμενο συμβάν πιθανότατα έχει ανεξδοτολογικό χαρακτήρα· το πρώτο σκέλος, ωστόσο, της μαρτυρίας, ότι οι εραστές μοιράζονταν τη φήμη του ερωμένου τους είτε ήταν για καλό είτε για κακό, βρίσκεται απολύτως μέσα στο πλαίσιο της ηθικής που, έστω σε ιδεατό επίπεδο, διείπε τις παιδευσιαστικές σχέσεις στη Λακεδαίμονα. Η παιδευσιαστία αποτελούσε μια μορφή παιδείας· σκοπός του εραστή ήταν να διαμορφώσει στο πρόσωπο του ερωμένου 'έναν άμειπτο φίλο' (2.13). Η ηθική αυτή απηχείται στη δήλωση του Κλεωνόμου προς τον εραστή του Αρχίδαμο (Έλλ. 5.4.33): Ὅτι μὲν ἡμῶν ἐπιμελῆ ἤδη ἴσμεν· εὖ δ' ἐπίστω, Ἀρχίδαμε, ὅτι καὶ ἡμεῖς πειρασόμεθα ἐπιμελεῖσθαι ὥς μήποτε σὺ ἐπὶ τῇ ἡμετέρᾳ φιλίᾳ αἰσχυνθῆς· και εκπλήρωσε την υπόσχεσή του πέφτοντας στα Λεύκτρα πρώτος τῶν πολιτῶν.

ἄδοκιμοι: ίσως όχι απλώς 'ανυπόληπτοι', αλλά 'ακατάλληλοι' για την

απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων. Γι' αυτήν την τεχνική σημασία του *ἀδόκιμος* = 'ο απορριφθείς στη δοκιμασία', πβ. Αρ. Ἀθ. πολ. 49.1, με τα παράλληλα του Rhodes: πβ. επίσης ΛΠ 4.3: *ἀποδοκιμάζει* = 'απορρίπτει'.

4 ἐμφῦσαι αὐτοῖς: 'να τους εμφυτεύσει'. Ο τύπος *ἐμφῦσαι* παραδίδεται από τον Στοβαίο. Ο Schenkl (*BPhW* 28 [1908] 3-4) προτιμά τη γραφή *ἐμφυσιῶσαι* που δίνουν τα χφα Α και C ('Das Wort ist ... gute ionische Prosa'). Το *ἐμφυσιῶσαι*, ωστόσο, δεν απαντά αλλού στον Ξενοφώντα, ενώ για το *ἐμφῦσαι* πβ. Ἀπομν. 1.4, 6, 7, 13, 16.

ἐντὸς μὲν τοῦ ἱματίου τῷ χεῖρῳ ἔχειν: ἐνδείξη καλῆς ανατροφῆς, ὄχι μόνο στη Σπάρτη, ἀλλὰ και στην Αθήνα, ὡπως φαίνεται ἀπὸ τις ἀπεικονίσεις παιδιῶν στην ἀγγειογραφία (βλ. π.χ. Beck, *Education* εἰς. 4-10). Ο κανόνας αὐτὸς ἴσχυε και για τους ἐνήλικες: οὐ καθοσπρέπει ρήτορες ἀγόρευαν με τα χέρια μέσα ἀπὸ το ἱμάτιο· οὐ χειρονομίες ἀποτελοῦσαν ἐνδείξη χυδαιότητος (βλ. τα ζωρία που σκτζεντροῶνει ο Rhodes, *Athenaion Politeia* 353-4).

σιγῇ δὲ πορεύεσθαι, περιβλέπειν δὲ μηδαμοί, ἀλλ' αὐτὰ τὰ πρὸ τῶν ποδῶν ὄραν: πβ. Πλουτ. Ἡθ. 439f: *καὶ αὐτοὶ διδάσκουσιν οἱ παιδαγωγοὶ κεκυφῶτας ἐν ταῖς ὁδοῖς περιπατεῖν*. Λουκ. Ἐρωτες 44: *ἀπὸ τῆς πατρῴας οἰκίας ἐξέρχεται κάτω κεκυφῶς καὶ μηδένα τῶν ἀπαντῶντων ἐξ ἐναντίου προσβλέπων*.

ἐνθα δὴ καὶ δῆλον γεγένηται ὅτι τὸ ἄρρεν φύλον καὶ εἰς τὸ σωφρονεῖν ἰσχυρότερόν ἐστι τῆς θηλείας φύσεως: στον πλατωνικό Χαομίδη (159b) η

σωφροσύνη ορίζεται ως τὸ κοσμίως πάντα πράττειν καὶ ἡσυχῆ, ἐν τε ταῖς ὁδοῖς
βαδίζειν καὶ διαλέγεσθαι, καὶ τὰ ἄλλα πάντα ὡσαύτως ποιεῖν. Στο παρὸν χωρίο
ἡ σωφροσύνη χρησιμοποιεῖται ως συνώνυμο τῆς εγκράτειας καὶ τῆς κοσμιότητος.
Παραμένει ασαφές ἂν ὁ Ξενοφών ἐννοεῖ ὅτι ἡ περίπτωση τῶν Σπαρτιατῶν ἐφήβων
ἀποδεικνύει ὅτι γενικῶς τὸ ἀνδρικό φύλο μπορεῖ νὰ εἶναι εγκρατέστερο τοῦ
θηλυκοῦ ἢ ὅτι στη Σπάρτη τὰ ἀγόρια εἶναι κοσμιότερα ἀπὸ τὰ κορίτσια - ἕνας
σαφῆς υπαινιγμὸς στὴν ἐλευθεριότητα (γιὰ τὰ ἀθηναϊκά δεδομένα) τῶν Λακωνίων
(Εὐφ. Ἀνδρ. 595 κε· Πλ. Νόμ. 637c, 780d-1d, 806c· Αἰ. Πολ. 1269b12 κε).

North?

αἰδημονεστέρους δ' ἂν αὐτοὺς ἠγήσαιο καὶ αὐτῶν τῶν ἐν τοῖς
ὄφθαλμοῖς παρθένων: ἡ γραφή ὄφθαλμοῖς, υπέρ τῆς ὁποίας βλ. Spina,
'Incomparabile pudore', παραδίδεται ἀπὸ τὸν Ἄλογγίνο', *Περὶ ὕψους* 4.4 καὶ τὸν
Στοβαῖο· τὰ χρα δίνουσι θαλάμοις. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Ξενοφών κάνει ἕνα -
ὄχι καὶ τόσο ἐπιτυχημένο - λογοπαίγνιο μετὰ τὴν λέξη παρθένος: 'θα τοὺς
θεωροῦσες πλεονεπαλοῦς καὶ ἀπὸ τῆς κόρης τῶν ματιῶν'.³ Σύμφωνα μετὰ μιὰ κοινὴ
ἀντίληψη, ἡ αἰδώς ἐδράζεται στὰ μάτια (βλ. τὰ χωρία ποὺ συγκεντρώνει ὁ
Richardson, *Hymn to Demeter* σ. 227). Ἡ παραπάνω γραφή παρουσιάζει τὸ
πλεονέκτημα νὰ εἶναι lectio difficilior, μπορεῖ, ὅστόσο, νὰ ἐλεγχθεῖ μετὰ τὸ
ἐπιχείρημα ὅτι δὲν εἶναι ὅλων τὰ μάτια κατ' ἀνάγκην ντροπαλά - πράγμα,
ἄλλωστε, ποὺ ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἄλογγίνο'. Ἡ ἐκδοχὴ ἐν τοῖς
θαλάμοις, ὡπὼς παρατηρεῖ ὁ Russell σχολιάζοντας τὸ προαναφερθέν χωρίο τοῦ
Περὶ ὕψους, 'produces an anticlimax which seems absurd.' Ὁστόσο, δὲν
παρουσιάζει νοηματικὲς δυσκολίες: *θάλαμος* ἐδῶ δὲν σημαίνει 'νυκτερὴ κάμαρα'.

Πβ. Ἀρεταῖο, *Περὶ αἰτιῶν καὶ σημείων χρόνιων παθῶν* 1.7: ἢ ἐν τοῖς
ὄφθαλμοῖσι παρθένος.

όπως αποδίδουν τη λέξη ο Marchant και ο Ollier, αλλά 'γυναικωνίτης'. Ο Ξενοφών αναφέρεται στις κόρες καλής ανατροφής της Αθήνας, που μεγάλωναν εγκλειστές στο μυχό του σπιτιού (θάλαμος : Οικ. 9.3), ώστε να φαίνονται και ν' ακούγονται όσο γίνεται λιγότερο (αυτ. 7.5). Πβ. Αρ. Λυσ. 593: *περι δέ τῶν κορῶν ἐν τοῖς θαλάμοις γηρασκουσῶν ἀνιῶμαι* - πρόκειται, βέβαια, για τις κόρες που γερνούν παρθένες στον γυναικωνίτη λόγω της λειψανδρίας.

Μια ανθρωπολογική προσέγγιση της παρομοίωσης των Σπαρτιατών εφήβων με ντροπαλές παρθένες επιχειρήθηκε από τον Vernant ('Entre la honte et la gloire'). Κατά την περίοδο της εφηβείας, ο νεαρός Σπαρτιάτης κινείται σε ένα πεδίο οριοθετούμενο από διαμετρικά αντίθετες καταστάσεις, την αγριότητα του *κουρπού* ο οποίος δολοφονεί εἰλωτες κατά τη διάρκεια της νύχτας (Αριστοτ. απ. 538 και 611.10 Rose· Πλ. Νόμ. 633bc με το αοζ. σχόλιο), και τη συστολή της παρθένου που περπατά με τα μάτια χαμηλωμένα κατά τη διάρκεια της ημέρας. Και οι δύο καταστάσεις αυτές καθεαυτές είναι κοινωνικά ανεπιθύμητες, καθώς το υπερβολικό θάρρος οδηγεί σε ατομισμό και η υπερβολική συστολή σε δειλία. Υιοθετώντας, όμως, ταυτόχρονα και τις δύο ακραίες συμπεριφορές, ο μελλοντικός πολίτης οδηγείται στην επιθυμητή μεσότητα - με την αριστοτελική έννοια του όρου - διαμορφώνοντας έτσι την προσωπικότητα που προαπαιτείται για την ενσωμάτωσή του στην κοινωνία των ομοίων.

καὶ ἐπειδὴν εἰς τὸ φιλίτιόν γε ἀφίκωνται, ἀγαπητὸν αὐτῶν καὶ τὸ ἐρωτηθὲν ἀκοῦσαι: οἱ ἔφηβοι τῆς Σπάρτης δὲν ἀπευθύνουν ποτέ πρώτοι τον λόγο στους ενηλίκους· το πολύ-πολύ ν' αποκριθoύν σε κάποιαν ερώτηση. Η απροθυμία τους δὲν ἐκλαμβάνεται ὡς ἀκαταδεξία, ἀλλὰ ὡς συστολή. Τα μόνιμα

μέλη των συσσιτίων ήταν, βέβαια, ενήλικες. Όπως όμως αναφέρει ο Πλούταρχος (Λιζ. 22.6), *εἰς δὲ τὰ συσσίτια καὶ οἱ παῖδες ἐφοίτων, ὡσπερ εἰς διδασκαλεῖα σφροσύνης ἀγόμενοι*. Ο Bremmer ('Adolescents' 137) υποστηρίζει ότι οι Σπαρτιάτες έφηβοι υπηρετούσαν στα συσσίτια ως οινοχόοι. Το πιθανότερο είναι, ωστόσο, ότι με τη φράση *παῖς ὁ οἰνοχόος* ο Κορίθιος (88 B 33 D-K) αναφέρεται σε δούλο (πβ. Αθήν. 4.142ef).

φιλίτιον: η διαλεκτική γραφή είναι *φιδίτιον* (φιδ- C)· πβ. IG V.1, 1507.1, καθώς και τους τύπους *φιδίτης* (Σφραίρος, FGrH 585 F 1) και *ἀφείδιτος* (Ησύχ. s.v. *ἀφ. ἡμέρα*). Η γραφή *φιλίτιον* των χριων οφείλεται ενδεχομένως σε παλαιογραφική σύγχυση του Δ με το Λ, καθώς και σε παρετυμολογία της λέξης από τη φιλία. Όπως επισημαίνεται από τον Bielschowsky (*De syssitiis* 11-2), ο Πλούταρχος (Λιζ. 12.1), αν και δεν απέκλειε την παραπάνω ετυμολόγηση, γνώριζε μόνο τον τύπο *φιδίτιον*: *τὰ δὲ συσσίτια Κοῦητες μὲν ἀνδρεία, Λακεδαιμόνιοι δὲ φιδίτια προσαγορεύουσιν, εἴθ' ὡς φιλίας καὶ φιλοσφροσύνης ὑπαρχόντων, ἀντὶ τοῦ λ το ὀ λαιβάνοντες, εἴθ' ὡς πρὸς εὐτέλειαν καὶ φειδῶ συνεθιζόντων*.

παιδίσκων: εύστοχη διόρθωση του Haase αντί του *παιδικῶν* που δίνουν τα χρια. Η λέξη εδώ δεν σημαίνει 'μικρά παιδιά', αλλά 'έφηβοι': πβ. Ησύχ. s.v. *παιδίσκοι*· *οἱ ἐκ παίδων εἰς ἄνδρας μεταβαίνοντες*. Στα κεφ. 2-4 της ΑΠ ο Ξενοφών αναφέρεται διαδοχικά στις ηλικίες των *παίδων*, των *παιδίσκων*, και των *ἡβώντων*. Η ίδια ακολουθία απαντά και στα Έλληνικά 5.4.32: (ο Σπαρτιάτης Σφροδρίας) *παῖς τε ὢν καὶ παιδίσκος καὶ ἡβῶν πάντα τὰ καλὰ ποιῶν διετέλεσε* (με άλλα λόγια, πέρασε ευδοκίμως όλα τα στάδια της *ἀγωγῆς*). Είναι ιδιαίτερα πιθανό ότι οι παραπάνω όροι είναι σπαρτιατικοί: με τον συγγεζωμένο συνδυασμό

απαντούν μόνο στα προαναφερθέντα χωρία, και σε στατιστικά συμφραζόμενα
(πβ. Hodgkinson, 'Social order' 241-2).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Οι 'ιππείς'

4.1 περί γε μὴν τῶν ἡβώντων: κατά πάσαν πιθανότητα, με τον όρο ἡβώντες ο Ξενοφών αναφέρεται στους άνδρες ηλικίας 20-30 ετών. Στη στρατιωτική ορολογία της Σπάρτης η λέξη ἡβη δήλωνε την ηλικία των είκοσι, οπότε και ο νεαρός Σπαρτιάτης γινόταν μέλος της οπλιτικής φάλαγγας (Billheimer, 'Τὰ δέκα ἀφ' ἡβης' 215). Μολονότι θεωρούνταν πλέον ενήλικος, συνέχιζε να διανυκτερεύει στο στρατόπεδο (Πλουτ. Λυκ. 15.7) και δεν είχε το δικαίωμα να συχνάζει στην αγορά μέχρι να συμπληρώσει το τριακοστό του έτος (αυτ. 25.1).

φιλονικία: οι καλύτεροι κώδικες (ACM) δίνουν τη γραφή φιλονικία. σκοπός του ανταγωνισμού, ωστόσο, δεν είναι το νείκος, αλλά η νίκη. Για τη σημασία που αποδίδει στην ἀμιλλα ο Ξενοφών, πβ. Κύρ. παιδ. 2.1.22: ἐννοήσας ὅτι περί ὀπόσων ἂν ἐγγένωνται ἀνθρώποις φιλονικίαι, πολὺ μᾶλλον ἐθέλουσι ταῦτ' ἄσκειν, ἀγῶνάς τε αὐτοῖς προεῖπεν. Πβ. ακόμη αυτ. 6.2.4, 7.1.18, 8.2.16, 8.4.4· Ἐλλ. 3.4.16, 4.2.5-7· Ἀγησ. 2.8· Ἴππαρχ. 1.26· Ἰέρ. 9· στα δύο τελευταία χωρία χρησιμοποιείται, όπως και στη ΛΠ, το παράδειγμα των χορικών αγώνων.

αίρουσνται τοίνυν αὐτῶν οἱ ἔφοροι ἐκ τῶν ἀκμαζόντων τρεῖς ἄνδρας· οὗτοι δὲ ἵππαγρέται καλοῦσνται: 'ἀπό αὐτοῦς (δηλ. από την τάξη των ἡβώντων) οι ἔφοροι ἐπιλέγουν τρεῖς ἄνδρες ὠριμης ηλικίας, οι οποίοι ονομάζονται ἵππαγρέται.' Καθώς η τάξη αυτή περιελάμβανε ἄνδρες ηλικίας 20-30 ετών, οι ἵππαγρέται ἐπιλέγονταν μεταξύ ὅσων βρισκόνταν πλησιέστερα στο ανώτερο όριο - πιθανώς στο τελευταίο έτος αυτής της περιόδου (βλ. MacDowell,

Spartan Law 67).

ἱππαγρέται: ο όρος, ο οποίος απαντά και ως κύριο όνομα (Θουκ. 4.38), σημαίνει: 'οι αρχηγοί - ή, μάλλον, οι στρατολόγοι - των ἱππέων'. η λέξη παράγεται πιθανότερα από το *ἀγείρω* (Chantraine, *Dict. Ét.*) παρά από το *ἀγρέω* (LSJ). Το αξίωμα *ἀγρέτας* μαρτυρείται στην αρχαϊκή Δοήρο (βλ. Willetts, *Aristocratic Society* 203: 'who may have been an official responsible for the tribal muster'). Πβ. επίσης Ησύχ. s.v. *ἀγρέταν*: ἡγεμόνα· *Αισχ. Πέροσ.* 1002: *ἀγρέται* (*ἀγρόται, χφα*) στρατοῦ· *Αλκμ., απ.* 1 Page, στ. 8: *ἀγρέταν* (κατά την εικασία του Smyth: *ἀγρόταν χφα*).

τούτων δ' ἕκαστος ἄνδρας ἑκατὸν καταλέγει, διασαφηνίζων ὅτου ἔνεκα τοὺς μὲν προτιμᾶ, τοὺς δὲ ἀποδοκιμάζει: ο Ξενοφών αναφέρεται στη διαδικασία επιλογής των ἱππέων. Κατά την κλασική περίοδο, οι τριακόσιοι ἱππεῖς ἦταν ἓνα ἐπίλεκτο σῶμα οπλιτῶν· αποτελούσαν τη σωματοφυλακή του βασιλέως και πολεμοῦσαν στο πλευρό του.¹ Στο παρελθόν, ωστόσο, όπως

Οπλίτες και όχι ἱππεῖς: Έφορος, *FGrH* 70 F 149.18· Ησύχιος, s.v. *ἱππαγρέτας*. Σωματοφυλακή του βασιλέως κατά τη μάχη: Θουκ. 5.72.4 (ἦπερ ὁ βασιλεὺς Ἄγις ἦν καὶ περὶ αὐτὸν οἱ τριακόσιοι ἱππεῖς καλούμενοι). Επίλεκτο σῶμα: Ηρόδ. 8.124.3 (τριακόσιοι Σπαρτιητέων λογάδες). [Αλλοῦ ὅμως ο ιστορικός (6.56) αναφέρει ως προνόμιο των βασιλέων ἑκατὸν δὲ ἄνδρας λογάδας ἐπὶ στρατιῆς φυλάσσειν αὐτοὺς· μήπως το κείμενο θα πρέπει να διορθωθεῖ σε <τρὶς> ἑκατὸν.] Για τις Θεομοπύλες ο Λεωνίδα επέλεξε ἄνδρας τε τοὺς κατεστεῶτας τριακοσίους καὶ τοῖσιν ἐτύγχανον παῖδες ἔόντες (7.205.2). Η διατύπωση ενδεχομένως υποδηλώνει ὅτι ἀπὸ τοὺς τριακοσίους ο Λεωνίδα επέλεξε μόνον ὅσους εἶχαν ἤδη ἀποκτήσει γιους (για να συνεχιστεῖ ο οἶκος τους στην περίπτωση που θα σκοτώνονταν στη μάχη), και συμπλήρωσε το ἀριθμὸ ἀπὸ τοὺς υπόλοιπους Σπαρτιάτες που ἦταν ἤδη πατέρες. Για τοὺς ἱππεῖς κατά την κλασική περίοδο, βλ. Anderson, *Military Theory* 245-9.

υποδηλώνει η ονομασία τους, θα πρέπει να είχαν άλογα.² Ένα μικρό ελεφάντινο ανάγλυφο του τέλους του 7ου αι. που βρέθηκε στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος, απεικονίζει έναν άνδρα έφιππο με οπλιτική ασπίδα και δόρυ· πρόκειται ίσως για την πρωιμότερη μαρτυρία του αξιώματος (Greenhalgh, *Early Greek Warfare* 94· πβ. Fitzahardinge, *Spartans*, εικ. 64). Επιπλέον, ο αριθμός των *ίππεων*, που είναι πολλαπλάσιος του τρία, υποδηλώνει την αρχαϊκή προέλευση του σώματος, αφού κατά το απώτερο παρελθόν ο Σπαρτιατικός στρατός ήταν οργανωμένος με βάση τις τρεις δωρικές φυλές (Τυρτ. απ. 19 West, στ. 8: *χωρίς Πάμφυλοι τε και Ὑλλεῖς ἠδ [ἐ] Δυμᾶνες*).

Όσο οι *ίππεις* διατηρούσαν τα *άλογά* τους, θα πρέπει να επιλέγονταν από τις αριστοκρατικές οικογένειες· στην αρχαιότητα η ιπποτροφία αποτελούσε ένδειξη πλούτου και ευγένειας· παρόμοια επίλεκτα σώματα μαρτυρούνται και αλλού.³ Η μαρτυρία, λοιπόν, του Ξενοφώντος είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί καταγράφει τη μετεξέλιξη ενός τυπικού αριστοκρατικού θεσμού μέσα στο πλαίσιο των οπλικών μεταρρυθμίσεων που συντελέστηκαν κατά την αρχαϊκή περίοδο στη Σπάρτη. Οι *ίππεις* δεν είναι πλέον έφιπποι, αλλά οπλίτες. §

Χωρίς αυτό να σημαίνει αναγκαστικά ότι μάχονταν έφιπποι· κατά τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους το άλογο ήταν περισσότερο σύμβολο κοινωνικής θέσης, και χρησιμοποιούνταν ως μέσο μεταφοράς του πολεμιστή στο πεδίο της μάχης - πβ. τη χρήση του άρματος στην ομηρική ποίηση. Βλ. Greenhalgh, *Early Greek Warfare* 75· για μια διαφορετική άποψη, βλ. Worley, *Hippeis* 21 κε.

Για τον αριστοκρατικό χαρακτήρα της ιπποτροφίας, βλ. Αθ. Πολ. 1289b35 κε: *τοῦτο γὰρ οὐ ῥάδιον μὴ πλουτοῦντας ποιεῖν· διόπερ ἐπὶ τῶν ἀρχαίων χρόνων ὅσαις πόλεσιν ἐν τοῖς ἵπποις ἡ δύναμις ἦν, ὀλιγαρχαίαι παρὰ τοῦτοις ἦσαν* (για το χωρίο αυτό βλ. Andrewes, *Tyrants* 34-5). Ως παραδείγματα αριστοκρατικών σομάτων που μονοπωλούσαν την πολιτική εξουσία θα μπορούσαν να αναφερθούν οι *ίπποβόται* της Χαλκίδας (*οἱ παχεῖς τῶν Χαλκιδέων*, Ηρόδ. 5.77.3, 6.100.1· Αριστοτ. απ. 603 Rose) και οι *ίππεις* της Ερέτριας (Αθ. Πολ. 1306b35· Ἀθ. πολ. 15.2).

διαδικασία επιλογής, οι *ίππαγρέται*, οι οποίοι, τόσο ηλικιακά όσο και κοινωνικά, είναι ισότιμοι με τους υπολοίπους, οφείλουν να δηλώσουν ρητά γιατί προτιμούν τους μεν και απορρίπτουν τους δε. Αυτό σημαίνει ότι το αξίωμα είναι ανοικτό σε όλους τους *ομοίους*, και όχι μόνο στους ευπόρους ή στους ευγενείς· το προσόν που απαιτείται είναι, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, η καλή επίδοση στο σύστημα της κρατικής εκπαίδευσης, η *άνδραγαθία*. Στην περίπτωση των *ίππέων*, λοιπόν, ένας παλαιότερος θεσμός επενδύεται με νέο περιεχόμενο. Αφενός διατηρεί το αριστοκρατικό του ήθος με το να είναι ανοικτός σε επίλεκτα μόνο μέλη, αφετέρου όμως δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο των ευγενών, αλλά των *ομοίων*, μέσα στο πνεύμα της νέας πολιτικής ισότητας. Η διεύθυνση του αριστοκρατικού τρόπου ζωής σε όλα τα μέλη της κοινωνίας των οπλιτών θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του λικουρικού συστήματος.

Μολονότι καμία πηγή δεν προσδιορίζει τον χρόνο θητείας των *ίππέων* και των *ίππαγρετών*, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι και τα δύο αξιώματα ήταν ενιαύσια. Όπως επισημαίνει ο Ollier (*Rép.* 34), το παιχνίδι της αμοιβαίας κατασκοπείας μεταξύ των επιλεγέντων αφενός και των απορριφθέντων αφετέρου (4.4) γίνεται κατανοητό μόνο μέσα στο πλαίσιο της περιοδικής ανανέωσης του καταλόγου των *ίππέων*. Ο Cozzoli (*Proprietà* 86) υποστηρίζει ότι η θητεία των *ίππέων* διαρκούσε μέχρι το εξηκοστό τους έτος. Όπως, ωστόσο, επεσήμανε ο Jeanmaire (*Couroi* 542-3), οι *ίππεις* αναφέρονται από ορισμένες πηγές ως *κόροι*

Ποιός

10

RE?

(Αρχύτας στον Στοβ. 4.1.138· πβ. IG V.1, 457, 6ος αι. π.Χ.).⁴ Επιπλέον, ο Ξενοφών στα κεφ. 2-4 της ΛΠ παρουσιάζει όσα ο Λυκούργος νομοθέτησε για κάθε ηλικία ξεχωριστά· το πιθανότερο είναι, συνεπώς, ότι δικαίωμα εκλογής στο αξίωμα είχαν μόνον όσοι ανήκαν στην τάξη των ἡβόντων, ήταν δηλαδή μεταξύ είκοσι και τριάντα ετών (πβ. Hodgkinson, 'Social order' 248, σημ. 22). Σύμφωνα με τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο (Latte, *Lex. Gr. Min.* 275), Λακεδαιμόνιοι δέ τούτους (δηλ. τούς νεανίας) ἰππεῖς ἐγάλουν· η πληροφορία είναι, βέβαια, εν μέρει ανακριβής, υποδηλώνει, ωστόσο, την ηλικία των ἰππέων.

Κατά τον Jeanmaire (*Couroi* 540 κε), οι ἰππεῖς δεν ήταν απλώς ένα επίλεκτο στρατιωτικό σώμα, αλλά και 'une sort du corps politique' (σ. 543). Η θέση του Γάλλου μελετητή μπορεί να συνοψισθεί στις ακόλουθες προτάσεις: (i) Το αξίωμα αυτό δεν είναι απλώς μια τιμή, αλλά και μια ἀρχή. 'une fonction publique' (σ. 544). (ii) Οι ἰππεῖς αποτελούν 'le corps de police par excellence' της Σπάρτης (σ. 545). (iii) Θα μπορούσαν να ταυτισθούν με την αινιγματική μυζοῖν ἐκκλησίαν που αναφέρεται ἀπ᾽ ἄξ στα Ἑλληνικά 3.3.8 (σ. 544). (iv) Τα μέλη της περιώνυμης κριπτείας ἐπιλέγονταν ἀπὸ το σώμα των ἰππέων (σ. 550 κε). Η παραπάνω θεωρία βρήκε ἀπήχηση σε ορισμένους μελετητές (Detienne, 'Phalange' 134-7· Vidal-Naquet, *Chasseur* 201· Willetts, *Selected Papers* I 231-7)· τα συμπεράσματα, ωστόσο, του Jeanmaire δεν προκύπτουν ἀβίαστα ἀπὸ τις ἀρχαίες μαρτυρίες.

(i) Το αξίωμα του ἰππέως ἀναφέρεται ὡς ἀρχή ἀπὸ τον Στράβωνα 10.4.18, ο οποίος ἀναπαράγει τον Ἐφορο. Ἀρχή ὁμως δεν σημαίνει κατ' ἀνάγκην

Στην ἐν λόγω ἀναθηματικὴ στήλη ἀπεικονίζεται ἀγένειος νέος ὁ ὁποῖος στο ἓνα χέρι κρατᾷ δόρυ (:) καὶ με τὸ ἄλλο προσφέρει ρόδι (:) σε δούζοντα (προφανῶς χθόνιο δαίμονα)· βλ. Fitzhardinge, *Spartans*, εἰζ. 96, ὁ ὁποῖος, ὡστόσο, δὲν διαβάζει κόροι ἀλλὰ κόρω ('to the boy').

πολιτικό αξίωμα (πβ. π.χ. Αρ. Ἀθ. πολ. 61.1: χειροτονουῦσι δὲ καὶ τὰς πρὸς πόλεμον ἀρχὰς ἀπάσας).

Ένα άλλο κείμενο που χρησιμοποιεί ο Jeanmaire, είναι ένα απόσπασμα από το *Περὶ νόμου καὶ δικαιοσύνης* (στον Στοβαίο 4.1.138), που αποδίδεται στον πυθαγόρειο φιλόσοφο **Αρχύτα** τον Ταραντίνο (πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ.) - η πατρότητα του έργου αμφισβητείται (βλ. Delatte, *Essai* 71-8). Το απόσπασμα αυτό είναι ένα από τα προσιμότερα δείγματα της θεωρίας της *μεικτῆς πολιτείας*. Ο 'Αρχύτας' ακολουθεῖ την αντισταθμιστική εκδοχή ('the seesaw version'), κατά την οποία η πολιτειακή σταθερότητα εξασφαλίζεται 'when the different elements act as checks and balances to each other' (Cartledge, *Sparta* 133). Από τον συγγραφέα επιστρατεύεται η πυθαγόρεια αρχή του ανταποδοτικού δικαίου (*ἀντιπεπονθέναι*), η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση εκφράζεται με το *ἄρχειν* καὶ *ἄρχεσθαι* ταυτοχρόνως (πβ. Αρ. Πολ. 1261b30· Ἡθ.Ν. 1132b21). Το απόσπασμα παρατίθεται ολόκληρο:

Δεῖ δὲ τὸν νόμον τὸν κάρρονα καὶ τὴν πόλιν ἐκ πᾶσαν σύνθετον εἶμεν τὰν ἄλλαν πολιτεῖαν καὶ ἔχεν τι δημοκρατίας, ἔχεν τι ὀλιγαρχίας, ἔχεν τι βασιλῆας καὶ ἀριστοκρατίας, ὥσπερ καὶ ἐν Λακεδαιμόνι· τοὶ μὲν γὰρ βασιλέες τᾶς μοναρχίας, τοὶ δὲ γέροντες τᾶς ἀριστοκρατίας, τοὶ δὲ ἔφοροι τᾶς ὀλιγαρχίας, ἵππαγρέται δὲ καὶ κόροι τᾶς δημοκρατίας. δεῖ τοίνυν τὸν νόμον μὴ μόνον ἀγαθὸν καὶ καλὸν εἶμεν, ἀλλὰ καὶ ἀντιπεπονθέναι τοῖς αὐτῶ μέρεσι· οὗτος γὰρ ἰσχυρὸς καὶ βέβαιος· τὸ δ' ἀντιπεπονθέναι λέγω αὐτῶ καὶ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι τὰν αὐτὰν ἀρχάν, ὥσπερ ἐν τᾷ εὐνομωτάτῳ Λακεδαιμόνι· τοῖς μὲν γὰρ βασιλεῦσι τοὶ ἔφοροι ἀντικάθηνται, τούτοις δ' οἱ γέροντες, μέσοι δ' οἱ κόροι καὶ ἵππαγρέται· ἐφ' ὃ γὰρ ἂν ῥέψωντι τοὶ πλεονεκτοῦντες τῶν ἀρχόντων.

οὔτοι τοῖς ἄλλοις ὑποτίθενται.

Στο παραπάνω κείμενο, ως εκφραστής του δημοκρατικού στοιχείου στο πολίτευμα δεν επιλέγεται, λ.χ., η εκκλησία του δήμου, αλλά οι ἵππαρχοί και οι ἵππεις, γεγονός που οδηγεί τον Jeanmaire στο συμπέρασμα ότι το σώμα αυτό αποτελούσε 'ένα είδος διαρκούς οργάνου που εξέφραζε την άποψη του στρατού' (σ. 544). Είναι φανερό, ωστόσο, ότι στο παρόν απόσπασμα ο συγγραφέας δεν περιγράφει εμπειρικά τη λειτουργία του σπαρτιατικού πολιτεύματος, αλλά επιχειρεί να εντάξει ορισμένους θεσμούς σε ένα προκατασκευασμένο θεωρητικό σχήμα. Ο τρόπος λήψης αποφάσεων στη Σπάρτη αποτελεί για τους σύγχρονους ιστορικούς ένα ακανθώδες πρόβλημα· το μόνο βέβαιο είναι ότι η σπαρτιατική πολιτική δεν καθοριζόταν με τον τρόπο που υποδεικνύει ο 'Αρχύτας'.

(ii) Ο 'αστυνομικός' ρόλος των ἵππεων μπορεί, κατά τον Jeanmaire, να ανιχνευθεί στην καταστολή της συνομοσίας του Κινάδωνος (Έλλ. 3.3.4 κε). Όπως, ωστόσο, έδειξε ο Cozzoli (*Proprietà* 96-7), παραμένει αμφίβολο κατά πόσον οι νεώτεροι (Έλλ. 3.3.8) που στάλθηκαν τάχα για να βοηθήσουν τον Κινάδωνα, στην πραγματικότητα όμως για να τον συλλάβουν, ήταν μέλη του παραπάνω σώματος. Πώς ο Κινάδων, που δεν ανήκε στους ὁμοίους (αυτ. 3.3.5), θα μπορούσε να τεθεί επικεφαλής μιας ομάδας αποτελούμενης από επίλεκτα μέλη του σπαρτιατικού στρατού; Ας υποθεθεί, όμως, ότι οι νεώτεροι ήταν ἵππεις. Η όλη επιχείρηση οργανώθηκε με τρόπον ώστε να μην κινηθούν οι υποψίες του Κινάδωνος· δεν θα διακυβευόταν η επιτυχία του σχεδίου, αν όντως οι ἵππεις αποτελούσαν το κατ' ἐξοχήν αστυνομικό σώμα και χρησιμοποιούνταν συχνά σε παρόμοιες αποστολές:

(iii) Για τη μικράν ἐκκλησίαν που αναφέρεται άπαξ στα Ἑλληνικά (3.3.8) τίποτε δεν είναι γνωστό. Ο Kahrstedt (*Staatsrecht* 258) θεωρεί ότι επρόκειτο για ἐκτακτη σύνοδο της εκκλησίας, με περιορισμένο αριθμό μελών· κατά τον David ('Conspiracy' 255), επρόκειτο για μια διαφορετική ονομασία της γερουσίας· κατά τον Cartledge (*Agésilaos* 131), ήταν 'ένα σώμα αποτελούμενο από τους γέροντες, εφόρους *ex officio*, εν ενεργεία και πρόην αξιωματούχους, που καλούνταν για την περίσταση.' Όπως κι αν έχει το πράγμα, η ταύτιση από τον Jeanmaire της *μικρᾶς ἐκκλησίας* με το σώμα των *ἰππέων* μοιάζει αυθαίρετη· είναι, άλλωστε, δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι οι νεαροί *ἰππεῖς*, που δεν είχαν ακόμη πρόσβαση στα ανώτατα αξιώματα του κράτους (4.7), κατείχαν μια τόσο σημαντική θέση στη γερουσιαστική Σπάρτη.

(iv) Η ηλικία των *κρυπτῶν* δεν αναφέρεται ρητά από καμία πηγή. Ο Πλάτων (Νόμ. 633b) εντάσσει την *κρυπτεία* στα πλαίσια της σπαρτιατικής εκπαίδευσης: θα μπορούσαμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι οι *κρυπτοί* ήταν ανήλικοι - είναι, επομένως, δύσκολο να επιστρατεύονταν από το σώμα των *ἰππέων*. Ενδέχεται, βέβαια, όσοι υπηρετούσαν στην *κρυπτεία* να θεωρούνταν ιδιαίτερα ικανοί, ώστε να επιλέγονται αργότερα στους *ἰππεῖς*. Η υπόθεση, ωστόσο, του Jeanmaire ότι 'le corps des Trois Cents se soit recruté par l'affiliation à une confrérie' (ό.π. 549), παραμένει αστήρικτη.

5 και αὕτη δὴ γίγνεται ἡ θεοφιλεστάτη τε καὶ πολιτικωτάτη ἔρις: ὑπαιγιμός στην ησιόδεια καλή Ἐριδα (*Ἔργα* 11-26), που δεν οδηγεί στην καταστροφή, αλλά στην αυτοβελτίωση. Η ἔρις αὕτη χαρακτηρίζεται *πολιτικωτάτη* με την έννοια ότι δεν οδηγεί σε διχοστασία, αλλά καλλιεργείται

μέσα στο πλαίσιο της έννομης τάξης και για το καλό της πόλης.⁵ Την ίδια σημασία αποδίδει στον ανταγωνισμό και ο Πλούταρχος (Άγησ. 5.5): ἔοικεν ὁ Λακωνικὸς νομοθέτης ὑπέκκαυμα τῆς ἀρετῆς ἐμβαλεῖν εἰς τὴν πολιτείαν τὸ φιλόνομον καὶ τὸ φιλότιμον, αἰεὶ τινα γίνεσθαι τοῖς ἀγαθοῖς διαφορὰν καὶ ἀμιλλαν εἶναι πρὸς ἀλλήλους βουλόμενος. Ἡ παραπάνω εικόνα είναι, βέβαια, ἐξιδανικευμένη. Είναι αμφίβολο κατά πόσον θα μπορούσε να χαρακτηριστεί τυπική η στάση του Πεδαρίτου, ο οποίος οὐκ ἐγκριθεὶς εἰς τοὺς Τριακοσίους, ἀπῆει μάλα φαιδρὸς, ὥσπερ χαιρών ὅτι βελτίοναυ αὐτοῦ τριακοσίους ἢ πόλις ἔχει (Πλουτ. Λυκ. 25.6· πβ. Ἡθ. 191f, 231b). Ὅπως επισημαίνει ο Finley ('Sparta' 147), η φιλονικία 'produced losers as well as winners', γεγονός το οποίο δημιουργοῦσε ἐνδεχομένως ἐντάσεις στην κοινωνία των ὁμοίων καὶ ἀπειλοῦσε τὴ συνοχή του σώματος. Το σύστημα δεν προετοίμαζε μόνον εὐπειθεῖς στρατιῶτες, ἀλλὰ καὶ ἄνδρες με υπέρμετρες φιλοδοξίες, ὅπως πιστοποιεῖ η περίπτωση του Λυσάνδρου (πβ. Finley, ὁ.π. 151· Lewis, *Sparta & Persia* 32· Hodkinson, 'Social order' 248). Με τη συνηθισμένη του διεισδυτικότητα, ο Πλάτων (*Πολιτεία* 548c-550b) εντοπίζει στην φιλοτιμίαν ἓνα ἀπὸ τα πιο διαβρωτικὰ στοιχεῖα τῆς σπαρτιατικῆς πολιτείας.

6 καὶ γὰρ πυκτεύουσι διὰ τὴν ἔριν ὅπου ἂν συμβάλωσι: τὴ συνήθεια αὐτὴ μιμοῦνταν οἱ λακωνίζοντες στίς ἄλλες πόλεις, πβ. Πλ. *Πρωτ.* 342bc: ὧτά τε κατὰ γνυνται μιμούμενοι αὐτούς, καὶ ἱμάντας περιειλίττονται· *Γοργ.* 515e: ὑπὸ τῶν τὰ ὧτα κατεαγότων.

Πβ. *Ισοκρ.* 4.79: οὕτω δὲ πολιτικῶς εἶχον (οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Σπαρτιάτες πρὶν ἀπὸ τα Μηδικά), ὥστε καὶ τὰς στάσεις ἐποιοῦντο πρὸς ἀλλήλους, οὐχ ὀπότεροι τοὺς ἑτέρους ἀπολέσαντες τῶν λοιπῶν ἀρξουσιν, ἀλλ' ὀπότεροι τῶν λοιπῶν φθήσονται τὴν πόλιν ἀγαθὸν τι ποιήσαντες.

ἀγει αὐτὸν ὁ παιδονόμος ἐπὶ τοὺς ἐφόρους: οἱ ἡβῶντες ὑπόκεινται ἀκόμη
στην ἐξουσία του παιδονόμου, τιμωροῦνται ὁμῶς ἀπὸ τοὺς ἐφόρους· ἡ
λεπτομέρεια αὐτή, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ MacDowell (*Spartan Law* 68), υποδηλώνει
τὴν ἐνδιάμεση κοινωνικὴ θέση τῶν ἡβῶντων μεταξύ παιδῶν καὶ ἐνηλίκων
ἀνδρῶν.

7 τοῖς γε μὴν τὴν ἡβητικὴν ἡλικίαν πεπερακόσιν, ἐξ ὧν ἤδη καὶ αἱ
μέγισται ἀρχαὶ καθίστανται: ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρεται σὲ ὅσους δὲν ἀνήκουν
πλέον σὴν τάξει τῶν ἡβῶντων, ἔχουν δηλαδὴ συμπληρώσει τὸ τριακοστὸ ἔτος
τῆς ἡλικίας τους. Παρόμοια καὶ σὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ γίνῃ κανεὶς βουλευτὴς ἢ
δικαστὴς, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀνω τῶν τριάντα ἐτῶν (βλ. π.χ. Hansen, *Athenian
Democracy* 89).

νόμιμον ἐποίησε κάλλιστον εἶναι τὸ θηρᾶν ... ὅπως δύναιντο καὶ
οὔτοι μηδὲν ἦττον τῶν ἡβῶντων στρατιωτικὸς πόνους ὑποφέρειν: ἡ
φράση νόμιμον ἐποίησε κάλλιστον υποδηλώνει ὅτι σὴν Σπάρτῃ τὸ κυνήγι ἦταν
μια θεσμοθετημένη δραστηριότητα που χαρακτηρίζε τὸν τρόπο ζωῆς τῶν
ὁμοίων. Σκηνές κυνηγιῶν δὲν εἶναι σπάνιες σὴν λακωνικὴ ἀγγειογραφία του βου
αἰῶνα. Σε ἕξι κύπελλα ἀπεικονίζεται τὸ κυνήγι ἀγριόχοιρον· ἡ Μ. Πιπιλή
(*Laconian Iconography* 22-4) θεωρεῖ ὅτι πρόκειται μάλλον γιὰ τὸ κυνήγι του
Καλυδῶνιου κάπρου (στο ὁποῖο συμμετεῖχαν καὶ οἱ Διόσκουροὶ), παρὰ γιὰ σκηνές
ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ.

Γιὰ τὴν θεώρηση του κυνηγιῶν ὡς προετοιμασίας γιὰ τὸν πόλεμο, πβ. Κίτσο.

παιδ. 1.2.9-11, 8.1.34-8, Ἀνάβ. 1.9.6, Κυνηγ. 12-3 (η πατρότητα του τελευταίου έργου αμφισβητείται, οι ιδέες, ωστόσο, που εκφράζονται είναι απολύτως ξενοφώντειες, βλ. Jaeger, *Paideia* III 177-81). Για τη σύνδεση κυνηγιού και πολέμου στη μακεδονική κοινωνία, βλ. Hatzopoulos, *Cultes* 87-111.

Το κυνήγι θεσμοθετείται και από τον Πλάτωνα στην ιδανική κοινωνία των Νόμων (822d κε): κάθε μορφή δόλου είναι, ωστόσο, απαγορευμένη - κι εδώ ο νομοθέτης μοιάζει να αποκλίνει από το λακωνικό πρότυπο, το οποίο επιδοκιμάζει την εξαπάτηση του αντιπάλου (ΛΠ 2.7· *Πολιτεία* 548a). Η μόνη επιτρεπόμενη μορφή θήρας είναι ἡ τῶν τετραπόδων ἵπποις καὶ κισίιν καὶ τοῖς ἑαυτῶν ... σώμασιν (Νόμ. 824).

C.W. Müller

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Τα συσσίτια

2 παραλαβών τούς Σπαρτιάτας ὡσπερ τούς ἄλλους Ἕλληνας οἴκοι σκηνοῦντας ... εἰς τὸ φανερόν ἐξήγαγε τὰ συσκήνια: κατά τον Cobet (Nov. Lect. 722-3), τὸ ῥῆμα σκηνεῖν με τὴ σημασία σιτεῖσθαι, ὅπως καὶ οἱ συναφεῖς τύποι σκηνή (= σίτησις), συσκηνεῖν (= συσσιτεῖσθαι), συσκήνια (= συσσίτια), σύσκηνος (= σύσσιτος), διασκηνεῖν (ἄπο δείπνου γεγόμενον ἀναπαύεσθαι), ἀπαντοῦν ἀποκλειστικά στον Ξενοφῶντα καὶ ἔχουν λακωνικὴ προέλευση. Ἡ οικειότητα τοῦ συγγραφέα τῆς ΛΠ με τὰ πράγματα τῆς Σπάρτης, καθὼς καὶ ὁ διαλεκτικὸς τύπος συσκανία ὁ ὁποῖος ἐρμηνεύεται ὡς συσσίτιον ἀπὸ τον Ησύχιου, συνηγοροῦν στὴν παραπάνω ἀποψη. Ἄλλωστε, τὸ βασιλικὸ συσσίτιο ἀναφέρεται στὴ ΛΠ ὡς σκηνή δημοσία (15.4) καὶ ὁ βασιλικὸς περίγυρος ὡς οἱ περὶ δαμοσίαν (sc. σκηνήν): ὁ Ξενοφῶν προφανῶς μεταχειρίζεται τοὺς σπαρτιατικὸς ὄρους. Ὁ Willetts (*Aristocratic Society* 21-2), ἀκολουθῶντας τὸν Nilsson, υποστηρίζει ὅτι τὸ παραπάνω λεξιλόγιο ἀποτελεῖ κατάλοιπο νομαδικοῦ βίου ('tent community'). Σύσκηνοι, ὡστόσο, κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο ὀνομάζονται οἱ σύντροφοι στὸν στρατό, αὐτοὶ ποὺ μοιράζονται τὸ ἴδιο κατάλυμα (Θουκ. 7.75.4· Λυσ. 13.79). Θα μπορούσε, λοιπόν, ἐναλλακτικὰ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὁ ὄρος συσκήνιον δὲν ἀποτελεῖ ἐπιβίωση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν φυλετικῶν μετακινήσεων, ἀλλὰ ἐκφράζει τὸν στρατιωτικὸ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ.

Κατὰ τὸν Πλούταρχο (Λυσ. 12.2), συνήρχοντο δ' ἀνά πεντεκαίδεκα καὶ βραχεῖ τούτων ἐλάττους ἢ πλείους. Ὁ Αἰκμάν (απ. 19 Page) περιγράφει ἓνα γεῦμα με ἐπτὰ συμποτικὲς κλίνες. Ὁ Boardman ('Furniture' 124) θεωρεῖ ἀβέβαιο 'whether

this is a Spartan wedding feast or a recollection of Alcman's early life in Lydian Sardis, or a combination of both'. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, το απόσπασμα αυτό να αναφέρεται σε ένα συσσίτιο: πάνω στα τραπέζια είναι αζουμπισμένοι άρτοι με σπόρο μήκωνος (μακωνιᾶν ἄρτων ἐπιστεφοῖσαι) και λιναρόσπορο (λίνω): όπως επισημαίνει ο Cambell (*Greek Lyric* II 411), με την ίδια τροφή εφοδιάζονταν και οι οπλίτες που είχαν αποκλειστεί στη Σφακτηρία (μήκωνα μεμελιτωμένην και λίνου σπέρμα κεκοιμμένον, Θουκ. 4.26.8). Αν, λοιπόν, γίνει δεκτή η υπόθεση ότι οι επτά κλίνες ανήκουν σε ένα συσσίτιο, ο αριθμός των συνδαιτυμόνων που παραδίδεται από τον Πλούταρχο θα μπορούσε να συνδυαστεί με τη μαρτυρία του Αλκιμάνος, αφού συχνά οι συμποσιαστές κατακλίνονταν ανά δύο.

Ο θεσμός των συσσιτίων δεν είναι αποκλειστικά σπαρτιατικός. Ένα ανάλογο σύστημα μαρτυρείται στην Κρήτη: τα συσσίτια εκεί ονομάζονται *ἀνδρεία*, δηλαδή 'ανδρικές λέσχες'. Στις λέσχες αυτές συσσιτούνται τα μέλη των *ἐταιρειῶν*: αποκλείονται οι γυναίκες, οι ξένοι και οι δούλοι - γενικά, όσοι δεν είναι πολίτες. Ο θεσμός αυτός, όπως και στη Σπάρτη, αφορά μια προνομιούχο μειονότητα που συντηρείται εις βάρος του υπόδουλου πληθυσμού: η δαπάνη καλύπτεται από τα δημόσια έσοδα και από τους φόρους τους οποίους καταβάλλουν οι δουλοπάροικοι.¹ Ο Έφορος (*FGrH* 70 F 149.18), για να τεκμηριώσει την άποψή του ότι ο Λυκούργος θέσπισε τη νομοθεσία του με βάση το κρητικό πρότυπο, παραθέτει ένα απόσπασμα του Αλκιμάνος (98 Page) όπου τα συσσίτια αναφέρονται ως *ἀνδρεία*: *τὰ δὲ συσσίτια ἀνδρεία παρὰ μὲν τοῖς Κρησίν οὕτω καὶ νῦν καλεῖσθαι, παρὰ δὲ τοῖς Σπαρτιάταις μὴ διαμεῖναι.*

¹ Οι βασικές πηγές είναι: Έφορος, *FGrH* 70 F 149· Αθ. Πολ. 1272a12-20· Δωσιάδας και Πυργίων, στον Αθήν. 4.143a-f. Βλ. Jeanmaire, *Couroi* 421-7· Effenterre, *Crète* 84-9· Willetts, *Aristocratic Society* 18-27.

καλούμενα ὁμοίως πρότερον· παρ' Ἀλκιᾶνι γοῦν οὕτω κείσθαι· “θοίνας δὲ καὶ ἐν θιάσοισιν ἀνδρείων παρὰ δαιτυμόνεσσι πρέπει παιᾶνα κατάρχειν.” Ἡ επιχειρηματολογία του Εφόρου, την οποία συμμερίζεται και ο Αριστοτέλης (Πολ. 1272a1 κε), δεν είναι, ωστόσο, δεσμευτική. Ἡ ομοιότητα ὄχι μόνο στην οργάνωση, ἀλλὰ και στην ορολογία, υποδηλώνει ἐνδεχομένως ὅτι τα συσσίτια υπήρχαν ἤδη κατά την προϊστορική περίοδο, πριν ἀκόμη οι Δωριεῖς διασχορπιστούν στον ἐλληνικό χώρο.²

Το ἀνδρεῖον ἔχει συσχετισθεῖ με τον ‘οἶκο των ἀνδρῶν’ ἤδη ἀπὸ τον Nilsson (‘Grundlagen’ 324). Ὁ θεσμός αὐτός ἀποτελεῖ τυπικό γνώρισμα των κοινωνιών στις οποίες τα δύο φύλα διαβιούν χωριστά και οι ἀνδρες, μέσω ἐνός μητริกῶν συστήματος, ἐντάσσονται σε μια κλειστή ἀδελφότητα πολεμιστῶν· για να χρησιμοποιήσουμε τὴ διατύπωση του Schurtz, τὸ συσσίτιο εἶναι ‘ἡ ορατὴ ἐκφραση τῆς Männerbund’.³ Ὡστόσο, τα σπαρτιατικὰ συσσίτια δεν ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἓνα πρωτόγονο κατάλοιπο που παρέμεινε ἀμετάβλητο με τὴν πάροδο του χρόνου. Ὅπως και στην περίπτωση τῆς ἀγωγῆς, πρόκειται για τὴν επαναθεσμοθέτηση ἐνός παλαιότερου ἀριστοκρατικῶν θεσμοῦ μέσα στο πλαίσιο των οπλιτικῶν μεταρρυθμίσεων και τῆς διεύθυνσης του πολιτικῶν σώματος. Ὁ Murray (‘The

---

Τὴν κρητικὴ προέλευση των σπαρτιατικῶν θεσμῶν ἀποδέχεται ὁ Toynbee (Problems 329-37). Ὅπως ὁμως υποστηρίζει ὁ Andrewes (Tyrants 69), ‘there is no question of Crete copying Sparta or Sparta Crete. Both inherited these institutions from an earlier phase in the development of the Dorian race, before that race split up into the separate Dorian states of Greek history.’ Πβ. Forrest, Sparta 53, ὁ ὁποῖος, ὡστόσο, σε ἄλλο σημείο δεν ἀποκλείει ‘some earlier borrowing’ (αὐτ. 65).

Alterklassen und Männerbünde (Berlin 1902) 331, που παρατίθεται ἀπὸ τὴ Lavrencic, Spartanische Küche 7. Τὴ θεωρία του Schurtz ἀποδέχονται ἐπίσης ὁ Thomson (Aeschylus and Athens, κεφ. 7), Willetts (Aristocratic Society 19 κε), Oliva (Sparta 30), και πρόσφατα ὁ O. Murray (‘Symposion and Männerbund’).

Greek symposion in history' 267. *Early Greece* 177) ανιχνεύει τις καταβολές των συσσιτίων στα αριστοκρατικά γεύματα της ομηρικής κοινωνίας: οι δαῖτες εἶσαι επέβαλλαν μια μορφή ισοτιμίας σε ένα κλειστό σώμα βασιλικών εταίρων. Στην περίπτωση της Σπάρτης, ο θεσμός αυτός επεκτάθηκε στο σύνολο της κοινότητας και μετασηματίστηκε σε βασικό κτύπαρο τόσο του στρατού όσο και του πολιτικού σώματος. Αναγκαία προϋπόθεση για την αλλαγή αυτή υπήρξε η κατάκτηση της Μεσσηνίας και η κατανομή των νέων εδαφών - καθώς και των ειλώτων που θα τα καλλιεργούσαν - στα μέλη του σπαρτιατικού δήμου· απαλλαγμένο έτσι από βιοτικές έγνοιες, το σύνολο των Σπαρτιατών μετατόπηκε σε ένα σώμα αριστοκρατών.

Για να ανήκει κανείς στην κατηγορία των ὁμοίων, ὀφείλε να συνεισφέρει στο συσσίτιό του μια προκαθορισμένη ποσότητα αγροτικών προϊόντων· διαφορετικά, ἔχανε τα πολιτικά του δικαιώματα: ὄρος δὲ τῆς πολιτείας οὗτος ἐστὶν αὐτοῖς ὁ πατριος, τὸν μὴ δυνάμενον τοῦτο τὸ τέλος φέρειν μὴ μετέχειν αὐτῆς (Αθ. Πολ. 1271a35 κε). Τα συσσίτια δεν ήταν, επομένως, απλές συμποτικές λέσχες, αλλά κοινωνικές ομάδες συγκρίσιμες με τις φροatriές της αρχαϊκής Αθήνας και τις εταιρείες της Κρήτης: η ιδιότητα του μέλους ήταν ταυτόσημη με την ιδιότητα του πολίτη. Το συσσίτιο, λοιπόν, από αυτή την άποψη έχει διπλό χαρακτήρα, αριστοκρατικό και δημοκρατικό ταυτόχρονα. Αφενός σηματοδοτεί μια κατηγορία προνομιούχων, τους Σπαρτιάτες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, και τους διαχωρίζει από τον υπόλοιπο πληθυσμό της Λακωνίας και της Μεσσηνίας· αφετέρου, επιβάλλοντας εντός του σώματος των ὁμοίων έναν ομοιόμορφο τρόπο ζωής, αμβλύνει τις κοινωνικές ανισότητες και δημιουργεί την αναγκαία αίσθηση συνοχής σε ένα σώμα που έχει ως κοινό του συμφέρον να διατηρήσει σε υποτέλεια

έναν κατά πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό (πβ. Roussel, *Tribu et cité* 124-5).

Ο στρατιωτικός χαρακτήρας των συσσιτίων είναι αδιαμφισβήτητος: *μετά δὲ τὰς ἐς πόλεμον ἔχοντα, ἐνωμοτίας καὶ τριηκάδας καὶ συσσίτια ... ἔστησε Λυκούργος* (Ηρόδ. 1.65.5).¹ Από έναν αρχαίο σχολιαστή (βλ. Latte, *Lex. Gr. Min.* 198) οι τριακάδες ερμηνεύονται ως *δειπνα κατά δήμους καὶ ἀριθμὸς λ' ἀνδρῶν*: ενδεχομένως ταυτίζονται με τα *συσσίτια*. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι οι ίδιοι άνδρες που δειπνούσαν μαζί μάχονταν και μαζί (πβ. Κύρ. παιδ. 2.1.25-8). Η βασική μονάδα του σπαρτιατικού στρατού ήταν η *ἐνωμοτία* (Θουκ. 5.66.3, 68.3· ΑΠ 11.4): ποια ήταν η σχέση της με το *συσσίτιον*; Όπως έδειξε ο Toynbee (*Problems* 368-71), η πλήρης δύναμη της *ἐνωμοτίας* ήταν σαράντα άνδρες, οι οποίοι προέρχονταν από τις ισάριθμες κλάσεις του σπαρτιατικού στρατού: παρόμοια κάθε συσσίτιο περιελάμβανε άνδρες από διαφορετικές ηλικίες (ΑΠ 5.5). Κατά τον Πλούταρχο (Λυκ. 12.2), κάθε *συσσίτιον* αποτελούνταν από δεκαπέντε περίπου συνδαιτυμόνες: αν ο αριθμός αυτός αναφέρεται στην κλασική περίοδο, το *συσσίτιον*, θα πρέπει να ήταν υποδιαίρεση της *ἐνωμοτίας* (Toynbee, ό.π. 369). Ένα χωρίο από τον Πολύαινο (Στρατ. 2.11) ενισχύει την παραπάνω υπόθεση: *Λακεδαιμόνιοι μὲν δὴ κατὰ λόχους καὶ μόρας καὶ ἐνωμοτίας καὶ συσσίτια στρατοπεδεύοντες ἔμαθον τὸ πλῆθος τῶν ἀπολωλότων* (βλ. επίσης 2.1.15).

Ο Ξενοφών παραλείπει να αναφερθεί στον στρατιωτικό ρόλο των συσσιτίων· ακολουθώντας το παράδειγμα του Κριτία (88 B 6 D-K), περιορίζεται σε ορισμένα σχόλια ηθικής τάξεως πάνω στα συμποτικά έθιμα της Λακεδαιμόνος. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι οι δύο συγγραφείς παρανοοούν τον χαρακτήρα

¹ Τον στρατιωτικό χαρακτήρα των συσσιτίων αρνείται Schmitt Pantel (*La cité au banquet* 68): 'Cette interprétation repose sur une phrase d'Hérodote qu' aucune autre source ne permet d'étayer...'. Η συγγραφέας όμως δεν εξηγεί γιατί θα πρέπει να απορριφθεί η μαρτυρία του Ηροδότου.

των συσσιτίων, όπως θεωρεί ο Ollier (*Rép.* 36, 38). Όπως έχουν δείξει νεότερες προσεγγίσεις, οι 'manières de table' αποτελούν έναν από τους κώδικες αυτοπροσδιορισμού ατόμων ή κοινωνικών ομάδων. Τα συμποτικά έθιμα της Σπάρτης μπορούν να θεωρηθούν ως ένα σύστημα μεταφορών το οποίο εκφράζει ορισμένες βασικές αρχές του λυκουργείου κόσμου. Μια τέτοια διαπίστωση δεν είναι, άλλωστε, έξω από τον τρόπο σκέψης του συγγραφέα της ΛΠ, ο οποίος, μέσα από την επιλεκτική παρουσίαση ορισμένων επιτηδειμάτων των Σπαρτιατών, επιχειρεί να δείξει τον χαρακτήρα της πολιτείας τους. Η μετροπαθής χρήση του οίνου προσδιορίζει τον σπαρτιατικό τρόπο ζωής: η μέθη μπορεί να οδηγήσει σε *ἕβριν*, δηλαδή σε μια μορφή αντικοινωνικής συμπεριφοράς, την οποία συχνά υιοθετούσαν οι αριστοκρατικές συμποτικές ομάδες. Αντίθετα, η νηφαλιότητα υποδηλώνει την υποταγή των ατομικών επιθυμιών στις συλλογικές ανάγκες, αποτελώντας έτσι μια από τις εκφάνσεις της σπαρτιατικής *εὐνομίας*. Κατά τον Ξενοφώντα, η συμποσιακή δραστηριότητα, η οποία σε άλλες πόλεις έχει δυνητικά ανατρεπτικό χαρακτήρα,⁵ στη Σπάρτη αποσπάσθηκε από τη σφαίρα του ιδιωτικού, και μετατράπηκε σε ένα θεσμό υπό τον έλεγχο του κράτους. Η υιοθέτηση εκ μέρους των συνδαιτημόνων ενός ρητού κώδικα συμποτικής συμπεριφοράς αποσχοπούσε στην κοινωνική γαλήνη και,

---

Η έκφραση *ῥαδιουργεῖσθαι* που χρησιμοποιείται για τις δραστηριότητες των συνδαιτημόνων (5.2) πρέπει να εκτείνεται πέρα από την υπερβολική κατανάλωση οίνου και τα σεξουαλικά ὄργια στα οποία ὄχι σπάνια κατέληγαν τα συμπόσια. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αθηναϊκή κοινή γνώμη δεν αντιμετώπισε τους Ερμοζοπίδες ως μια μεθυσμένη παρέα που παρεκτράπηκε, αλλά ως μια ομάδα συνομοτών που αποσχοπούσε στην κατάνυξη του πολιτεύματος (*ἐπί ξυνομιωσία ἅμα νεωτέρων πραγμάτων καὶ δήμιον καταλίψεως*. Θουκ. 6.27.3): βλ. Murray, 'The Affair of the Mysteries'. Στην έκφραση *ῥαδιουργεῖσθαι* ο Αθηναίος αναγνώστης της ΛΠ θα αναγνώριζε ενδεχομένως κάποιον υπαινιγμό στην πρόσφατη ιστορία της πόλης του.

τελικά, στη διατήρηση της συνοχής του πολιτικού σώματος· βλ. N.R.E. Fisher, 'Drink, *hybris* and the promotion of harmony in Sparta'.

3 και σιτόν γε ἔταξεν αὐτοῖς: πβ. ΑΠ 7.3: ἴσα μὲν φέρειν εἰς τὰ ἐπιτήδεια ... τάξας. Κατά τον Πλούταρχο (Λυκ. 12.3), ἔφερε δ' ἕκαστος κατὰ μῆνα τῶν συσσίτων ἀλφίτων μέδιμνον, οἴνου χόας ὀκτώ, τυροῦ πέντε μνάς, σύκων ἡμίμνεα πέντε, πρὸς δὲ τούτοις εἰς ὀψωνίαν μικρόν τι κομιδῆ νομίσιματος. Το παραπάνω χωρίο μπορεί να διασταυρωθεί με την μαρτυρία ενός συγγραφέα του 4ου αιώνα π.Χ., του Δικαίου (απ. 72 Wehrli, στον Αθήν. 4.141c): *συμφέρει δ' ἕκαστος εἰς τὸ φιδίτιον ἀλφίτων μὲν ὡς τρία μάλιστα ἡμιμέδιμνα Ἀττικά, οἴνου δὲ χοεῖς ἔνδεκά τινας ἢ δώδεκα, παρὰ δὲ ταῦτα τυροῦ σταθμὸν τινα καὶ σύκων, ἔτι δὲ εἰς ὀψωνίαν περὶ δέκα τινὰς Αἰγιναιῶν ὀβολοὺς.* Οι αριθμοί που παρατίθενται από τον Δικαίου είναι μιάμιση φορά μεγαλύτεροι από αυτούς του Πλούταρχου. Κατά τον Bielschowsky (*De syssitiis* 23-4), η διαφορά αυτή εξηγείται με την υπόθεση ότι ο Δικαίου μετέτρεψε λακωνικά σταθμὰ στα αττικά τους ισοδύναμα. Σε αυτήν την περίπτωση είναι πιθανό ότι και οι δύο συγγραφείς αντλούν από μια κοινή πηγή - ἴσως τη χαμένη σήμερα *Λακεδαιμονίων πολιτεία* του Αριστοτέλη· ο Πλούταρχος αναμφίβολα ἔκανε χρήση του έργου (βλ. π.χ. Λυκ. 6.4, 28.2) και ο Δικαίου υπῆρξε μαθητὴς του φιλοσόφου. Ὅπως κι αν ἔχει το πράγμα, το γεγονός ότι η συνεισφορά δημητριακῶν ορίζεται σε ποσότητα κριθαριού και ὄχι σιταριού, αποτελεί εγγύηση για την αξιοπιστία των μαρτυριῶν αυτῶν: το κριθάρι ἦταν το βασικό εἶδος διατροφῆς κατὰ την αρχαϊκὴ περίοδο, ἐνῶ κατὰ τους κλασικούς χρόνους προτιμοῦνταν το σιτάρι (βλ. Jardé, *Céréales* 123-4· Cartledge, *Sparta* 171)· οι Σπαρτιάτες, ὅστόσο, διατήρησαν την αρχαϊκὴ δίαιτα (*πέττει δ' ἐν αὐτοῖς σιτόν οὐδεῖς, οὐδὲ γὰρ ἄλευρα κομίζουσι.*

αποϋνται δ' ἄλφιτα, Αριστοτ. απ. 611.13 Rose).

Η σπαρτιατική δίαιτα είναι παρομιώδης· τα παραπάνω στοιχεία, ωστόσο, υποδηλώνουν ότι οι ὅμοιοι δεν τρέφονταν καθόλου 'σπαρτιατικά'. Όπως έδειξαν η Foxhall και ο Forbes ('Σιτομετρεία' 58-9), η μηνιαία εισφορά αντιστοιχεί σε τουλάχιστον 4.230 θερμίδες ημερησίως κατά κεφαλήν. Τα συμβαλλόμενα αγαθά, λοιπόν, δεν πρέπει να καταναλώνονταν εξ ολοκλήρου από τα μέλη των συσσιτίων: ένα μέρος τους ίσως να αποθηκευόταν - οι Foxhall και Forbes επισημαίνουν ότι 'the requisitioned items were storable staples'· ένα άλλο ίσως να προσφερόταν στα παιδιά που κατά διαστήματα παρευρίσκονταν στα συσσίτια· πιθανοί αποδέκτες θα μπορούσαν επίσης να είναι οι εἰλωτες που υπηρετούσαν τους συσσίτους."

πολλά δὲ καὶ παράλογα ... καὶ ἄρτον ἀντιπαραβάλλουσιν: με την έκφραση παράλογα ο Ξενοφών εννοεί έκτακτες προσφορές, οι οποίες στη λαζωνική διάλεκτο είναι γνωστές ως ἐπάικλα, δηλαδή 'επιδόρπια'.⁷ Η μαρτυρία του Ξενοφώντος επιβεβαιώνεται από μια πληθώρα μεταγενέστερων λαζωνογράφων οι οποίοι παρατίθενται από τον Αθήναιο (4.139b-141e). Τα ἐπάικλα συνίσταντο σε κρέας, που προερχόταν κυρίως από το κυνήγι, και σε σταφένιο ψωμί (ἄροτος), που αντιπροσφερόταν από τους πλουσίους ως συνοδευτικό· μια ευτελέστερη μορφή επιδορπίου ήταν τα λεγόμενα κάμματα (δηλ.

Ο Figueira ('Mess contributions') ανασυνθέτει ένα μηχανισμό ανακύκλωσης αγροτικών προϊόντων στους εἰλωτες και υποστηρίζει ότι η ανακατανομή των αγαθών αποσκοπούσε στην αποσόβηση επαναστατικών τάσεων. Η θεωρία αυτή μοιάζει υπερβολικά υποθετική.

ἐπιδειπνίδες, Αθην. 14.664e. Ἄικλον στη δωρική διάλεκτο ονομάζεται το δείπνο. βλ. αυτ. 4.138f, 139bc, 140c, και Αλκμ. απ. 95 Page, όπου τα συσσίτια αναφέρονται ως συναιζλία.

κριθάρι ζυμωμένο με λάδι, αυτ. 140d), τα οποία προσφέρονταν κυρίως στα παιδιά. Όπως προαναφέρθηκε, το κριθάρι, ακόμη και στους κλασικούς χρόνους, αποτελούσε τη βάση της διατροφής των Σπαρτιατών· ο *ἄρτος* θεωρούνταν είδος πολυτελείας. Τα *ἐπάικλα* προσφέρονταν στους συνδαιτυμόνες σε μικρά ατομικά καλάθια (139c) ή τοποθετημένα σε φύλλα δάφνης (140d, 141a· πβ. Ησύχ. s.v. *κρίματα*). Το όνομα του δωρητή ανακοινωνόταν με επισημότητα στους συνδαιτυμόνες, *ἵνα πάντες εἰδῶσι τὴν τῆς θήρας φιλοπονίαν* (141e). Η ποικιλία των κρεάτων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: *γάτται, χῆνες, τρυγόνες, κίχλαι, κόσσυφοι, λαγῶ, ἄρνες, ἔριφοι* (αυτ.). Κατανοεῖ κανείς πλήρως τη σπουδή των συσσίτων να τελειώσουν τον μέλανα ζωμό (*ὄξεως ἤδη δεδειπνηκόσιν*, 141c) και να περάσουν στα επιδόρπια.

καὶ μὴν τοῦ πότου ἀποπαύσας τὰς [οὐκ] ἀναγκαίας πόσεις ... ἐφῆκεν ὅπότε διψῶη ἕκαστος πίνειν: το πιο σημαντικό μέρος ενός αθηναϊκού συμποσίου ήταν ο πότος. Οι συνδαιτυμόνες δεν έπιναν κατα βούλησιν. Κάθε φορὰ που γινόταν πρόποση (*φιλοτησία*), η *κύλιξ*, περνώντας από χέρι σε χέρι, έκανε τον γύρο της συντροφιάς μέχρι ν' αδειάσει.⁵ Εναλλακτικά, κάθε συνδαιτυμόνας όφειλε ν' αδειάσει μόνος του την *κούπα* δια μιας· η *κύλιξ* ξαναγέμιζε και παραδιδόταν ξέχειλη στον επόμενο (Πλ. *Συμπ.* 214a). Ο ρυθμός της οινοποσίας, η ποσότητα του κρασιού, και η αναλογία μείξης του με νερό, καθορίζονταν από τον συμποσίαρχο (Πλουτ. *Συμπ. προβλ.* 1.4 = *Ἡθ.* 620a κε) - και στη θέση αυτή συνέβαινε να έχει (αυτο)εκλεγεί ο Αλκιβιάδης, η *κύλιξ* αντικαθίστατο από *ψυκτῆρα* χωρητικότητας δύο λίτρων (Πλ. *Συμπ.*, ό.π.).

⁵ Η φορὰ ήταν προς τα δεξιά, *ἐπιδέξια*: Εὐπόλις, απ. 354, 395 Kassel-Austin· Αναξανδριδης στον Αθήν. 11.464a· Κριτίας 88 B 1.7, 6.7, 33 D-K· Πλ. *Συμπ.* 233c.

Σύμφωνα με τον Κριτία (88 B 33 D-K), τα παραπάνω έθιμα δεν ισχύουν στη Σπάρτη: Λακεδαιμόνιοι δὲ τὴν παρ' αὐτῶ (sc. κύλικα) ἕκαστος πίνει, ὁ δὲ παῖς ὁ οἰνοχόος <ἐπιχεῖ> ὅσον ἂν ἀπολίη. Τὴν ἴδια πληροφορία δίνει καὶ ὁ Δικαίσοχος (στον Αθην. 4.141b): καὶ ^{F... W}πιεῖν πάλιν ὅταν ἢ θυμὸς ἕκαστῳ κώθων παρακείμενός ἐστιν (ὁ κώθων ἦταν στρατιωτικό σκεῦος: Κριτίας, Β 34). Ἐν ὄψει, λοιπόν, τῶν παραπάνω μαρτυριῶν, ἡ ἀθέτηση τοῦ οἴκ (Müller-Strübing, JCPH 117 [1878] 471-2) φαίνεται επιβεβλημένη: αὐτὸ που κατάργησε ὁ Λυκούργος δὲν εἶναι 'les beuveries inutiles' (Ollier), ἀλλὰ ἓνα ευρέως διαδεδομένο ἔθιμο, οἱ υποχρεωτικὲς πόσεις. Γι' αὐτὴν τὴ σημασία τοῦ ἀναγκαῖος, πβ. Πλ. Σιμπ. 176e: καθὼς οἱ περισσότεροὶ καλεσμένοι ἦταν ἀκόμα ζαλισμένοι ἀπὸ προηγούμενο γλέντι, αποφασίστηκε πίνειν ὅσον ἂν ἕκαστος βούληται, ἐπάναγκες δὲ μηδὲν εἶναι. Βλ. ἐπίσης Λουκ. Κρον. 18: ἓνα ἀπὸ τὰ μέτρα ἀναμόρφωσης τῶν συμποσίων που εισηγείται ὁ Κρονοσόλων εἶναι μὴ ἐπάναγκες ἔστω πίνειν, ἢν τις μὴ δύναται.

Πόσο λίγο ὅμως ἔπιναν οἱ Σπαρτιάτες; Κατὰ τὸν Θουκυδίδη (4.16), οἱ σπλίτες που εἶχαν ἀποκλειστεί στὴ Σφρακτηρία εφοδιάζονταν με δύο κοτύλας οἴνου ἡμερησίως (1 κοτύλη = περ.1/4 τοῦ λίτρου). Τὴν ἴδια ποσότητα δικαιούνταν καὶ οἱ βασιλεῖς ὅταν συμμετείχαν στὰ συσσίτια (Ηρόδ. 6.56.3). Κάθε σύσσιτος ὀφείλε νὰ εἰσφέρει μηνιαίως 12 αττικὸὺς γόες οἴνου (Δικαίσοχος στὸν Αθην. 4.141c), δηλαδὴ περίπου 35 λίτρα - μὴ ὅχι ευκαταφρόνητη ποσότητα. Διόλου ευκαταφρόνητες εἶναι καὶ οἱ οἰνολογικὲς γνώσεις τοῦ Αλκμάνου (απ. 92-4 Page), καὶ γιὰ νὰ ολοκληρωθεῖ ἡ εἰκόνα, οἱ χαρὲς τοῦ κρασιοῦ δὲν εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴ θεματολογία τῆς λακωνικῆς ἀγγειογραφίας τοῦ 6ου αἰῶνα: ἀπεικονίζονται συμπόσια (απ' ὅπου κάποιες φορὲς δὲν λείπουν οἱ ἀνλητροῖδες), καθὼς καὶ

διονυσιακοί κώμοι (Pirili, *Laconian Iconography* 70-5). Κατά πόσον όμως οι σκηνές αυτές αντανακλούν την πραγματική ζωή; Στους πλατωνικούς *Νόμους* (637ab), ο Μέγιλλος καυχιέται ότι πουθενά στη Λακωνική δεν θα συναντήσεις συμπόσια και κώμους· ακόμη και ο Διόνυσος τιμάται με νηφαλιότητα. Η εικόνα αυτή, ωστόσο, είναι της κλασικής εποχής· η ιλαρότητα της αρχαϊκής εικονογραφίας δεν πρέπει να οφείλεται στην απλή αντιγραφή κορινθιακών προτύπων (βλ. Pirili, *ό.π.* 72-3).

ποτόν: ίσως <τόν > πότον (Marchant, Pierleoni).

5 ὁ δὲ Λυκοῦργος ἐν τῇ Σπάρτῃ ἀνέμειξε < > παιδεύεσθαι: ὁ Schenkl προτείνει <νομιζων>, ὁ Schneider <τάς ἡλικίας ὥστε>, ὁ Richards <τάς ἡλ. βουλόμενος>. Οἱ δύο τελευταίες συμπληρώσεις εἶναι περισσότερο πιθανές: τὸ ἀνέμειξε χρειάζεται κάποιο αντικείμενο.

Ὁ λόγος τῆς ἀνάμειξης τῶν ἡλικιῶν δὲν πρέπει νὰ ἦταν αποκλειστικὰ παιδευτικὸς: ὁ Cartledge (*Agesilaos* 151) θεωρεῖ ὅτι 'the common messes were specifically designed to cut across age-grouping in the interests of promoting trans-generational solidarity.'

καὶ γὰρ δὴ ἐπιχώριον ἐν τοῖς φιδιτίοις λέγεσθαι ὅ,τι ἂν καλῶς τις τὴν πόλιν ποιήσῃ: οἱ λόγοι αὐτοὶ δὲν πρέπει νὰ εἶχαν αμιγῶς ἠθικολογικὸ χαρακτήρα. Ὁ Lewis (*Sparta & Persia* 34), θεωρεῖ πιθανὸ ὅτι τὰ συσσίτια 'αποτελοῦσαν πυρῆνες πολιτικῶν συζητήσεων καὶ δραστηριοτήτων'. Πράγματι, εἶναι δύσκολο νὰ θεωρήσῃ κανεὶς ὅτι μὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο καὶ

την πολιτική του Λυσάνδρου ή του Αγησιλάου δεν θα είχε πολιτικό χαρακτήρα: η δήλωση 'θεωρώ ότι αυτό που έκανε ο δείνα είναι καλό για την πόλη', αποτελεί έμμεσα και μια πολιτική τοποθέτηση. Στις συζητήσεις τηρούνταν μυστικότητα: τῶν δ' εἰσιόντων ἐκάστω (sc. συσσιτίῳ) δειξας ὁ πρεσβύτατος τὰς θύρας. "διὰ τούτων" φησὶν "ἔξω λόγος οὐκ ἐκπορεύεται" (Πλουτ. Λυκ. 12.8). Ενώ, λοιπόν, σε ένα ιδεατό επίπεδο ο θεσμός των συσσιτίων αποσκοπούσε στη συνοχή του πολιτικού σώματος, στην πράξη θα πρέπει να ενίσχυε τις φυγόκεντρες τάσεις που αναπτύσσονταν στους κόλπους της σπαρτιατικής κοινωνίας (βλ. Hodgkinson, 'Social order' 251-4). Εκτός όμως από την πολιτική, οι συζητήσεις περιστρέφονταν και γύρω από άλλα θέματα, όπως τα νεανικά κατορθώματα, το κινήρι, τα άλογα, και τα ωραία αγόρια. Αυτό τουλάχιστον ισχύει για τη βασιλική σκηνή, βλ. Έλλ. 5.3.20: ὁ δὲ Ἀγησίπολις τῷ Ἀγησιλάῳ ἰσανὸς μὲν ἦν καὶ ἡβητικῶν καὶ θηρευτικῶν καὶ ἰπικῶν καὶ παιδικῶν λόγων μετέχειν.

ὑβριν: ο όρος καλύπτει οποιανδήποτε ενέργεια ή μορφή συμπεριφοράς που αποσκοπεί στην προσωπική ευχαρίστηση και στον εξευτελισμό του άλλου (βλ. Αρ. Ρητ. 1374a13-5: οὐ γὰρ εἰ ἐπάταξε, πάντως ὑβρισεν, ἀλλ' εἰ ἔνεκά τοι, οἶον τοῦ ἀτιμάσαι ἐκεῖνον ἢ αὐτὸς ἡσθῆναι). Ως ὑβρις, λ.χ., θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν οι βανδαλισμοί και βιαιοπραγίες που διαπράττει μια μεθυσμένη συντροφιά - η πιο γνωστή περίπτωση είναι ο ξυλοδαρμός του Αρίστωνος από τους γιους του Κόνωνος (Δημοσθ. 54). Στην Αθήνα αυτή η μορφή συμπεριφοράς θεωρούνταν ότι στρεφόταν όχι μόνο κατά του άμεσα θιγέντος, αλλά και κατά του κοινωνικού συνόλου γενικότερα, γι' αυτό και υπαγόταν σε γραφήν και όχι σε δίξην (βλ. MacDowell, *Law in Athens* 129-32).

περιπατεῖν τε γὰρ ἀναγκάζονται ἐν τῇ οἴκαδε ἀφόδῳ: τα συσσίτια βρῖσζονταν ἔξω ἀπὸ τῆ Σπάρτη, ἐπὶ τῆς Ἰακινθίδος ὁδοῦ, στὸν δρόμο δηλαδὴ πρὸς τὶς Ἀμύκλες (Αθῆν. 2.39c σε συνδυασμὸ με τὸ 4.173f· Bielschowsky, *De syssitiis* 22-3).

οὐκ ἔνθαπερ ἐδείπνουν καταμενοῦσι: πβ. τὸ τέλος τοῦ πλατωνικοῦ Σιμπωσίου (223b κε): ὅταν πια ξημέρωσε, ἄλλοι εἶχαν φύγει, ἄλλοι κοιμούνται, ἐνῶ ὁ Ἀριστοφάνης με τὸν Ἀγάθωνα καὶ τὸν Σωκράτη συνέχιζαν νὰ πίνουν.

καὶ τῇ ὀρφνῇ ὄσα ἡμέρα χρηστέον: - ὄσα = ὡσαπερ (LSJ, s.v. ὄσος IV.7). Για τὴ διατύπωση, πβ. Ἄγησ. 6.6: καὶ γὰρ νυκτὶ μὲν ὄσαπερ ἡμέρα ἐχοῖτο· Κύρ. παιδ. 1.5.12: ὑμεῖς δὲ νυκτὶ μὲν δήπου ὄσαπερ οἱ ἄλλοι ἡμέρα δύναισθ' ἄν χοῖσθαι· Ἑλλ. 6.1.15: ἰσανὸς γὰρ ἐστὶ καὶ νυκτὶ ὄσαπερ ἡμέρα χοῖσθαι.

οὐδὲ γὰρ ὑπὸ φανοῦ τὸν ἔτι ἔμφρουρον ἔξεστι πορευέσθαι: πβ. Πλουτ. Λυκ. 12.14 καὶ Ἡθ. 237a (ἀπίασι δίχα λαμπάδος). Ἐμφρουρος = 'στρατεύσιμης ἡλικίας', δηλ. ἀπὸ εἴκοσι μέχρι ἐξήντα ἐτῶν (τεσσαράκοντα ἀφ' ἡβης, Ἑλλ. 5.4.13: τοῖς τηλικούτοις οὐκέτι ἀνάγκη εἶη τῆς ἑαυτῶν ἔξω στρατεύεσθαι). Ὁ σπαρτιατικὸς τεχνικὸς ὄρος γιὰ τὴν ἐπιστράτευση εἶναι φρουρά (βλ. τὶς παραπομπές στὸν Sturz, *Lex. Xen.*, s.v.). Στὸν Ἀριστοτέλη (Πολ. 1270b4) ἀπαντᾷ ἐπίσης ὁ ὄρος ἄφρουρος = 'ἀπαλλαγμένος ἀπὸ στρατιωτικῆς υποχρεώσεως'.

8 καὶ ὅταν τὶς τῇ ἑαυτοῦ γνώμῃ φιλοπονῇ ἀρκοῦντως τὸ σῶμα ἔχων ἀναφαίνεται: ὁ Pierleoni μεταβάλλει τὸ κείμενο σε <οἷζ> ἀρκοῦντως. Αὐτὸ

όμως που εννοεί ο Ξενοφών είναι ότι ακόμα και όταν (και όταν) κανείς γυμνάζεται με δική του πρωτοβουλία, βρίσκεται σε ικανοποιητική κατάσταση - πόσο μάλλον όταν παρακολουθείται από κάποιον εμπειρότερο.

???

ώς μήποτε +αὐτοὶ ἐλάττους τῶν σιτίων γίνεσθαι+: το χωρίο αυτό είναι προβληματικό. Ορισμένοι εκδότες (Weiske, Schneider, Dindorf), εκλαμβάνουν τη φράση ἐλάττους τῶν σιτίων με την έννοια του ἤττονες γαστρος (βλ. π.χ. Ἀπομν. 1.5.1) = 'ενδοτικοί στις απαιτήσεις του στομαχιού'. Ωστόσο, η έκφραση ἐλάττων τινος δεν χρησιμοποιείται ποτέ από τους συγγραφείς της κλασικής περιόδου ως συνώνυμο του ἤττων· η γενική τῶν σιτίων δεν μπορεί να είναι παρά συγκριτική. Λείπει, ωστόσο, ο α' όρος συγκρίσεως. Ο Hug (*Phil.* 13 [1858] 498) προτείνει: ὡς μὴ πόνους αὐτῶν ἐλάττους τῶν σιτίων γίνεσθαι. Ακόμα πιθανότερη είναι η διόρθωση του Richards (*CR* 20 [1906] 347): μὴ πόνους αὐτοῖς ἐλάττους τῶν σιτίων γίνεσθαι. Αυτό, λοιπόν, που ενδεχομένως εννοείται στο ζείμενο είναι ότι οι Σπαρτιάτες φρόντιζαν να υπάσχει ισορροπία μεταξύ σωματιζών ασκήσεων και διατροφής - μια αρχή που διατυπώθηκε για πρώτη φορά κατά τον 5ο αιώνα από τον Ηρόδοτο τον Σηλυμβριανό: *Ἡρόδοτος δὲ ὁ Σηλυμβριανὸς οἶεται τὰς νόσους γίνεσθαι ἀπὸ τῆς διαίτης. ταύτην δὲ εἶναι κατὰ φύσιν, ὅταν πόνοι προσῶσιν καὶ ἄλη ὅσα δεῖ, καὶ οὕτως πέψιν μὲν ἔχει ἢ τροφή, ἐπίδοσιν δὲ ἀεὶ λαμβάνη τὰ σώματα* (Anon. Lond. IX 20-36· πβ. Grensemann, *Knidische Medizin* I 15-20). Η διδασκαλία του Ηροδίκου ήταν γνωστή στους φιλοσοφικούς κύκλους της εποχής, αφού μνημονεύεται από τον Πλάτωνα (*Πρωτ.* 316d· *Φαῖδρ.* 227d· *Πολιτεία* 406ac) και τον Αριστοτέλη (*Ρητ.* 1361b4). Η αρχή της συμμετρίας πόνων και σιτίων χρησιμοποιείται επίσης από τον ιπποκρατικό συγγραφέα του *Περί διαίτης*. βλ. π.χ. 3.10: (ἔστι) *διάγνωσις δὲ τῶν σωμάτων τί πέπονθε*.

πότερον τὸ σιτίον κρατεῖ τοὺς πόνους, ἢ οἱ πόνοι τὰ σιτία, ἢ μετρίως ἔχει πρὸς ἄλληλα· ἀπὸ μὲν γὰρ τοῦ κρατεῖσθαι ὅποτερονοῦν νοῦσοι ἐγγίνονται· ἀπὸ δὲ τοῦ ἰσάζειν πρὸς ἄλληλα ὑγείη πρόσεστιν.

9 ὁμοίως γὰρ ἀπὸ τε τῶν σκελῶν καὶ ἀπὸ χειρῶν καὶ ἀπὸ τραχήλου γυμνάζονται: στο ξενοφώντειο Συμπόσιον (2.16), ὁ Σωκράτης επικροτεῖ ἓνα εἶδος χοροῦ με τὸν ὁποῖον ἅμα καὶ τράχηλος καὶ χεῖρες καὶ σκέλη ἐγυμνάζοντο. Ὁ Σωκράτης προτιμᾷ νὰ γυμνάζεται με αὐτὴ τὴ μέθοδο, κάνοντας ἔτσι ολόκληρο τὸ σῶμα του ἰσόροπον, παρὰ ὥσπερ οἱ δολιχοδρομοὶ τὰ σκέλη μὲν παχύνονται, τοῖς ὤμοις δὲ λεπτύνονται, μηδ' ὥσπερ οἱ πύκται τοὺς μὲν ὤμοις παχύνονται, τὰ δὲ σκέλη λεπτύνονται (§17). Παρόμοια ὁ Πλάτων (Νόμ. 796a) θεωρεῖ τις μεθόδους προπόνησης τῶν κατ' ἐπάγγελμα ἀθλητῶν ὡς ἀχρηστες ἐπὶ πολέμου κοινωνίαν καὶ ἀντιπροτείνει τὰ ἀπ' ὀρθῆς πάλης, ἀπ' ἀνχένων καὶ χειρῶν καὶ πλειροῶν ἐξειλήσεως ... διαπονούμενα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Ἰδία ἢ κτῆσις, κοινή ἢ χρῆσις

6.2 όταν δέ τις εἶδη ... βούλοιο: το γενικό νόημα του χωρίου είναι σαφές: κάθε Σπαρτιάτης εξουσιάζει τα παιδιά των άλλων όπως θα ήθελε να εξουσιάζονται και τα δικά του. Στις λεπτομέρειες, ωστόσο, το κείμενο είναι κάπως προβληματικό. Η έκφραση οὔτοι πατέρες εἰσὶ δεν παρέχει ικανοποιητικό νόημα: η αοχική γραφή πιθανόν να ήταν <τοσ>οὔτοι (Richards): 'όταν κανείς γνωρίζει ότι υπάρχουν τόσοι πατέρες των παιδιών που εξουσιάζει ο ίδιος, υποχρεώνεται να ασκεί την εξουσία όπως θα ήθελε να την ασκούν και στο δικό του παιδί.' Η φράση τὸν ἑαυτοῦ (χφα) είναι το υποκείμενο του ἄρχεσθαι: δεν υπάρχει λόγος να αλλαχθεῖ σε τῶν ἑαυτοῦ (Morus).

Ο Ξενοφών επανέρχεται σε κάτι που έχει αναφέρει προηγουμένως, ότι σε περίπτωση που απουσιάζει ο παιδονόμος, κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα να διατάζει και να τιμωρεί τα παιδιά (2.10). Όπως το διατυπώνει ο Πλούταρχος, τα παιδιά δεν ανήκαν στους γονεῖς, αλλά στο κράτος: οὐκ ἰδίους ἠγεῖτο τοὺς παῖδας, ἀλλὰ κοινούς τῆς πόλεως ὁ Λυκοῦργος (Λυκ. 15.14). Το συλλογικό δικαίωμα που είχαν οι ενήλικοι να ασκούν εξουσία επί των ανηλίκων μπορεί να συνδεθεί με τη συγκρότηση της σπαρτιατικής κοινωνίας κατά ηλικιακές τάξεις: σε συστήματα αυτού του τύπου η κοινωνική ιεραρχία καθορίζεται με ἄξονα την ηλικία (βλ. Bernardi, *Age Class Systems* 24-37).

3-5 ἐποίησε δὲ καὶ οἰκέταις ... ὁπότεν τινὸς δεηθῶσιν: πβ. Αρ. Πολ. 1263a35-7: ἐν Λακεδαίμονι τοῖς τε δούλοις χρῶνται τοῖς ἀλλήλων ὡς εἶπειν

ιδίοις. ἔτι δ' ἵπποις καὶ κυσίν, κἄν δεηθῶσιν ἐφοδίων, ἐν τοῖς ἀγροῖς [ταῖς ἀγροῖς Busse] κατὰ τὴν χώραν. Αναμφίβολα ὁ Ἀριστοτέλης ἐδῶ ἀντλεῖ ἀπὸ τοῦ Ξενοφώντα.

Ἡ θέση τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας στὴν ἰδανικὴ πολιτεία ἀποτελέσασε πεδίο ἐντονοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα. Ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτεία* (417a) εἰσηγείται τὴν κατάργησίν της (τουλάχιστον γιὰ τὶς τάξεις τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἐπικούρων), ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης (*Πολ.* 1262b37-63b29), φέροντάς ὡς παράδειγμα τὴ Σπάρτη, προτείνει μιὰν ἐνδιάμεση λύση: *ἰδία ἢ κτήσις, ἀλλὰ κοινὴ ἢ χρήσις*.¹ Ἡ ἰδέα ἀπαντᾷ ἤδη στὸν Ἰσοκράτη (7.35), ὁ ὁποῖος τὴν προβάλλει στὸ ἐξιδανικευμένο παρελθὸν τῆς προκλεισθένειας Ἀθήνας: *αἱ μὲν γὰρ κτήσεις ἀσφαλεῖς ἦσαν... αἱ δὲ χρήσις κοιναὶ πᾶσι τοῖς δεομένοις τῶν πολιτῶν*. Βλ. Fuks, 'Τοῖς ἀπορουμένοις κοινωνεῖν' (ὅπου, ὠστόσο, δὲν συζητεῖται τὸ παρὸν χωρίο τῆς *ΛΠ*).

3 ἐποίησε δὲ καὶ οἰκέταις, εἴ τις δεηθῆι, χρῆσθαι καὶ τοῖς ἀλλοτρίοις: ὅπως καὶ στὸ 1.4, εἶναι ἀβέβαιο ἀν Ξενοφῶν ἀναφέρεται σὲ δούλους ἢ σὲ εἰλωτες· πιθανῶς ἰσχύει τὸ δεύτερο. Ὡστόσο, εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι, ἐνῶ οἱ εἰλωτες ἀνήκουν συλλογικὰ στὸ κράτος (τρόπον τινὰ δημοσίους δούλους, Στράβ. 8.365· *δοῦλοι τοῦ κοινοῦ*, Πaus. 3.21.6), ἐδῶ ἀναφέρονται ὡς τμῆμα τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας τῶν Σπαρτιατῶν (πβ. Ducat, *Hilotes* 21)· χαρακτηριστικὰ ὁ Ξενοφῶν χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *οἰκέτης*, 'δούλος τοῦ οἴκου' (πβ. 7.5· Ἰσοκρ. 6.88, 96· 12.178). Ὁ θεσμὸς τῆς εἰλωτείας παρουσιάζεται ταυτόχρονα με δύο ἐκφάνσεις, τὴν δημόσια καὶ τὴν ἰδιωτικὴ, οἱ ὁποῖες, ὠστόσο, δὲν εἶναι μετὰξὺ τους ἀσυμβίβαστες.

¹ Ἡ κοινωνοκτημοσύνη γεννᾷ ἐχθρῆς: τοῖς κοινὰ κεκτημένοις καὶ κοινωνοῦντας πολλῶν διαφερομένοις μᾶλλον ὀρωμένῃ ἢ τοῖς χωρὶς τὰς οὐσίας ἔχοντας (1263b23).

Αφενός οι εἰλωτες ἦταν ἕνας συλλογικά κατακτημένος λαός· μόνο το κράτος εἶχε το δικαίωμα να τους απελευθερώσει και δεν μπορούσαν να πουληθoύν ἔξω από τα ὄρια της χώρας.² Αφετέρου, ἦταν κατανεμημένοι στους οἴκους των Σπαρτιατῶν· καλλιεργούσαν τα κτήματά τους, τους συνόδευαν στις ἐκστρατείες ὡς ατομικοὶ ἀκόλουθοι (ὑπασπισταί) και τους υπηρετούσαν στα σπίτια τους. Για μια ἐπισκόπηση των ρόλων τους μέσα από τις πηγές, βλ. Cartledge, *Sparta* 355-6. Για τον προσδιορισμό της νομικῆς τους θέσης, βλ. του ἰδίου, *Agesilaos* 170-2.

κυνῶν θηρευτικῶν: τα κυνηγετικά σκυλιά της Λακωνίας (λακωνικαὶ κύνες) ἦταν περίφημα κατά την αρχαιότητα (πβ. τη νεοελληνικὴ λέξη 'λαγωνικό'). Θεωροῦνταν διασταύρωση σκύλου και ἀλεπούς (ἀλωπεκίδες : Ξεν. *Κυν.* 3.1· Αριστοτ. *Ζ. Ἰστ.* 607a3· Πολυδ. 5.37-8) και χαρακτηρίζονταν από ἐξαιρετικὴ ὄσφρηση (Σοφ. *Αἵ.* 8) και ταχύτητα (Καλλιμ. *Ἦμν.* 3.94). Η διάρκεια ζωῆς τους ἦταν γύρω στα δέκα χρόνια (Αριστοτ., *Ζ. Ἰστ.* 574a17 γε· Plin. *H.N.* 177-8).

ἦν που ἴδη ἵππον ὄντα: ἔτρεφον μὲν γὰρ τοὺς ἵππους οἱ πλουσιώτατοι (Ἑλλ. 6.4.11).

ἀποκαθίστησιν: μετά από κάθε χρήση, το ἄλογο ἔπρεπε να κυλίστει σε ἄμμο (Αρ. *Νεφ.* 32· Ξεν. *Οἰκ.* 11.18).

---

² Ἐφορος, *FGrH* 70 F 117: καὶ κοιθῆναι δούλους ἐπὶ τακτοῖς τισιν, ὥστε τὸν ἔχοντα μὴτ' ἐλευθεροῦν ἔξειναι μῆτε πωλεῖν ἔξω τῶν ὄρων τούτους. Ο MacDowell (*Spartan Law* 35) θεωρεῖ ὅτι η φράση ἔξω τῶν ὄρων δεν αναφέρεται στα ὄρια του κράτους, ἀλλὰ του κλήρου.

4 τούς μὲν πεπαμένους: τα χφα δίνουν πεπαμένους· εὐστοχα ο Ζευπε προτείνει τη διόρθωση σε πεπαμένους (=κεκτημένους), το οποίο συστοιχεί αντιθετικά με το δεομένους της επόμενης πρότασης· πβ. *M. Έτυμ.* 681.25: *πασάμενος πολλάκις Ξενοφῶν λέγει ἄντι τοῦ κτησάμενος* [π.χ. *Ἄν.* 3.3.18, 6.1.12, 7.6.41· *Κύρ. παιδ.* 3.3.44]. Την έννοια του κτᾶσθαι προϋποθέτει και η παράφραση του χωρίου από τον Πλούταρχο (*Ηθ.* 238f): *καὶ ἐν ἀγρῶ δὲ εἴ τις τινὸς ἑλλίπης γενόμενος δεηθείη, ἀνοίξας καὶ βαστάσας τὰ ἐπιτήδεια τοῦ ἔχοντος, τὰ σημεῖα σημηνάμενος κατέλειπεν.*

καταλείπειν τὰ πεποιημένα: η έκφραση πεποιημένα (sc. ὄψα) δεν σημαίνει αναγκαστικά 'μαγειρευμένα'· αναφέρεται σε είδη διατροφής που έχουν υποστεί ειδική επεξεργασία ώστε να διατηρούνται για αργετό χρόνο (π.χ. ξηροί καρποί, παστά, κλπ.). Δεν υτάρχει λόγος να υιοθετηθεί η διόρθωση του Schenkl σε *περιτεποιημένα* (= 'τα περισσεύματα').

ἀνοίξαντας τὰ σήμαντρα ... σημηναμένους καταλιπεῖν: οι κυνηγοί, εφοδιασμένοι ίσως με κάποιο δαχτυλίδι, ξανασφράγιζαν τις κούπτες των τροφίμων κάθε φορά που τις άνοιγαν. Το σύστημα αυτό θα αποθάρρυνε την παραβίασή τους από ειλώτες ή από τα πεινασμένα αγόρια των ὁμοίων.

καὶ οἱ τὰ μικρὰ ἔχοντες μετέχουσι πάντων τῶν ἐν τῇ χώρᾳ: η κοινή χρήση των αλόγων, των λαγωνικών και των κυνηγετιζών εφοδίων δεν υποστηρίζει το γενικό αυτό συμπέρασμα. Ο Ξενοφών αποσιωπά το γεγονός ότι ὅποιος δεν ήταν σε θέση να συμβάλλει τη νενομισμένη εισφορά στο συσσίτιό του ἔχανε τα πολιτικά του δικαιώματα· με αυτόν τον τρόπο οι *λίαν πένητες* αποζλείονταν

από την κοινότητα τῶν ὁμοίων (Αρ. Πολ. 1271a34-6). Το ίδιο ίσχυε και για ὅποιον δεν ήταν σε θέση να ζει αποκλειστικά από τα εισοδήματά του, αφού ο νόμος απαγόρευε στους ὁμοίους την εργασία (ΛΠ 7.2). Κατά την κλασική περίοδο, η συγκέντρωση της γῆς - της βασικῆς πηγῆς πλούτου - σε λίγες οικογένειες, οδήγησε στη βαθμιαία συρρίκνωση του πολιτικού σώματος. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 4ου αιώνα, όταν δηλαδή γράφτηκε η ΛΠ, ο αριθμὸς των Σπαρτιατῶν με πλήρη δικαιώματα δεν πρέπει να ξεπερνούσε τους χίλιους³ η ελευθεριότητα, επομένως, στη χρήση της ατομικῆς ιδιοκτησίας, ἀκόμη και αν ἴσχυε στο βαθμὸ που ἰσχυρίζεται ο Ξενοφών, δεν αφορούσε παρά μια προνομιούχο μειονότητα.

³ Βλ. σχόλιο στο 1.1 (τῶν ὀλιγανθρωποτάτων).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Το χρήμα

7.1-2 ἐν μὲν γὰρ δήπου ... ἔργα αὐτῶν νομίζουσιν: για την απαγόρευση κάθε βιοποριστικής δραστηριότητας στους Σπαρτιάτες, πβ. Πλ. Πολιτεία 547d: και γεωργῶν ἀπέχεσθαι τὸ προπολεμοῦν αὐτῆς καὶ χειροτεχνῶν καὶ τοῦ ἄλλου χρηματισμοῦ. Βλ. ἀκόμη Ἰσοκρ. 11.18· Πλούτ. Λυκ. 24.2-3, Ἀγησ. 26.7-9, Σόλ. 22, Ἡθ. 214a, 239d· Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. 6.6· Πολύαιν. Στρατ. 2.1.7· Ἰώσ. κ. Ἀπ. 2.229-30· Νικ. Δαμ. FGtH 90 F 103z· Σούδα s.v. Λυκοῦργος.

Ο Ξενοφών θεωρεῖ ὅτι ἡ Σπάρτη εἶναι τὸ μόνον κράτος που απαγορεύει στους πολῖτες του τὸν χρηματισμόν. Ωστόσο, ὁ Ἀριστοτέλης (Πολ. 1316b3-5) ἀναφέρει ὅτι ἐν πολλαῖς τε ὀλιγαρχίαις οὐκ ἔξεστι χρηματίζεσθαι, ἀλλὰ νόμοι εἰσὶν οἱ κωλύοντες. Ἡ απαγόρευση αὐτὴ δεν ἀποσκοπεῖ βέβαια στὴν προστασία τῶν πολιτῶν ἀπὸ τὶς φθοροποιῆς ἐπιδράσεις τοῦ χρήματος, ἀλλὰ στὴ μονοπώληση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἐγγεῖο ἀριστοκρατία. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Θήβας, ὅπου νόμος ἦν τὸν δέκα ἐτῶν μὴ ἀπεσχήμενον τῆς ἀγορᾶς μὴ μετέχειν ἀρχῆς (αὐτ. 1278a25· πβ. 1321a28). Σε ὁρισμένα κράτη οὐ μετεῖχον οἱ δημιουργοὶ τὸ παλαιὸν ἀρχῶν, πρὶν γενέσθαι δῆμιον τὸν ἔσχατον (αὐτ. 1277b2). Στὴ Θεσσαλία μαρτυρεῖται ἡ ἐπονομαζόμενη ἐλευθέρᾳ ἀγορᾷ (αὐτ. 1331a30-5):¹ αὕτη δ' ἐστὶν ἣν δεῖ καθαρὰν εἶναι τῶν ὠνίων πάντων, καὶ

¹ ἐλευθέρᾳ ἐδῶ δεν σημαίνει 'ανοικτὴ σε ὅλους', ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο: 'ανοικτὴ μόνον στους ἐλευθέρους, στους ἀριστοκράτες (γι' αὐτὴν τὴ σημασία τῆς λέξης, βλ. παρακάτω). Πβ. τὴν περσικὴ ἐλευθέρᾳ ἀγορᾷ καλουμένην (Κύρ. παιδ. 1.2.3), ἀπ' ὅπου τὰ μὲν ὠνια καὶ οἱ ἀγοραῖοι καὶ αἱ τούτων φωναὶ καὶ ἀπειροκαλῖαι ἀπελήλυνται εἰς ἄλλον τόπον, ὡς μὴ μιγνύηται ἢ τούτων τύρβῃ τῇ τῶν πεπαιδευμένων εὐζοσιμία. Ἡ μετάφραση τοῦ LSJ (ἐλεύθερος I 2) 'free, open to all' δεν υποστηρίζεται ἀπὸ τα συμφραζόμενα τοῦ χωρίου.

μητε βάνανσον μητε γεωργόν μήτ' ἄλλον μηδένα τοιοῦτον παραβάλλειν μη καλούμενον ὑπὸ τῶν ἀρχόντων. Ἄν οι τεχνίτες και οι γεωργοί δεν έχουν πρόσβαση στο πολιτικό κέντρο, είναι φανερό ότι αποκλείονται και από τα πολιτικά δικαιώματα. Σύμφωνα με τον Σωκράτη στον *Οἰκονομικό* (4.3), ἐν ἐνίαις μὲν τῶν πόλεων, μάλιστα δὲ ἐν ταῖς εὐπολέμοις δοκούσαις εἶναι, οὐδ' ἔξεστι τῶν πολιτῶν οὐδενὶ βανανσικᾶς τέχνας ἐργάζεσθαι. Ο υπαινιγμός στη Σπάρτη (ἐν ταῖς εὐπολέμοις) είναι ευδιάκριτος· ὅπως ὁμως φαίνεται από τις παραπάνω μαρτυρίες, η πόλη του Λυκούργου δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση.

Η απαγόρευση *χορηματισμοῦ* προσδίδει ολιγαρχικό χαρακτήρα στο πολίτευμα με την έννοια ὅτι το σύνολο των πολιτῶν περιορίζεται σε αυτούς που είναι σε θέση να ζουν αποκλειστικά από τα εισοδήματά τους. Θα ήταν, ωστόσο, λάθος να εξομοιωθεῖ η Σπάρτη, λ.χ., με τη Θήβα. Αυτό που συνιστά την ιδιαιτερότητα της Σπάρτης είναι ὅτι η απαλλαγή από κάθε μορφή βιοπορισμοῦ δεν αποτελεί προνόμιο των αριστοκρατῶν, ἀλλὰ εκτείνεται σε ὅλα τα μέλη του πολιτικού σώματος. Η κατάκτηση της Μεσσηνίας και η κατανομή των νέων εδαφῶν, καθώς και των ειλῶτων που θα τα καλλιεργούσαν, σε ὅλα τα μέλη του δήμου, επέτρεψε τη δημιουργία μιας τάξης οπλιτῶν πλήρους απασχόλησης. Η απαγόρευση της εργασίας για τους Σπαρτιάτες πολίτες θα πρέπει, λοιπόν, να θεσπίστηκε ἴσως ἤδη από το τέλος του δεύτερου Μεσσηνιακού πολέμου. Αντίθετα ο Cartledge (*Manual tekhnē*) θεωρεῖ ὅτι το καθεστῶς αυτό δεν ἴσχυε πριν από τον 5ο αἰώνα. Οι ενδείξεις ὁμως είναι αβέβαιες. Σε μικρή απόσταση από συγκρότημα σπαρτιατικῶν τάφων της αρχαϊκῆς εποχῆς βρέθηκε ἕνας κεραμεικός κλίβανος. Την κορυφή του τύμβου κοσμούσε αμφορέας (βλ. Fitzhardinge, *Spartans* εικ. 41), ὁ οποίος δεν αποκλείεται να εἶχε καμινευθεῖ στην ἴδια θέση σύμφωνα με τον ανασκαφέα Χ. Χρήστου (*Σπαρτιατικοὶ αρχαῖκοι τάφοι* 147).

ἴσως δεν θα ἦτο τολμηρόν να θεωρηθούν οι τάφοι ως ανήκοντες εις την οικογένειαν των ιδιοκτητῶν του κλιβάνου.' Παραμένει, ωστόσο, αμφίβολο αν οι ίδιοι οι τεχνίτες ἦταν ὅμοιοι, ὅπως υποστηρίζει ο Cartledge· θα μπορούσαν κάλλιστα να εἶναι εἰλωτες, οι οποίοι εργάζονταν για λογαριασμό των ιδιοκτητῶν. Ο νόμος δεν απαγόρευε στους Σπαρτιάτες να εκμεταλλεύονται τους δούλους τους, ἀλλά να εργάζονται οι ίδιοι (βλ. MacDowell, *Spartan Law* 117).

ἐλευθέρους: η λέξη μπορεί να εννοηθεῖ με τους ἐξῆς συμπληρωματικούς τρόπους:

(i) Σε ἀντίθεση με τους δούλους. Η μόνη δυνατή ενασχόληση ἐνός ἐλευθέρου εἶναι τα πολεμικά ἔργα, γιατί μόνον ἐτσι διασφαλίζεται ἡ ἐλευθερία της πόλης. Πβ. Πλ. *Πολιτεία* 395bc: *τοὺς φύλακας ἡμῶν τῶν ἄλλων πασῶν δημιουργιῶν ἀφειμένους δεῖν εἶναι δημιουργοὺς ἐλευθερίας τῆς πόλεως πάνυ ἀκριβεῖς καὶ μηδὲν ἄλλο ἐπιτηδεύειν ὅ,τι μὴ εἰς τοῦτο φέροι.* Πβ. ἐπίσης Ἐφορο, *FGrH* 70 F 149.16: *δοκεῖ ὁ νομοθέτης (τῆς κρητικῆς πολιτείας) ... μέγιστον ὑποθέσθαι ταῖς πόλεσιν ἀγαθὸν τὴν ἐλευθερίαν· μόνην γὰρ ταύτην ἴδια ποιεῖν τῶν κτησαμένων τὰ ἀγαθὰ, τὰ δ' ἐν δουλείᾳ τῶν ἀρχόντων ἀλλ' οὐχὶ τῶν ἀρχομένων εἶναι.* Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τον Πολύβιο (6.48.2-5), ο Ἐφορος εἶχε διατυπώσει τὴν ἴδια ἀπόψη και για τη Σπάρτη.

(ii) 'Πολίτες με πλήρη δικαιώματα', σε ἀντιδιαστολή με τις υπόλοιπες κοινωνικές κατηγορίες - ὄχι ἀπλῶς τους δούλους. Η λέξη ἐλευθέρους αναφέρεται ἐδῶ μόνο στους Σπαρτιάτες, στους ὁμοίους. Οι περίοικοι ἀπὸ νομικὴ ἀπόψη ἦταν και αυτοὶ ἐλεύθεροι, ἀλλά δεν αποκλείονταν ἀπὸ οικονομικές δραστηριότητες. Η ἰδιαίτερη αὐτὴ χρήση τῆς λέξης ἐλεύθερος δεν ἀπαντᾷ αποκλειστικά ἐδῶ. Ἀπὸ τον συγγραφέα τῆς ψευδο-ξενοφώντειας *Ἀθηναίων*

πολιτείας (1.10) ο *ἐλεύθερος*, που χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του *ἄστος* (= Αθηναίος πολίτης), αντιδιαστέλλεται με τον *δοῦλον*, τον *μέτοικον* και τον *ἀπελεύθερον*. Στο Δίκαιο της Γόρτυνας (II 2-7), ο *ἐλεύθερος* αντιδιαστέλλεται όχι μόνο με τον *δοῦλον*, αλλά και με τον ἀπέταιρον. Από νομική άποψη οι *ἀπέταιροι* θεωρούνταν *ἐλεύθεροι*· καθώς όμως ήταν αποκλεισμένοι από τις 'εταιρείες' (το κρητικό αντίστοιχο των αθηναϊκών φρατριών), δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Βλ. ακόμη τις παραπομπές του Rhodes, *Athenaion Politeia* 499.

(iii) 'Απαλλαγμένοι από την εργασία.' Σύμφωνα με την αριστοκρατική ιδεολογία, 'ελεύθερος' ονομάζεται κανείς μόνο όταν μπορεί να ζει από τα εισοδήματά του· προϋπόθεση της ελευθερίας είναι η *σχολή*. Κατά τον Αριστοτέλη (*Ρητ.* 1.9.26-7), η μακριά κόμη των Σπαρτιατών συμβολίζει την ελευθερία τους από τον βιοπορισμό: *ἐν Λακεδαίμονι κομῶν καλόν· ἐλευθέρου γάρ σημεῖον· οὐ γάρ ἐστὶ κομῶντα ῥάδιον οὐδέν ποιεῖν ἔργον θητικόν. Καὶ τὸ μηδεμίαν ἐργάζεσθαι βάνανσον τέχνην· ἐλευθέρου γάρ τὸ μὴ πρὸς ἄλλον ζῆν.* Με την τελευταία φράση ο φιλόσοφος δεν αναφέρεται μόνο στην εξαστημένη εργασία, όπως υποστηρίζει ο Ste. Croix (*Class Struggle* 116-7), αλλά και σε κάθε μορφή εργασίας που ικανοποιεί τις ανάγκες των άλλων: όπως δηλώνεται στα *Πολιτικά* (1337b17-21), *ἔχει δὲ πολλὴν διαφορὰν καὶ τὸ τίνοσ ἔνεκεν πράττει τις ἢ μανθάνει· τὸ μὲν γάρ αὐτοῦ χάριν ἢ φίλων ἢ δι' ἀρετὴν οὐκ ἀνελεύθερον, ὁ δὲ αὐτὸ πράττων δι' ἄλλους πολλάκις θητικόν καὶ δουλικόν δόξειεν ἂν πράττειν.* Για την ιδεολογία της εργασίας στην αρχαία Ελλάδα, βλ. Aymard, 'Hiérarchie' 316-33· Mossé, *Work* 27-8.

3-4 καὶ γὰρ δὴ τί πλοῦτος ἐκεῖ γε σπουδαστέος ... ; : ο Ξενοφών δεν αρνείται την ύπαρξη ιδιωτικού πλούτου στη Σπάρτη (βλ. 5.3. 6.3)· απλώς

υποστηρίζει ότι η επιδίωξη του πλούτου δεν έχει νόημα μέσα στα πλαίσια ενός ομοιόμορφου τρόπου ζωής.² Το επιχείρημα αυτό είναι, ωστόσο, παραπλανητικό. Αν οι Σπαρτιάτες εκπαιδεύονταν, σιτίζονταν και ντύνονταν με τον ίδιο τρόπο, δεν σημαίνει ότι δεν απέμεναν άλλοι τρόποι επίδειξης του ιδιωτικού πλούτου, όπως η εκτροφή αλόγων για αματοδρομίες (το κατ' ἐξοχήν αριστοκρατικό αγώνισμα),³ η

Πβ. Πλούτ. *Λυκ.* 9.6: *καὶ πλείον οὐδὲν ἦν τοῖς πολλὰ ζεττημένοις, ὁδὸν οὐκ ἐχούσης εἰς μέσον τῆς εὐπορίας, ἀλλ' ἐγκατωκοδομημένης καὶ ἀγορεύσης.*

Παυσ. 6.2.1· *Ισοζο.* 6.55· πβ. Hodkinson, 'Inheritance', 96-100. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Ste. Croix (*Origins* 354-5), μεταξύ του 548 και του 368 π.Χ. μαρτυρούνται 13/14 Σπαρτιάτες που κέρδισαν 17/18 νίκες στα Ολύμπια· σε αυτούς συμπεριλαμβάνεται και η Κυνίσσα, η αδελφή του Αγησιλάου (Poralla, *Prosopographie* σφ. 455, με το συμπληρωματικό υλικό το οποίο συγκεντρώνει ο Bradford, *αυτ.*, σ. 182). Στη στήλη που ύψωσε ο Δαμώνων απαριθμώντας τις αθλητικές του νίκες σε αγώνισμα της Λακωνίας (*IG* V.1, 213, τρίτο τέταρτο του 5ου αιώνα), υπερηφανεύεται ότι νίκησε 'με το δικό του τέθριππο' (*τοὶ αὐτὸ τεθρίππο* [ι], στ. 6) και 'με νεαρές φοράδες γεννημένες από τις δικές του φοράδες και από τον δικό του επιβήτορα' (*ἐννεβόηαις ἵπποις ... ἐκ τῶν αὐτοῦ ἵππων κέκτο αὐτὸ* [τ]ο *ἵππο*, στ. 16-7). Η πληθώρα και η εμφαντική χρήση των ζητητικῶν αντωνυμιῶν διαφεύδει τον ισχυρισμό του Ξενοφώντος ότι δεν υπάσχουν λόγοι στη Σπάρτη να επιδιώξει κανείς τον πλούτο.

σύνναψη (συνήθως κληρονομικών) δεσμών ξενίας με ευγενείς άλλων κρατών,⁴ η

Τα παραδείγματα αφθονούν: ο αντιβασιλέας Πανσανίας συνδεόταν με τον Ηγητορίδα της Κω (Ηρόδ. 9.76.3)· ο Αρχίδαμος με τον Περιζλή (Θουκ. 1.13.1)· ο Άγρις ο Β΄ με τον Ξενία από την Ήλιδα (Πανσ. 3.8.4)· ο Αγησίλαος με τον Πέρση Μαύσσαλο (Ξεν. Άγησ. 2.27) και τους ολιγαρχικούς Φλειασίους Ποδάνεμο και Προζλή (Έλλ. 5.3.13) - ο Cartledge (*Agesilaos* 264) επισημαίνει τα σπαρτιατικά ονόματα των τελευταίων· ο Ανταλκίδα με τον Πέρση Αριοβαρζάνη (Έλλ. 5.1.28)· ο έφορος Ένδιος με τον Αλκιβιάδη (Θουκ. 8.6.3: *ξυνέπροασσε γὰρ αὐτοῖς καὶ Ἀλκιβιάδης. Ἐνδίῳ ἐφορευόντι πατριζὸς ἔς τὰ μάλιστα ξένος ὢν, ὅθεν καὶ τοῦνομα Λακωνικὸν ἢ οἰκία αὐτῶν κατὰ τὴν ξενίαν ἔσχεν. Ἐνδιος γὰρ Ἀλκιβιάδου ἐκαλεῖτο*). Ο γιος του Κίμωνα ονομαζόταν Λακεδαιμόνιος, ενώ αντίστοιχα ο γιός του Σπαρτιάτη Περιζλείδα ονομαζόταν Αθήναιος (Θουκ. 4.119.2)· ο Κίμων και ο Περιζλείδας ενδέχεται να είχαν συνάψει δεσμούς ξενίας (βλ. Holladay, 'Austerity' 119). Ο βασιλιάς της Κυρηναϊκής Λίβυς ήταν ξένος πατριζὸς του Λυσάνδρου: ο αδελφός του τελευταίου έφερε το όνομα Λίβυς (Διόδ. 14.13.6). Σε ορισμένες περιπτώσεις οι σχέσεις αυτές εξυπηρετούσαν τα εξωτερικά συμφέροντα της Σπάρτης. Η εμπλοκή, ωστόσο, επιφανών Σπαρτιατῶν σε ένα 'διεθνές' διαπροσωπικό δίχτυ θέτει ως ένα βαθμό υπό αμφισβήτηση την εικόνα μιας κοινωνίας αναδιπλωμένης στον εαυτό της· ακόμη και κατά τους κλασικούς χρόνους, για τους ευγενείς Σπαρτιάτες φαίνεται ότι ίσχυαν άλλα μέτρα και σταθμά.

εστίαση ξένων σε πανηγύρεις,⁵ οι δωρεές σε συμπολίτες,⁶ και οι υπέρογκες προίκες.⁷ Ο δανεισμός αλόγων και λαγωνικών στα λιγότερο εύπορα μέλη της κοινότητας των ομοίων (ΛΠ 6.3), θα μπορούσε να εληφθεί ως έμμεσος τρόπος επίδειξης. Υπήρχαν λοιπόν πολλοί τρόποι καταστορατήρησης του συστήματος. Η προσφορά, άλλωστε, σταρένιου ψωμιού στα συσσίτια (5.3) ήταν μια πράξη επίδειξης η οποία ελάμβανε χώρα ακριβώς μέσα στο πλαίσιο του ομοιόμορφου τρόπου ζωής.

Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, οι ομοιοι απολάμβαναν όχι μόνο πολιτική

Ο Ξενοφών (Άποιν. 1.2.61) σχολιάζει αρονητικά την περίπτωση του Λίχα, ο οποίος ταῖς γυμνοπαιδίαις τοῖς ἐπιδημοῦντας ἐν Λακεδαιμόνι ξένους ἐδείπνιζε· πβ. Πλουτ. Κίμ. 10.6, Ἡθ. 823e· Αθήν. 4.138f. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Λίχας εξέτρεφε ἄλογα, και το ἄρμα του κέρδισε νίκη στα Ολύμπια (που, ωστόσο, δεν αναγνωρίστηκε επίσημα: Θουκ. 5.50.4· Ἑλλ. 3.2.21· Πανσ. 6.2.2). Ο πατέρας του Λίχα ονομαζόταν Αρκεσίλαος (Θουκ. 5.76.3, 8.39.2 με το σχόλιο του Andrewes) - γεγονός που υποδηλώνει δεσμούς ξενίας με τον οἶκο του ομώνυμου βασιλιά της Κρήνης (6ος αιώνας π.Χ.). Το περίφημο αργαῖκό κύπελλο του Αρκεσίλα (βλ. Hooker, *Spartans* 86-7) ίσως να απηχεί αυτή τη σχέση. Τα ἄλογα του Λάκωνος Αρκεσιλάου κέρδισαν δύο ολυμπιακές νίκες (Πανσ. 6.2.1-2), και ο Κριτίας (8 West) εύχεται να είχε πλοῦτον μὲν Σκοπαδῶν, μεγαλοφροσύνην δὲ Κίμωνος. / νίκας δ' Ἀρκεσίλα τοῦ Λακεδαιμονίου. Είναι ενδεικτικό του 'διεθνούς' προσανατολισμού της σπαρτιατικής αριστοκρατίας, ότι το όνομα του Αρκεσίλα μνημονεύεται ως παράδειγμα ὄλβου· μαζί με αυτό των Σκοπαδῶν και του Κίμωνα σε μια αθηναϊκή ελεγεία, που απαγγέλθηκε ενδεχομένως σε κάποιο αριστοκρατικό συμπόσιο.

Ο Αρκεσίλαος χρήμασί γε μὴν οὐ μόνον δικαίως ἀλλὰ και ἐλευθερίως ἐχοῖτο (Ξεν. Ἄγησ. 11.8, πβ. 4). Παράδειγμα αυτής της γενναιοδοσίας αποτελεί η συνθήκη του βασιλιά να δωρίζει ως ἀριστεῖον μια γλαμύδα και ένα βόδι (για θυσία) σε κάθε νεοεξελεγόμενο μέλος της γερουσίας (Πλουτ. Ἄγησ. 4.5).

Αρ. Πολ. 1270a22-5: ἔστι δὲ και τῶν γυναικῶν σχεδὸν τῆς πάσης γῶρας τῶν πέντε μερῶν τὰ δύο, τῶν τ' ἐπικληρῶν πολλῶν γινομένων, και διὰ τὸ προίκασι διδόναι μεγάλας. Ο Hodkinson (Inheritance) 82 υποστηρίζει ότι αυτό που ο Αριστοτέλης ονομάζει 'προίκα' ήταν στην πραγματικότητα κληρονομικό μερίδιο.

αλλά και οικονομική ισότητα (Λυκ. 8-10): η ισότητα αυτή διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, οπότε και η απότομη εισροή χρήματος διατάραξε την κοινωνική ισορροπία της Σπάρτης (αυτ. 30.1· Άγρις 5· Λύσ. 17· Ηθ. 239ef). Απώτερη πηγή του Πλουτάρχου φαίνεται να είναι ο Έφορος (βλ. Hodgkinson, 'Blind Ploutos?' 196 κε). Ο ιστορικός αυτός του 4ου αιώνα δεν αποκλείεται να απηχεί τις ιδέες ορισμένων σπαρτιατικών κύκλων, οι οποίοι, αντιδρώντας στις ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές που επέφερε η άσκηση της ηγεμονίας, προέβαλλαν ως αντίδοτο την επιστροφή σε ένα ιδεατό παρελθόν, όπου ο πλούτος δεν είχε θέση· κατά τον Hodgkinson (ό.π. 200), η ιδέα της απόλυτης οικονομικής ισότητας μεταξύ των Σπαρτιατών ίσως να πρωτοδιατυπώθηκε στο 'φυλλάδιο' του βασιλιά Παυσανία.

Η εικόνα, ωστόσο, που δίνουν οι κλασικοί ιστορικοί είναι διαφορετική. Ο Ηρόδοτος, που ταξίδεψε στη Σπάρτη πριν τον Πελοποννησιακό πόλεμο, αναφέρεται σε πλούσιους Σπαρτιάτες σαν να είναι κάτι το αυτονόητο: *ἀνθρώπων ὀλβίων θυγατέρα* (6.61.3)· *ἄνδρες Σπαρτιῆται φίσι γεγονότες εὖ καὶ χρήμασι ἀνήκοντες ἐς τὰ πρῶτα* (7.134.2). Ο Θουκυδίδης, μολονότι σχολιάζει θετικά τη λακωνική λιτότητα, δεν αμφισβητεί την ύπαρξη ιδιωτικού πλούτου στη Σπάρτη· απλώς αναφέρει ότι πλούσιοι και φτωχοί υποτάχθηκαν σε έναν κοινό τρόπο ζωής: *μετρία δ' αὖ ἐσθῆτι καὶ ἐς τὸν νῦν τρόπον πρῶτοι Λακεδαιμόνιοι ἐχρήσαντο καὶ ἐς τὰ ἄλλα πρὸς τοὺς πολλοὺς οἱ τὰ μείζω ζεκτιμένοι ἰσοδίατοι μάλιστα κατέστησαν* (1.6.4). Ο Ξενοφών, αν και θεωρητικά υποστηρίζει ότι ο πλούτος δεν έχει λόγο ύπαρξης στη Σπάρτη, πραγματεύεται το ζήτημα της οικονομικής ανισότητας μέσα στο πλαίσιο του λυκουργείου συστήματος και όχι ως παρέκβαση από αυτό: η βασική του θέση είναι ότι η ανέχεια (*ζοημάτων*

ἀσθένεια, 10.7) δεν αποτελεί εμπόδιο στην άσκηση της καλοκάγαθίας.

ἐνθα ἴσα μὲν φέρειν εἰς τὰ ἐπιτήδεια: βλ. σχόλιο στο 5.3 (καὶ σῖτόν γε ἔταξεν αὐτοῖς). Η ἴση για όλους συνεισφορά στα συσσίτια αποτελεί μεταφορική έκφραση της πολιτικής ισότητας των ὁμοίων · δεν σημαίνει ότι οι Σπαρτιάτες ήταν και οικονομικά ἴσοι.

4 οὐδὲ μὴν τοῦ γε εἰς τοὺς συσκήνους ... τὸ δὲ πλούτου ἔργον: η συνήθεια των πλουσίων να προσφέρουν σταρένιο ψωμί στους συσσίτους (5.3) καταδικάζεται ἔμμεσα από τον συγγραφέα ως πράξη επίδειξης. Η φράση τὸ τῶ σῶματι πονοῦντα ὠφελεῖν τοὺς συνόντας αναφέρεται στο κυνήγι.

5 τό γε μὴν ἔξ ἀδίκων χρηματίζεσθαι καὶ ἐν τοῖς τοιούτοις διεκώλυσε: ὅπως παρατηρεῖ ο Ollier (*Rép.* 43), η φράση ἔξ ἀδίκων (sc. ἔργων) δεν μπορεί να σημαίνει 'με ἀδίκὰ μέσα', εφόσον ο χρηματισμὸς ἦταν ὀλοσδιόλου απαγορευμένος για τους ὁμοίους · η σημασία της φράσης είναι 'ἐνάντια στην απαγόρευση'.

πρῶτον μὲν γὰρ νόμισμα τοιοῦτον κατεστήσατο: ὅπως φαίνεται από τον Πλούταρχο (*Λυκ.* 9.2-4, *Λύσ.* 17.4-5), ο Ξενοφών αναφέρεται στους σιδερένιους ὀβελούς, θραύσματα των οποίων βρέθηκαν σε μεγάλη ποσότητα στην ακρόπολη της Σπάρτης και στο ιερό της Ορθίας (*Dawkins, Artemis Orthia* 391). Ο σίδηρος κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους ἦταν ἓνα δυσεύρετο, και συνεπῶς πολύτιμο, μέταλλο. Ὅβελοί εναπετίθεντο ως αφιερώματα στα ιερά (το Ηραῖον του Αργους είναι η πιο γνωστή περίπτωση), ως κτερίσματα σε τάφους (σύμβολο

υψηλής κοινωνικής θέσης: Coldstream, *Geometric Greece* 146-8), και χρησιμοποιούνταν ως ανταλλακτικό μέτρο όχι μόνο στη Σπάρτη, αλλά και σε άλλες πόλεις. Κατάλοιπο αυτής της χρήσης αποτελεί η ορολογία των πρώτων ελληνικών νομισμάτων: η μικρότερη μονάδα ονομάστηκε *ὄβολος*: ἕξι ὄβολοί ἐκαναν μια δραχμὴν: τοσοῦτον γὰρ ἡ χεὶρ περιεδράττετο (Πλούτ. Λύσ. 17.5· πβ. Αριστοτ. απ. 481 Rose).

Η χρήση, λοιπόν, των ὀβελῶν, δεν είναι αποκλειστικά σπαρτιατική, όπως θεωρεί ο Ξενοφών, αλλά αποτελεί επιβίωση μιας ευρύτερα διαδεδομένης πρακτικής. Όταν οι ελληνικές πόλεις προέβησαν στην κοπή των πρώτων αργυρών νομισμάτων, κατά το πρώτο ήμισυ του 6ου αιώνα,⁸ η Σπάρτη αγνήθηκε ν' ἀκόλουθήσῃ το παράδειγμά τους, θέτοντας συνειδητά τον εαυτό της εκτός του κυρίου ρεύματος των οικονομικών, αλλά και των καλλιτεχνικών, εξελίξεων. Τα πλούσια κοιτάσματα σιδήρου που διέθετε, και κυρίως η ανάπτυξη της αγροτικής της οικονομίας, θα πρέπει να έπαιξαν ενισχυτικό ρόλο στην επιλογή αυτή (Cartledge, *Sparta* 156). Αλλά πάνω απ' όλα, η διατήρηση των ὀβελῶν θα πρέπει να είχε για τους Σπαρτιάτες πολιτειακό χαρακτήρα: αποτελούσε μια από τις ορατές εκφάνσεις της *εὐνομίας* τους, η οποία εν πολλοίς μεταφραζόταν σε μια συνειδητή προσκόλληση στο παρελθόν: η εισδοχή του χρήματος - μιας νέας μορφής πλούτου - θα διατάρασσε μια παγιωμένη κοινωνική ισορροπία και τρόπο ζωής.

οὔποτε δεσπότης οὐδὲ οἰκέτας λάθοι: ο Ollier (*Rép.* 44) θεωρεί ότι η φράση αυτή δεν σημαίνει τίποτε παραπάνω από 'la maison tout entière'. Ενδεχομένως,

---

⁸ Η πρόσφατη έρευνα συνοψίζεται από τον Kray, 'Coinage'· βλ. ακόμη Murray, *Early Greece* 237-40· Snodgrass, *Archaic Greece* 134-6.

ωστόσο, ο Ξενοφών να υπαινίσσεται ότι ύποπτες μεταφορές χρημάτων σε κάποιο σπίτι θα μπορούσαν να καταργηθούν στις αρχές όχι μόνον από τους ίδιους τους Σπαρτιάτες (τους δεσπότες), αλλά και από τους εἰλωτες (τους οἰκέτας).

5 χρυσίον γε μὴν καὶ ἀργύριον ἐρευνᾶται, καὶ ἂν τί που φανῆ, ὁ ἔχων ζημιούται: ὅπως μας πληροφορεῖ ο Πλούταρχος (Λύσ. 16-7), ο Λύσανδρος, μετά τη νίκη των Αιγός ποταμῶν, ἐστείλε μέσω του Γυλίππου στη Σπάρτη ὅσα χρήματα εἶχαν περισσέψει ἀπὸ την περσικὴ βοήθεια." καθὼς και τα δῶρα που εἶχε λάβει προσωπικά ως νικητής. Στη διαδρομὴ ο Γυλίππος, ξηλιώνοντας τους πάτους των σάκκων και ξαναροῦάβοντάς τους, υφάρπαξε ἕνα μέρος των χρημάτων. Ο Λύσανδρος ὁμως εἶχε τοποθετήσει κρυφά στους σάκκους σημειώματα προσδιορίζοντας το ποσὸν που περιείχε ο καθένας. Ἐτσι στη Σπάρτη το ἔλλειμμα ἐγινε ἀμέσως γνωστό, κι ἕνας υπηρέτης του Γυλίππου κατέδωσε τον κύριό του λέγοντας ὅτι κάτω ἀπὸ τα κεραμίδια φωλιάζουν πολλές γλαύκες - υπαινισσόμενος, βέβαια, ατιτικές δραχμές. Ο Γυλίππος πρόλαβε να διαφύγει και καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο. Ωστόσο, το περιστατικό προκάλεσε ἀναστάτωση, καθὼς θύμιζε στους Σπαρτιάτες τη δύναμη του χρήματος. Οι συντηρητικοί (οἱ φρονιμώτατοι) ἀπαίτησαν να ἐξοριστῶν τα χρήματα ἀπὸ την πόλη, και οι ἔφοροι παρέπεμψαν το ζήτημα στην ἐκκλησία του δήμου (προὔθεσαν γνώμην, 17.3). Ἐνας ἔφορος - ονομαζόμενος Σκιραφίδας, κατὰ τον Θεόπομπο, ἢ Φλογίδας, κατὰ τον Ἐφορο - πρότεινε να μη δεχτῶν τα χρυσά και ἀργυρά νομίσματα, ἀλλὰ να συνεχίσουν να χρησιμοποιοῦν τους πάτριους ὀβελούς. Ωστόσο, οι 'φίλοι του Λυσάνδρου' εἶχαν ἤδη κατορθώσει να

Κανονικά, βάσει της συνθήκης του 411 (Θουκ. 8.58.6), ὀφείλε να τα επιστρέψει (βλ. Cartledge, *Agesilaos* 89).

επιηρέασουν ένα μέρος της κοινής γνώμης. Στη συνέλευση, όπως φαίνεται, οι δύο μερίδες ισοψήφησαν, κι έτσι αποφασίστηκε η μέση οδός: δημοσία μὲν ἔδοξεν εἰσαγαγέσθαι νόμισμα τοιοῦτον, ἂν δέ τις ἀλῶ κεκτημένος ἰδίᾳ, ζημίαν ὄρισαν θάνατον (17.6).¹⁰ Ο πρώτος - και ίσως ο μόνος - Σπαρτιάτης που καταδικάστηκε σε θάνατο για παράνομη κατοχή αργυρίου ήταν ένας φίλος του Λυσάνδρου, ο Θώραξ (αυτ. 19.7). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ποσειδωνίου (στον Αθήν. 6.233f), οι πλούσιοι Σπαρτιάτες συνήθιζαν να αποθέτουν τα χρήματά τους στην Αρκαδία.

Η διατύπωση του Πλουτάρχου καθιστά σαφές ότι η απαγόρευση αυτή θεσπίστηκε για πρώτη φορά στη Σπάρτη το 404 (MacDowell, *Spartan Law* 119) από τον Ξενοφώντα, ωστόσο, αποδίδεται στον Λυζούργο. Η πιθανότερη εξήγηση είναι ότι ο νόμος πέρασε ως ανανέωση μιας παραδοσιακής διάταξης, που υποτίθεται ότι στο μεταξύ είχε ατονήσει· δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο οι αλλαγές σε συντηρητικές κοινωνίες να εμφανίζονται ως επιστροφή στο πάτριο καθεστώς.

Στην πραγματικότητα, οι Σπαρτιάτες χρησιμοποιούσαν νομίσματα από πολύτιμο μέταλλο και πριν από τη λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου.¹¹ Το

Ο Hamilton (*Bitter Victories* 58) θεωρεί ότι η συνέλευση αυτή επικεντρώθηκε στο ζήτημα της ηγεμονίας και της οικονομικής μεταμόρφωσης του σπαρτιατικού κράτους: 'The decision to permit the use of universally acceptable currency for state purposes was also the decision to maintain Sparta's newly won naval hegemony and to begin to impose tribute upon the Greeks of the Aegean in order to meet the expenses of such policy.' Πβ. Cartledge, *Agesilaos* 89: 'This was a considerable triumph for Lysander, who intended the money to be the initial deposit in a newly opened imperialism account.' Για την εισροή του ξένου νομίσματος στη Σπάρτη και τις εσωτερικές αντιδράσεις που προζάλεσε, βλ. David, 'Influx' του ίδιου, *Sparta Between Empire & Revolution* 5-10.

βλ. Ollier, *Rép.* 44· Moore, *Aristotle & Xenophon* 109· Cartledge, *Agesilaos* 88· Hodkinson, 'Blind Ploutos?' 198.

424, κατά τα γεγονότα της Σφακτηρίας, το κράτος ζήτησε εθελοντές για τον εφοδιασμό των αποκλεισμένων οπλιτών με τρόφιμα, τάξαντες άγουριού πολλοῦ (Θουκ. 4.26.5): είναι φανερό ότι υπήρχαν κάποια αποθέματα ξένου νομίσματος, τουλάχιστον για κρατική χρήση. Το 418, ύστερα από την αποτυχία του να υποτάξει το Αργος, ο βασιλιάς Άγισ τιμωρήθηκε με το υπέρογκο πρόστιμο των 100.000 δραχμών (αυτ. 5.63.2) - προφανώς όχι σε ράβδους σιδήρου. Ανεξάρτητα από το αν ο Άγισ ήταν σε θέση να πληρώσει το πρόστιμο, το χωρίο αυτό υποδηλώνει ότι τουλάχιστον στους βασιλείς δεν απαγορευόταν η κατοχή νομίσματος (βλ. το σχόλιο του Andrewes στο χωρίο). Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση του βασιλέως Πλειστοάνακτος, στον οποίον επιβλήθηκε το ποσόν των 15 ταλάντων (Έφορος, *FGrH* 70 F 193): ο Πλειστοάναξ, που δεν ήταν σε θέση να πληρώσει το πρόστιμο, αυτοεξορίστηκε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Η υποταγή στους νόμους

8.1 ταύτην τὴν εὐταξίαν: τα γφα δίνουν εὐεξίαν: οι νεότεροι εκδότες υιοθετούν τη διόρθωση του Dindorf (*Xen. Opusc.* 20) σε εὐταξίαν: μολονότι ο Πολύβιος (20.4.1) αναφέρεται στην γεγεννημένην εὐεξίαν καὶ δόξαν των Βοιωτῶν, 'hic tamen absurdum, ubi non agitur de prosperitate, sed de obedientia.' Η γραφή των γφων δεν είναι, ωστόσο, απορριπτέα. Στην ιατρική ορολογία, εὐεξία είναι η καλή κατάσταση του σώματος: σε μεταφορικό επίπεδο, η λέξη μπορεί να αναφέρεται στη σωστή λειτουργία της πολιτείας, έκφανση της οποίας είναι η υπακοή των πολιτῶν στις αρχές και στους νόμους. Για τη μεταφορά του νομοθέτη-ιατροῦ και της πόλης-ζωντανού οργανισμού, βλ. Πλ. *Νόμ.* 720a και Πλούτ. *Λυκ.* 5.3.

πρὶν ὁμογνώμονας ἐποίησατο τοὺς κρατίστους τῶν ἐν τῇ πόλει: ὡς φαίνεται ἀπὸ τῆς διατύπωσης (οἶμαι, τεκμαιρόμαι), ὁ Ξενοφῶν δὲν ἀκολουθεῖ κάποια προϋπάρχουσα παράδοση, ἀλλὰ ἐκφράζει μιαν εἰκασία γιὰ τὸ παρελθόν με βάση τις προσωπικὲς του παρατηρήσεις στὴ σύγχρονη Σπάρτη. Σε μεταγενέστερους συγγραφείς ἡ συμμετοχὴ τῶν αἰριστοκρατῶν στὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Λυκούργου δὲν ἐμφανίζεται πλέον ὡς εἰκασία, ἀλλὰ ὡς ἱστορικὸ γεγονός: σύμφωνα με τὸν Πλούταρχο (*Λυκ.* 5.5 κε), ὁ Λυκούργος ἐπέβαλε τοὺς νόμους του με προαξικόπημα: ἀφοῦ πρώτα συμβουλευτήκε τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν, προσήγετο τοὺς ἀρίστους καὶ συνεφέαπτεσθαι παρεκάλει ... ὡς δ' ὁ καιρὸς ἦκε, τριάκοντα τοὺς πρώτους ἐκέλευσε μετὰ τῶν ὀπλῶν ἔωθεν εἰς ἀγορὰν προελθεῖν, ἐκπλήξεως ἔνεκα καὶ φόβου πρὸς τοὺς ἀντιπρόαπτοντας. ὧν εἴκοσι τοὺς

ἐπιφανεστάτους Ἐρμιππος ἀνέγραψε... Ἡ εκδοχή αὐτή πρωτοεμφανίζεται στον Ἀριστοτέλη (απ. 537 Rose): *αν η σπαρτιατικὴ γεροῦσία ἀποτελεῖται ἀπὸ εἰκοσιοκτῶ μέλη (χωρὶς τοὺς βασιλεῖς), εἶναι γιὰ τὸν τριάκοντα τῶν πρώτων μετὰ Λυκούργου γενομένων δύο τὴν προᾶξιν ἐγκατέλιπον ἀποδειλιάσαντες.* = Lac. P. 1.

2 ἐν μὲν ταῖς ἄλλαις πόλεσιν ... ἀνελεύθερον εἶναι: πβ. ὅσα λέγονται γιὰ τοὺς Ἀθηναίους στα Ἀπομνημονεύματα 3.5.16: *πότε δὲ οὕτω (δηλ. ὅπως οἱ Λακεδαιμόνιοι) πείσονται τοῖς ἄρχουσιν, οἳ καὶ ἀγάλλονται ἐπὶ τὸ καταφρονεῖν τῶν ἀρχόντων;*

ἐν δὲ τῇ Σπάρτῃ ... ἔψεσθαι καὶ τοὺς ἄλλους: στο χωρίο αὐτὸ ἐνδεχομένως ἀπηχούνται οἱ ἰδέες τοῦ Ἀγησίλαου σχετικά με τὴ διακυβέρνηση τῆς πόλης: πβ. Ἀγησ. 7.2: *δυνατώτατος ὢν ἐν τῇ πόλει φανερός ἦν μάλιστα τοῖς νόμοις λατρεύων. τίς δ' ἂν ἠγούμενος μειονεκτεῖν νεώτερόν τι ἐπεχείρησε ποιεῖν εἰδιῶς τὸν βασιλέα νομίμως καὶ τὸ κρατεῖσθαι φέροντα:* Ὅπως ὁμοῦ παρατηρεῖ ο Πλούταρχος (Ἀγησ. 4.6), ἡ τυπολατρικὴ υποταγή του βασιλιά στις αἰσχρὲς καὶ στους νόμους κατὰ βάθος ἦταν ἓνα πολιτικὸ τέχνασμα μέσω του οὗ οὗ ἐλάνθανε αὐξῶν τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν.

καὶ τῷ ὅταν καλῶνται τρέχοντες ἀλλὰ μὴ βαδίζοντες ὑπακούειν: ὅποτε τον καλοῦσαν οἱ ἔφοροι, ο Ἀγησίλαος παρουσιαζόταν *θάπτον ἢ βάδην ἐπειγόμενος* (Πλουτ. Ἀγησ. 4.5). Φαινομενικά, δείγμα (ἢ μάλλον ἐπίδειξη) ὑπακοῆς: στην πραγματικότητα, τρόπος κολακείας: *τὸ πολεμεῖν καὶ τὸ προσκροῦειν αὐτοῖς ἐάσας ἐθεράπευε* (Πλουτ., αὐτ.).

είκός δέ και τήν τῆς ἐφορείας δύναμιν τοὺς αὐτοὺς τούτους συγκατασκευάσαι: ο θεσμός της εφορείας αποδίδεται στον Λυκούργο από τον Ηρόδοτο (1.65): ο Αριστοτέλης (Πολ. 1313a25-33) τον αποδίδει στον βασιλιά Θεόπομπο, και ο Πλάτων (Νόμ. 692a) σε έναν 'τρίτο σωτήρα', ο οποίος σαφώς δεν είναι ο Λυκούργος.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Meyer (*Forschungen* I 244-61), η αποσύνδεση του ονόματος του παραδοσιακού νομοθέτη από την ίδρυση της εφορείας οφείλεται στον βασιλιά Πausanία, ο οποίος, θέλοντας να καταλύσει τον θεσμό (βλ. Αρ. Πολ. 1301b20-1), υποστήριξε ότι αποτελούσε μεταγενέστερη εξέλιξη και συνεπώς δεν είχε θέση στην πάτριον πολιτείαν. Κατά τον Meyer (αυτ. 248), η διατύπωση του παρόντος χωρίου της ΑΠ υποδηλώνει ότι ο Ξενοφών παίρνει θέση στο αμφιλεγόμενο αυτό ζήτημα. Ωστόσο, η έκφραση είκός δεν αναφέρεται στον Λυκούργο, αλλά στο αὐτοὺς τούτους. Ο Ξενοφών θεωρεί δεδομένο ότι η εφορεία, όπως και όλοι οι άλλοι σπαρτιατικοί θεσμοί, θεσπίστηκαν από τον Λυκούργο: αν κάτι παραμένει αντιζείμενο εικασίας, είναι η συμμετοχή των ισχυρών ανδρών της εποχής στις μεταρρυθμίσεις του νομοθέτη (Ollier, *Rép.* 46: Oliva, *Sparta* 123, σημ. 2).

Πότε στην πραγματικότητα θεσπίστηκε η εφορεία: Ο Απολλόδοφος (FGrH 244 F 335a) τοποθετεί τον πρώτο επώνυμο έφορο στα 754 π.Χ. Όπως όμως επισημαίνει ο Huxley (*Early Sparta* 38), η μαρτυρία αυτή δεν έχει αυτοτελή αξία, αφού η χρονολόγηση γίνεται με βάση τη βασιλεία του Θεοπόμπου. Η απουσία των εφόρων από τη 'Μεγάλη Ρήτρα' (Πλουτ. Λυκ. 6), καθώς και από την ποιητική της παράφραση από τον Τυρταίο (απ. 4 West), υποδηλώνει ότι το αξίωμα δεν υφίστατο τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 7ου αιώνα ή ότι από

πολιτική άποψη ήταν ακόμη ασήμαντο. Για μια επισκόπηση των θεωριών για τις απαρχές και την εξέλιξη του θεσμού, βλ. Michell, Sparta 118-25.

καταπλήξειν τούς πολίτας του ὑπακούειν: η φράση του ὑπακούειν. ^{δηλ. σκοπού}
ασυντακτη καθώς είναι, αθετείται από τον Schneider και τον Marchant. Ο Cobet (Nov. Lect. 730) προτείνει εἰς τὸ ὑπακούειν. Ἴσως είναι προτιμότερη η συμπλήρωση ἐπὶ τὸ ὑπ. (πβ. Θουκ. 2.65.9: κατέπλησσε τούς πολίτας ἐπὶ τὸ φοβεῖσθαι).
Περθεονί: τὸ ὑπὸ τῶν ὑπακούειν

4 ἔφοροι οὖν ἱκανοὶ μὲν εἰσὶ ζημιούν ὃν ἂν βούλωνται, κύριοι δ' ἐκπράττειν παραχρημα: για παραδείγματα επιβολῆς προστίμου σε ιδιώτες, πβ. ΑΠ 4.6· Πλουτ. Λυκ. 18.8, Ἀγησ. 34.11, Λύσι. 30.6-7, Ἡθ. 230a· Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. 3.10, 6.4. Με την έκφραση ὃν ἂν βούλωνται συμπεριλαμβάνονται και οι βασιλείς· βλ. τα χωρία που συγκεντρώνει ο Ste. Croix, *Origins* 352-3.

μεταξύ: κατά τη διάρκεια της θητείας τους.

καὶ καταπαῦσαι: στην εξουσία αυτή των εφόρων δεν υπέκειντο τα μέλη της γερουσίας· το αξίωμα ήταν ισόβιο (Αρ. Πολ. 1270b39) και οι γέροντες δεν λογοδοτούσαν σε κανέναν για τις αποφάσεις τους: ήταν ἀνεύθινοι (αυτ. 1271a5-6).

εἰρξαι: πβ. Θουκ. 1.131.2: καὶ [Πανσανίας] ἐξ μὲν τὴν εἰροκτὴν ἐσπίπτει τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν ἐφόρων (ἔξεστι δὲ τοῖς ἐφόροις τὸν βασιλέα δοῦσαι τοῦτο).

Όπως επισημαίνει ο αρχαίος σχολιαστής, ο Πausanias, βέβαια, δεν ήταν βασιλιάς, αλλά *ἐπίτροπος* του ανήλικου Πλειστάρχου.

περί τῆς ψυχῆς εἰς ἀγῶνα καταστήσαι: ἵνα τοὺς παραπέμψουν σε δίκη ὅπου θα κριθεῖ ἡ ζωὴ τους'. Το ανώτατο δικαστήριο της Σπάρτης ήταν ἡ γεροουσία, και ἡ επιβολὴ τῆς θανατικῆς ποινῆς ἦταν δικὴ τῆς αομοδιότητος (ΑΠ 10.2· Πλουτ. Λυκ. 26.2· Αρ. Πολ. 1294b33-4· MacDowell, *Spartan Law* 127-8). Στὴν περίπτωση που οἱ ἐφόροι ἔκριναν ὅτι ἕνας Σπαρτιάτης εἶχε διαπράξει ἀδίκημα τὸ ὁποῖο ἐπέσυρε τὴ θανατικὴ ποινὴ, τὸν παρέπεμπαν στὴ γεροουσία. Αυτό ἐγένετο στὴν περίπτωση τοῦ Σφοδρία (Ἑλλ. 5.4.24), ὁ ὁποῖος ἐπιχείρησε με δικὴ τοῦ πρωτοβουλία νὰ καταλάβει τὸν Πειραιά, διακυβεύοντας ἔτσι τὶς εἰρηνικὲς σχέσεις Ἀθήνας καὶ Σπάρτης: οἱ δ' ἔφοροι ἀνεγάλεσάν τε τὸν Σφοδρίαν καὶ ὑπῆγον θανάτου. Για τὸν Θώρακα, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὴν ἀπαγόρευση, εἶχε στὴν κατοχὴ τοῦ αογυρά νομίσματα, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πλούταρχο (Λυσ. 19.7) ὅτι οἱ ἔφοροι ... λαβόντες ... ἀπέκτειναν. Με τὴν ἐλλειπτικὴ αὐτὴ διατύπωση ἴσως νὰ ἐννοεῖται ὅτι ὁ Θώραξ παραπέμφθηκε ἀπὸ τοὺς ἐφόρους στὴ γεροουσία, δικάστηκε καὶ θανατώθηκε.

Ἄν ὅμως οἱ ὅμοιοι δὲν μποροῦσαν νὰ καταδικαστοῦν σε θάνατο ἀπευθείας ἀπὸ τοὺς ἐφόρους, δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιο καὶ για τοὺς περιοίκους; κατὰ τὸν Ἰσοκράτη (12.181), ἔξεστι τοῖς ἐφόροις ἀκρίτους ἀποκτεῖναι τοσοῦτους, ὅπόσους ἂν βουλευθῶσιν. Με τὴν ἐκφραση ἀκρίτους, ἡ ὁποία ἐκ πρώτης ὄψεως μοιάζει υπερβολικὴ, θα πρέπει ἴσως νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι για τὴ θανάτωση ἐνός περιοίκου δὲν απαιτοῦνταν ἡ ἐτυμηγορία τοῦ ανώτατου δικαστηρίου, δηλαδὴ τῆς γεροουσίας· ἀρκούσε ἡ ἀπόφαση τῶν ἐφόρων (βλ. MacDowell, *Spartan Law* 31· για τὴν

αξιοπιστία της μαρτυρίας του Ισοκράτη, βλ. Mossé, 'Perièques').

οὐχ ὥσπερ αἱ ἄλλαι πόλεις ἔωσι τοὺς αἰρεθέντας ἀεὶ ἄρχειν τὸ ἔτος ὅπως ἂν βούλωνται: αὐτὸ εἶναι ανακριβές· στην Αθήνα, ὅπως εἶναι γνωστό, ὅλοι οἱ ἀξιωματοῦχοι, μετὰ τὴ λήξη τῆς θητείας τους ἦταν υπόλογοι σε αμοῦδια σῶματα τόσο για τὴν οικονομική τους διαχείριση ὅσο και για τὴς ἄλλες πράξεις ἢ τὴς παραλείψεις τους. Εκτὸς ὁμως ἀπὸ τὴν τελικὴ εὐθυναν, οἱ ἀρχές υπέκειντο σε ἔλεγχο ποικιλοτρόπως καθ' ὅλη τὴ διάρκειαν τοῦ ἔτους (Hansen, *Athenian Democracy* 220-4): (i) Δέκα φορές τὸν χρόνον, στὴς κύριες συνόδους τῆς ἐκκλησίας, οἱ ἀξιωματοῦχοι κρίνονταν εἰ δοκοῦσι καλῶς ἄρχειν (Αἰ. Ἀθ. πολ. 43.4). *Κἂν τινα ἀποχειροτονήσωσιν, κρίνουσιν ἐν τῷ δικαστηρίῳ, κἂν μὲν ἀλῶ, τιμῶσιν ὅ,τι χρεὴ παθεῖν ἢ ἀποτεῖσαι, ἂν δ' ἀποφυγή, πάλιν ἄρχει* (αὐτ. 61.2). (ii) Κατὰ πρωτανείαν ἐκάστην οἱ ἀρχόντες ἦταν υπόλογοι σε δέκα λογιστάς που κληρόνονταν μέσα ἀπὸ τὴ βουλὴ (αὐτ. 48.3). Αὐτοὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς ενιαύσιους λογιστάς, που κληρόνονταν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν, πρὸς οὓς ἅπαντας ἀνάγκη τοὺς τὰς ἀρχάς ἄρχαντας λόγον ἀπενεργεῖν (αὐτ. 54.2). (iii) Κάθε ἰδιώτης, στὴν περίπτωση που ἐκρίνε ὅτι ἓνας ἀξιωματοῦχος ἐνεργούσε παράνομα, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τον καταγγεῖλει (εἰσαγγέλλειν) στὴ βουλὴ (αὐτ. 45.2). Τὸ σῶμα μπορούσε νὰ επιβάλλει πρόστιμο μέχρι πεντακοσίων δραχμῶν· στὴν περίπτωση ὁμως που κρίνόταν ὅτι τὸ παράπτωμα απαιτούσε μεγαλύτερη τιμωρία, ἡ υπόθεση παραπεμπόταν σε δικαστήριον (Δημ. 47.42-3· Hansen, *Athenian Democracy* 221-2· MacDowell, *Law in Athens* 169-70).

Εἶναι φανερό, λοιπόν, ὅτι, τουλάχιστον για τὴν περίπτωση τῆς Αθήνας, δὲν

ευσταθεί ο ισχυρισμός ότι οι άρχοντες ενεργούσαν ανεξέλεγκτα καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας τους. Η διαφορά μεταξύ των δύο πόλεων έγκειται στο ότι, ενώ στην Αθήνα, προκειμένου να καταδικαστεί ένας άρχων, κατά κανόνα απαιτούνταν η δικαστική ετυμηγορία, στη Σπάρτη αρκούσε η απόφαση των εφόρων (βλ. Moore, *Aristotle and Xenophon* 110). Έτσι δικαιολογείται και η παρομοίωσή τους με τυράννους (πβ. Πλ. Νόμ. 712d· Αρ. Πολ. 1270b14): οι αποφάσεις τους ήταν τελεσίδικες, άμεσα εκτελεστές, και, το κυριότερο, δεν λαμβάνονταν βάσει γραπτών νόμων, αλλά σύμφωνα με την προσωπική τους κρίση. Η πρακτική αυτή σχολιάζεται αρνητικά από τον Αριστοτέλη (Πολ. 1270b28-31):

ἔτι δὲ καὶ κρίσεών εἰσι μεγάλων κύριοι, ὄντες οἱ τυχόντες¹· διόπερ οὐκ αὐτογνώμονας βέλτιον κρίνειν ἀλλὰ κατὰ γράμματα καὶ τοὺς νόμους.

Δεν είναι μέσα στις προθέσεις του Ξενοφώντος η συστηματική παρουσίαση των αρμοδιοτήτων της εφορείας· επιλέγονται απλώς ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα, τα οποία στηρίζουν τον αρχικό του ισχυρισμό: ένα από τα επιτεύγματα του Λυκούργου είναι η υπακοή των πολιτών στις αρχές και τους νόμους. Για μίαν εξαντλητική επισκόπηση του ρόλου των εφόρων στον διοικητικό μηχανισμό της Σπάρτης, βλ. Andrewes, 'Government' 8-14. Οι εξουσίες τους ήταν αναμφισβήτητα σημαντικές, αλλά υπέκειντο σε περιορισμούς (Andrewes, ό.π. 8· Ste. Croix, *Origins* 148-9, Cartledge, *Agesilaos* 126-7). Στα

---

¹'just ordinary men', μτφρ. Barker. Η λέξη δεν αναφέρεται στη μέθοδο της εκλογής τους (Rahe, 'Selection'), αλλά στην κοινωνική τους προέλευση (γίνονται δ' ἐκ τοῦ δήμου παντός, Αρ. Πολ. 1270b8-9). Πβ. Rhodes, 'Selection' 502: 'The Spartan ephors were οἱ τυχόντες, because they were appointed from the whole citizen body and a high proportion of Spartiates had to serve, but the method of appointment was direct election and there is no need to suppose that the electing body was any other than the assembly.'

μικρά καθημερινά ζητήματα που αφορούσαν ιδιώτες, οι έφοροι ενδεχομένως ενεργούσαν ατομικά· στις υποθέσεις του κράτους όμως οι αποφάσεις λαμβάνονταν κατά πλειοψηφίαν, και η ομοφωνία δεν ήταν πάντοτε εξασφαλισμένη.² Επιπλέον, η θητεία τους ήταν ετήσια, και οι έφοροι της επόμενης χρονιάς δεν συνέχιζαν αναγκαστικά την πολιτική των προκατόχων τους. Κατά τον Lewis (*Sparta & Persia* 41), η σημασία του θεσμού έγκειται ακριβώς στον ενιαύσιο χαρακτήρα του: η εκάστοτε σύνθεση και πολιτική του σώματος απηχούσε ενδεχομένως τις διακυμάνσεις των απόψεων στο σύνολο του δήμου. Οι αποφάσεις, ωστόσο, των εφόρων δεν ήταν πάντοτε ανεπηρέαστες από πελατειακές σχέσεις. Ο Αριστοτέλης (*Πολ.* 1270b7-10) σχολιάζει αρνητικά τις μεγάλες εξουσίες με τις οποίες είχε επενδυθεί το αξίωμα, σε αντιδιαστολή με την ασημαντότητα των ανθρώπων που συνέβαινε ενίοτε να το κατέχουν: *ή γάρ αρχή κυρία μὲν αὐτῆ τῶν μεγίστων αὐτοῖς ἔστιν, γίνονται δ' ἐκ τοῦ δήμου παντός, ὥστε πολλάκις ἐπιπίπτουσιν ἄνθρωποι σφόδρα πένητες εἰς τὸ ἀρχεῖον, οἱ διὰ τὴν ἀπορίαν ὄντιοι ἦσαν.* Επιπλέον, οι έφοροι, μετά τη λήξη της θητείας τους, ήταν ενάλωτοι στις επιθέσεις των αντιπάλων τους. Το πιθανότερο, λοιπόν, είναι ότι οι κρίσιμες αποφάσεις δεν λαμβάνονταν χωρίς υποστήριξη από κάποια πολιτική μερίδα.

Flaig

5 πολλῶν δὲ καὶ ἄλλων ... οἷς αὐτὸς ἔθηκε νόμοις: για τις διασυνδέσεις της Σπάρτης με το δελφικό μαντείο, βλ. Parke-Wormell, *Delphic Oracle* I 82-98· Defradas, *Propagande delphique* 258-67. Ήδη από την εποχή του Τυρταίου (απ. 4 West) οι Σπαρτιάτες θεωρούσαν ότι οι πολιτειακοί τους θεσμοί είχαν υπαγορευθεί

² Βλ. π.χ. *Ἑλλ.* 2.4.29: Πανσανίας ὁ βασιλεὺς ... πείσας τῶν ἐφόρων τρεῖς ἐξάγει φρουράν.

από τον Απόλλωνα. Κατά τον 5ο αιώνα, ωστόσο, αγνοώντας ή σκόπιμα παραγνωρίζοντας αυτήν την παράδοση, υποστήριζαν ότι ο Λυκούργος παρέλαβε τους νόμους του από την Κρήτη (Ηρόδ. 1.65.4). Ο Ξενοφών αποκλίνει και από τις δύο εκδοχές: αφενός, τονίζοντας την απόλυτη πρωτοτυπία του Λυκούργου, αφετέρου οποιαδήποτε ξένη επίδραση· αφετέρου περιορίζει τον ρόλο του μαντείου στην επικύρωση των θεσμών που επινόησε ο νομοθέτης. Η εξασφάλιση της δελφικής συγκατάθεσης εμφανίζεται από τον Ξενοφώντα ως ένα από τα 'τεχνάσματα' (μηχανήματα) του νομοθέτη, προκειμένου να επιτύχει την υπακοή των συμπολιτών του στους νόμους: η θρησκεία επιστρατεύεται για την επίτευξη ενός πολιτικού στόχου. Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει εδώ κάποια ίχνη ορθολογισμού που είναι ξένος προς την παραδοσιακή θρησκευτικότητα του συγγραφέα. Στο ίδιο πνεύμα κινείται ο Πολύβιος (6.56.6-12) τονίζοντας τη χρησιμότητα της δεισδαιμονίας στον ρωμαϊκό βίο.

ΠΡΩΤΟΣ
ΕΥΡΕΤΗΣ

f. Th.

5. **ει λῶφον καὶ ἄμεινον εἶη:** στερεότυπη έκφραση για την υποβολή ερώτησης προς το μαντείο (πβ. π.χ. Ἄν. 3.1.7, 6.2.15, 7.6.44· Πόρ. 6.2· Πλ. Νόμ. 828a).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Dulce et decorum

9.1 τὸν καλὸν θάνατον: η ἐκφραση ἀνάγεται στὸν Τυρταίῳ (απ. 10 West, στ. 1: *τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα*), ὅπου ἡ λέξη *καλὸν*, ἐκτὸς ἀπό ηθική, ἔχει καὶ αισθητική διάσταση: εἶναι ὁμορφο τὸ θέαμα τοῦ νέου πολεμιστῆ που κείται νεκρὸς στὸ πεδίο τῆς μάχης (στ. 27-30). Για τὴν ἐννοια τοῦ καλοῦ θανάτου ὡς ἐκφραση τῆς οπλιτικῆς ηθικῆς, βλ. Loraux, 'La belle mort'. Müller

Folie για χέρο

2 καὶ γὰρ δὴ ἐπισκοπῶν τις ἂν εὔροι μείους ἀποθνήσκοντας τούτων <ἦ> τῶν ἐκ τοῦ φοβεροῦ ἀποχωρεῖν αἰρουμένων: ὑπάρχουν περισσότερες ἐλπίδες για ἐπιβίωση ἀν κανεῖς ἐπιλέξει τὸν θάνατο παρὰ τὴ φυγή. Ἡ παραδοξολογία δὲν εἶναι ἀβάσιμη. Αυτό που προέχει στὴν οπλιτική τακτική εἶναι νὰ διατηρηθεῖ ἡ συνοχή τῆς φάλαγγας: μένοντας κανεῖς στὴ θέση τοῦ παραμένει καλυμμένος ἀπὸ τὴν ἀσπίδα τοῦ παραστάτη του, ἐνῶ υποχωρώντας ἀφήνει τὰ νῶτα του ἐκτεθειμένα.¹

Ἡ παρεμβολή τοῦ <ἦ> (Heindorf, Schneider) εἶναι ἀπαραίτητη: οἱ γενικές τούτων ^{θα μπορούσε;} καὶ τῶν ... αἰρουμένων δὲν εἶναι συγκριτικές, ἀλλὰ διαιρετικές. → δὲν εἶναι ἀποχρηστικά ορθο

Ἡ ἀντωνυμία τούτων δὲν ἀναφέρεται εἰδικά στους Σπαρτιάτες ('les Spartiates perdent moins de monde...', μτφρ. Ollier), ἀλλὰ γενικότερα σε ὅσους ἐπιλέγουν τὸν καλὸν θάνατον ἀντὶ τοῦ αἰσχροῦ βίου (Thalheim, *BPhW* 46 [1919])

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς διαθέσιμες μαρτυρίες, οἱ ἀπώλειες στὶς οπλιτικές μάχες, τόσο για τοὺς νικητὲς ὅσο καὶ για τοὺς ἠττημένους, κυμαίνονταν σε σχετικά χαμηλά ποσοστά. Στὴν ἡττα τοῦ Δηλίου, π.χ., μὴ ἀπὸ τὶς χειρότερες τῆς ἱστορίας τους, οἱ Ἀθηναῖοι ἔχασαν γύρω στο 14% τῶν οπλιτῶν τους, ἐνῶ για τοὺς νικητὲς οἱ ἀπώλειες σε ὀρισμένες περιπτώσεις περιορίζονται στο 2% (Lazenby, 'The killing zone' 101).

1098-9). Συναφή είναι τα παρακάτω χωρία: (i) Αν. 3.1.43: ὅποσοι μὲν
μαστεύουσι ζῆν ἐκ παντὸς τρόπου ἐν τοῖς πολεμικοῖς, οὗτοι μὲν κακῶς τε καὶ
αἰσχρῶς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀποθνήσκουσιν, ὅποσοι δὲ τὸν μὲν θάνατον ἐγνώκασι
πᾶσι κοινὸν εἶναι καὶ ἀναγκαῖον ἀνθρώποις, περὶ δὲ τοῦ καλῶς ἀποθνήσκειν
ἀγωνίζονται, τούτους ὀρῶ μᾶλλον πῶς εἰς τὸ γῆρας ἀφικνουμένους καὶ ἕως ἂν
ζῶσιν εὐδαιμονέστερον διάγοντας· (ii) Κύρ. παιδ. 3.3.45: ἄτε οὖν νίκης
ἐθῶντες μένοντες μάχεσθε. μῶρον γὰρ τὸ κρατεῖν βουλομένους τὰ τυφλὰ τοῦ
σώματος καὶ ἄοπλα καὶ ἄχειρα ταῦτα ἐναντία τάττειν τοῖς πολεμίοις φεύγοντας·
μῶρος δὲ καὶ εἴ τις ζῆν βουλόμενος φεύγειν ἐπιχειροίη, εἰδὼς ὅτι οἱ μὲν
νικῶντες σώζονται, οἱ δὲ φεύγοντες ἀποθνήσκουσι μᾶλλον τῶν μενόντων· (iii)
Τυρταῖος, απ. 11 West, στ. 11-3: οἱ μὲν γὰρ τολμῶσι παρ' ἀλλήλοισι μένοντες /
ἐς τ' αὐτοσχεδίην καὶ προμάχους ἰέναι, / παυρότεροι θνήσκουσι, σαοῦσι δὲ λαὸν
ὀπίσσω. (iv) Το πρότυπο του Τυρταίου, ἀλλὰ ἴσως καὶ του Ξενοφώντος, εἶναι
ομηρικὸ (Ίλ. 5.531-2): αἰδομένων ἀνδρῶν πλέονες σοοὶ ἢ πέφανται· /
φευγόντων δ' ἄρ' οὔτε κλέος ὄρνυται οὔτε τις ἀλκή.

καταμάτ
ναρδθικ;

6- +

Κυρ. η
4, 1, 5

4 ἐπίκλησιν μόνον ἔχει κακὸς εἶναι: ἐκ πρώτης ὄψεως, ἡ δήλωση αὐτὴ
ἐλέγχεται ἀνακριβῆς: στὴν Αθήνα τουλάχιστον, ἡ ποινὴ γιὰ ἐγκατάλειψη τῆς
τάξης ἦταν ἡ στέρηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων (MacDowell, *Law in Athens*
160). Ο Ξενοφών, ὡστόσο, δὲν ἀναφέρεται ἐδῶ στὶς νομικὲς, ἀλλὰ στὶς ἠθικὲς
ἐπιπτώσεις τῆς δειλίας. Στὶς ἄλλες πόλεις ἡ κοινωνικὴ κατακραυγὴ τοῦ
ῥιπάσπιδος περιορίζεται στὸν χαρακτηρισμὸ κακός· κατὰ τα ἄλλα, ὁ 'δειλός'
μπορεῖ νὰ συχνάζει στὸς ἰδίους χώρους καὶ νὰ συναναστρέφεται ἀνεμπόδιστα
τοὺς συμπολίτες του. Στὴ Σπάρτη ἀντίθετα, ἡ ἀποξένωσή του ἀπὸ τὴν κοινωνία
εἶναι ολική· δὲν περιορίζεται στὴν ἀφαίρεση τῶν πολιτικῶν του δικαιωμάτων
(10.7), ἀλλὰ ἐπεκτείνεται σὲ ὅλους τοὺς τομείους τῆς ζωῆς του, δημόσιους (π.γ.

Σολ. Βελ.
ΑΙΕΧ.
ΚΖ46.1758-

αθλητικά παιχνίδια, §4) και ιδιωτικούς (π.χ. γάμος, §5): πρόκειται για μια μορφή κοινωνικού θανάτου. Ο αποκλεισμός των τρεσάντων από την κοινότητα είναι συγκρίσιμος με αυτόν που υφίστανται τα άτομα που ενέχονται σε θρησκευτικό μίasma (Parker, *Miasma* 194, σημ. 17).

Παρόμοια μέτρα κοινωνικού οστρακισμού μαρτυρούνται στην περίπτωση του Αριστοδήμου, ενός από τους τριακοσίους των Θερμοπυλών (Ηρόδ. 7.229-31). Ο Αριστόδημος, για λόγους ανεξάρτητους από τη θέλησή του, δεν πήρε μέρος στη μάχη και όταν επέστρεψε στη Σπάρτη, *ὄνειδός τε εἶχε καὶ ἀτιμίην· πάσχων δὲ τοιάδε ἠτίμωτο· οὔτε οἱ πῦρ οὔδεις ἔναυε Σπαρτιητέων οὔτε διελέγετο, ὄνειδός τε εἶχεν ὁ τρέσας Ἀριστόδημος καλεόμενος*. Η άρνηση των συμπολιτών του να του ανάψουν φωτιά είναι ιδιαίτερα ενδεικτική: υποδηλώνει συμβολικά τον αποκλεισμό του τρέσαντος από την κοινή εστία της πόλης. Ένα χρόνο αργότερα, ο Αριστόδημος σκοτώθηκε ηρωικά στη μάχη των Πλαταιών, επιδιώκοντας ο ίδιος τον θάνατό του, για να ξεπλύνει την ντροπή (αυτ. 9.71). Οι συμπατριώτες του όμως, *διὰ τὴν προειρημένην αἰτίην, ἀρνήθηζαν να του αποτείσουν φόρο τιμῆς: ο θάνατός του θεωρήθηκε μια μορφή αυτοκτονίας.*²

Διαφορετική υπήρξε η αντιμετώπιση των Σπαρτιατών που παραδόθηκαν στους Αθηναίους κατά τα γεγονότα της Πύλου (Lewis, *Sparta & Persia* 31). Όταν οι αποκλεισμένοι ζήτησαν οδηγίες από τις αρχές της Σπάρτης για τη στάση που έπρεπε να κρατήσουν, πήραν την αμφίσημη απάντηση: *Λακεδαιμόνιοι κελεύουσιν ὑμᾶς αὐτοὺς περὶ ὑμῶν αὐτῶν βουλευέσθαι μηδὲν αἰσχρὸν ποιοῦντας* (Θουκ. 4.38.3). Στη συνέχεια οι Λακεδαιμόνιοι προσπάθησαν με κάθε

βουλόμενον φανερῶς ἀποθανεῖν. 9.71.3. Ο ηρωισμός του Αριστοδήμου (*λυσσῶντά τε καὶ ἐκλείποντα τὴν τάξιν ἔργα ἀποδέξασθαι μεγάλα*) υπήρξε από μιαν άποψη αντισπαρτιατικός: η εγκατάλειψη της τάξης - είτε προς τα πίσω είτε προς τα εμπρός - είναι ενάντια στις επιταγές της οπλιτικής ηθικής.

τρόπο να τους απελευθερώσουν· η ανάκτηση των αιχμαλώτων της Σφακτηρίας ήταν ένας από τους βασικούς παράγοντες που οδήγησαν στη σύναψη της Νικηείου ειρήνης (αυτ. 5.15.1). Όταν οι αιχμάλωτοι επέστρεψαν στη Σπάρτη, όχι απλώς δεν υπέστησαν καμία συνέπεια, αλλά ορισμένοι από αυτούς ανέλαβαν και αξιώματα. Στη συνέχεια όμως, επειδή οι Σπαρτιάτες φοβήθηκαν ότι οι πρόην όμηροι, κατεχόμενοι από αισθήματα μειονεξίας, θα προέβαιναν σε ανατροπτικές ενέργειες, ήδη και αρχάς τινες έχοντας άτιμους έποίησαν, άτιμίαν δέ τοιάνδε ὥστε μήτε ἄρχειν μήτε προιαμένους τι ἢ πωλοῦντας κυρίουσ εἶναι. ὕστερον δέ αὔθις χρόνω ἐπίτιμοι ἐγένοντο (αυτ. 5.34.2). Η δημογραφική κρίση που μάστιζε τη Σπάρτη ήδη από το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα, η υψηλή κοινωνική θέση των αιχμαλώτων (ἦσαν γὰρ οἱ Σπαρτιᾶται αὐτῶν προῶτοι, αυτ. 15.1), η αβεβαιότητα ως προς το αν η παράδοσή τους υπαγορεύθηκε από δειλία, αποτελούν παράγοντες που εξηγούν την εμφανώς ασυνάρτητη στάση του σπαρτιατικού κράτους και το δισταγμό του να προβεί σε μαζικές καθαιρέσεις ὁμοίων.

Ο ίδιος συνδυασμός του κοινωνικού και του δημογραφικού παράγοντα εμπόδισε τις σπαρτιατικές αρχές να υποβιβάσουν όσους επέδειξαν δειλία στη μάχη των Λεύκτρων (ὄκνοῦντες τάς ἐκ τῶν νόμων ἀτιμίας προσάγειν, πολλοῖς οὔσι καὶ δυνατοῖς, φοβούμενοι νεωτερισμὸν ἀπ' αὐτῶν, Πλουτ. Ἀγῆσ. 30.2). Όταν το ζήτημα παραπέμφθηκε στον Αγησίλαο, εκείνος αποφάνθηκε ότι τοὺς νόμους δεῖ σήμερον εἶναι καθεύδειν, ἐκ δὲ τῆς αὔριον ἡμέρας κυρίουσ εἶναι πρὸς τὸ λοιπὸν· ἔτσι έσωσε την τιμή τόσο των ανδρῶν όσο και των νόμων, σχολιάζει ο Πλούταρχος (αυτ. 30.6· πβ. Ἡθ. 191c).

πᾶς μὲν ἂν τις αἰσχυνθεῖη τὸν κακὸν σύσκηνον παραλαβεῖν: ο αποκλεισμός από το συσσίτιο θα πρέπει να επέφερε αυτομάτως και στέρηση των

πολιτικών δικαιωμάτων· αυτό τουλάχιστον ίσχυε για όσους δεν ήταν σε θέση να συνεισφέρουν το νενομισμένο τέλος (Αθ. Πολ. 1271a35-7).

πολλάκις δ' ὁ τοιοῦτος καὶ διαιρουμένων τοὺς ἀντισφαιριοῦντας ἀχώριστος περιγίγνεται: 'πολλές φορές, όταν χωρίζουν τις αντίπαλες ομάδες για το παιχνίδι της σφαίρας, αυτός μένει απ' ἔξω.' Με την έκφραση τοὺς ἀντισφαιριοῦντας ο Ξενοφών αναφέρεται κατα πάσαν πιθανότητα στους σφαιρεῖς, που μαρτυρούνται επιγραφικῶς από τον 1ο αιώνα π.Χ. (IG V.1, 674-88· Woodward, 'Some notes'). Σύμφωνα με τον Πανσανία (3.14.6), σφαιρεῖς ονομάζονταν οἱ ἐκ τῶν ἐφήβων εἰς ἄνδρας ἀρχόμενοι συντελεῖν, οι νέοι δηλαδή που μόλις είχαν ολοκληρώσει την εφηβική τους εκπαίδευση. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, οι σφαιρεῖς να ήταν μια ἄλλη ονομασία για την ηλικιακή τάξη των ανδρῶν μεταξύ 20 και 30 ετῶν, οι οποίοι στη ΛΠ αναφέρονται ως ἠβῶντες (3.1).

Η Chrimes (*Sparta* 131-4) θεωρεῖ ὅτι το παιχνίδι της σφαίρας ἦταν ἓνα εἶδος πυγμαχίας (LSJ *σφαῖρα* 4: 'a weapon of boxers'). Ἐνα χωρίο, ὠστόσο, του Λουκιανού (*Ἀνάχ.* 38) καθιστᾶ σαφές ὅτι πρόκειται για ἀγώνισμα σφαιρίσις: μῆμνησο, ἦν ποτε καὶ εἰς Λακεδαιμόνα ἔλθης, μὴ καταγεῖλαι μὴδὲ ἐκείνων μὴδὲ οἴεσθαι μάτην πονεῖν αὐτούς, ὅποταν ἡ σφαῖρας πέρι ἐν τῷ θεάτρῳ συμπεσόντες παῖωσιν ἀλλήλους, κτλ. Εὐστόχα ο Woodward παρομοιάζει το ἀγώνισμα με το 'American football'. Το παιχνίδι ἦταν ομαδικό· κατὰ τον 1ο αῶνα π.Χ. κάθε ομάδα, που αντιπροσώπευε μια *ὠβάν* (δηλ. 'κόμη'), αποτελούνταν ἀπὸ 14 παίκτες (IG V.1, 674). Ο Ευστάθιος (*Παροεξβ. εἰς Ὅδ.* 1601.25) αναφέρει ὅτι το ὄνομα του ἀγωνίσματος ἦταν *σφαιρομάχια* (πβ. SEG XXX 1811). Ο Πολυδεύκης (9.107) ταυτίζει την *σφαιρομαχίαν* (προφανῶς το ἴδιο ἀγώνισμα με

τα σφαιρομάχια) με την παιδιάν της σφαίρας ἐπισκύρου,³ για την οποία δίνει εκτενή περιγραφή (αυτ. 104): παίζεται δὲ κατὰ πλῆθος διαστάντων ἴσων πρὸς ἴσους, εἶτα μέσση γραμμὴν λατύπη ἔλκυσάντων, ἣν σκῦρον καλοῦσιν, ἐφ' ἣν καταθέντες τὴν σφαῖραν, ἑτέρας δύο γραμμὰς κατόπιν ἑκατέρας τῆς τάξεως καταγράφαντες, ὑπὲρ τοὺς ἑτέρους οἱ προανελόμενοι ῥίπτουσιν, οἷς ἔργον ἦν ἐπιδράξασθαι τε τῆς σφαίρας φερομένης καὶ ἀντιβαλεῖν. ἕως ἂν οἱ ἕτεροι τοὺς ἑτέρους ὑπὲρ τὴν κατόπιν γραμμὴν ἀπώσωνται. Σε μετάφραση: 'Οἱ παίκτες χωρίζονται σε δύο ισάριθμες ομάδες και με χαλίτσι σχηματίζουν στο μέσον γραμμὴ, η οποία ονομάζεται σκῦρον· πάνω της τοποθετοῦν τη σφαῖρα. Στα νότια κάθε ομάδας σχηματίζονται ἄλλες δύο γραμμές· ὅποιος ἀρπάξει πρώτος τη σφαῖρα, τη ρίχνει πάνω ἀπὸ τους ἀντιπάλους, οἱ οποίοι πρέπει να την ἀδράξουν στον αέρα και να την ἐπιστρέψουν, μέχρις ὅτου οἱ μὲν ἐκτοπίσουν τους δε πέρα ἀπὸ την πίσω γραμμὴ.' Η περιγραφή δεν εἶναι ἐντελῶς σαφής. Θα μπορούσαμε ἴσως να εικάσουμε ὅτι, εἴν ἕνας παίκτης, στην προσπάθειά του να ἀρπάξει τη σφαῖρα, οπισθοχωροῦσε πέρα ἀπὸ την πίσω γραμμὴ, ἀποκλειόταν ἀπὸ το παιχνίδι· νικούσε η ομάδα που κατόρθωνε να θέσει πρώτη ἐκτὸς παιχνιδιού τους παίκτες της ἄλλης.

καὶ ἐν χοροῖς εἰς τὰς ἐπονιδίους χώρας ἀπελαύνεται: κατὰ τις θρησκευτικὴς πανηγύρεις οἱ Σπαρτιάτες συμμετείχαν ἐνεργά στη λατρεία· δεν ἦταν ἀπλοὶ θεατὲς (Parke, 'Spartan religion' 149). Η θέση που καταλάμβανε ο καθένας στον χορόν ὀριζόταν ἀπὸ τον χοροποιόν (Ξεν. Ἄγῃσ. 2.17). Ὅπως φαίνεται, υπήρχαν ἀτιμωτικὲς θέσεις (Πλουτ. Ἡθ. 149a, 191f, 208de, 219e), ἀν και θα περίμενε κανεὶς για τους τρέσαντας να ἀποκλείονται ὅλως δι' ὅλου (Parke,

Πβ. Ησύχ. s.v. ἐπίσκυρος· ὁ μετὰ πολλῶν σφαιρισμὸς.

ό.π.).

και εν θάκοις και τοις νεωτέροις υπαναστατέον: 'και οφείλει να προσηκώνεται από το κάθισμά του ενώπιον ακόμη και των νεοτέρων'. Η συμμετρική αντιστροφή ενός κοινωνικού κανόνα: η ατίμωση αυτή θα πρέπει να είχε ιδιαίτερο βάρος στη γεροντολατρική Σπάοτη.

και τὰς μὲν προσηκούσας κόρας οἴκοι θρεπτέον: αἱ προσήκουσαι κόραι = οι κόρες της οικογένειάς του: θυγατέρες και αδελφές: κανείς από τους όμοίους δεν θα καταδεχόταν να ζητήσει σε γάμο κόρη από τον οἶκο ενός τρέσαντος. Πβ. Πλουτ. Ἀγησ. 30.3: οὐ γὰρ μόνον ἀρχῆς ἀπειροῦνται πάσης, ἀλλὰ και δοῦναι τι νι τούτων γυναῖκα και λαβεῖν ἄδοξόν ἐστι.

αἱ τὰς οὐφ. : Pl. dr 336 / X. Kur. 6, 3, 16, D3 | Θα πρέπει να υποστηρίξει και μορφή και ταύταις τῆς ἀνανδρίας αἰτίαν ὑφεκτέον: 'και θα πρέπει να τους δώσει εξηγήσεις για το γεγονός ότι παραμένουν ανύπανδρες'. Γι' αυτή τη σημασία της λ.

ἀνανδρία ο Dindorf (Xen. Opusc. 23) παραπέμπει στον Πλουτ. Ἡθ. 302f: ἀνανδριαν ἀντι τοιούτων ἐλόμεναι γάμων. Τι να τους πεις αυτές του να ψάλλουν.

LSJ overlook, suffer + Morley (Loeb): make the best of

γυναικὸς δὲ κενὴν ἐστὶαν [οὐ] περιοπτέον: 'και ν' αφήσει το σπίτι του εγκαταλελειμμένο, άδειο από γυναίκα'. Το οὐ αθετείται από τον Dindorf: μια άλλη λύση θα ήταν να αλλαχθεί σε αὐ, με τη σημασία 'on the other hand' (LSJ αἰ II).

Dindorf / Pl. dr. X. Eth. VI 5, 46

και ἅμα τούτου ζημίαν ἀποτειστέον: για τη ζημίαν ἀγαμίον. βλ. ανωτ., σ. 43.

← αντί δοξ.

λιπαρόν δὲ οὐ πλανητέον: η λ. λιπαρός μπορεί να εκληφθεί τόσο με την κυριολεκτική της σημασία ('αλειμμένος με λάδι', LSJ I), όσο και με την μεταφορική ('λαμπερός, χαρούμενος', LSJ II· πβ. π.χ. Ἑλλ. 6.4.16: λιπαροὺς καὶ φαιδροὺς ἐν τῷ φανερῷ ἀναστρεφόμενους). Οι άνδρες αλείφονταν με λάδι στις παλαιστρος (π.χ. Θεόκρ. Εἰδ. 2.51) ή στα βαλανεία (π.χ. Αἰσ. Πλ. 616), και, όπως δηλώνεται στη ΛΠ (9.4), οι τρέσαντες ήταν απογλεισμένοι από τους δημόσιους χώρους. Πβ. Πλουτ. Ἀγῆσ. 30.4: οἱ δὲ καρτεροῦσι περιμόντες αὐχμηροὶ καὶ ταπεινοί, τρίβωνάς τε προσεραμιμένους χρώματος βαπτοῦ φοροῦσι, καὶ ξιφῶνται μέρος τῆς ὑπῆνης, μέρος δὲ τρέφουσι.

ἢ πληγὰς ὑπὸ τῶν ἀμεινόνων ληπτέον: πβ. Πλουτ. Ἀγῆσ. 30.3: παίει δ' ὁ βουλόμενος αὐτοῦς τῶν ἐντυγχανόντων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Η γερουσία. Η συλλογική άσκηση της ἀρετῆς

10.1-3 καλῶς δέ μοι δοκεῖ ... ἀξιοσπουδαστότεροι: από μίαν άποψη, η ενότητα αυτή ανήκει θεματικά στο πρώτο μέρος του έργου, όπου ο Ξενοφών περιγράφει ἃ ... ἐκάστη ἡλικία ἐνομοθέτησεν ὁ Λυκοῦργος ἐπιτηδεύματα (5.1) μετατοπισμένη αμέσως μετά το κεφ. 4, όπως προτείνει ο Haase (*Resp. Lac.* 113), προσφέρει ένα ταιριαστό κλείσιμο σε μίαν επισκόπηση που εκτείνεται ἐξ ἀρχῆς (1.3) μέχρι το τέλος τοῦ βίου (10.1). Επιπλέον, η μετάβαση από το κεφ. 9 στο 10.4-7 καθίσταται ομαλότερη: ἔχοντας απαριθμήσει τα μέτρα κατά των κακῶν, ο συγγραφέας προβαίνει σε ένα γενικό συμπέρασμα για τον υποχρεωτικό χαρακτήρα που έχει στη Σπάρτη η ἄσκησις τῆς καλοκάγαθίας. Η μετατόπιση, ωστόσο, δεν είναι απαραίτητη: η ενότητα 10.1-3 μπορεί να ελληγηθεί ως γέφυρα μεταξύ του κεφ. 9 και του 10.4-7. Η ἄσκησις τῆς ἀρετῆς καθίσταται υποχρεωτική για τα μέλη της οπλιτικής φάλαγγας μέσω των κυρώσεων που επισύρει η δειλία. Πώς όμως το κράτος θα εξασφαλίσει ότι οι ὄμοιοι θα συνεχίσουν να είναι ἀγαθοί και μετά την αποστράτευσή τους; Κατά τον Ξενοφώντα, αυτό επιτυγχάνεται μέσω του ανταγωνισμού για την εκλογή στη γερουσία. Είτε, λοιπόν, μέσω κυρώσεων είτε μέσω της επιβράβευσης, η ἀρετή ασκείται στη Σπάρτη απ' όλες τις ηλικίες.

1 ἐπὶ γὰρ τῷ τέρατι τοῦ βίου τὴν κρίσιν τῆς γεροντίας προσθεῖς: Ο Στοβαῖος δίνει τη γραφή προθεῖς, που είναι προτιμότερη. Η έκφραση ἄθλον / ἀγῶνα προτίθημι απαντά συχνά στον Ξενοφώντα (βλ. Sturtz, *Lex. Xen.* I 68): η εκλογή στη γερουσία εμφανίζεται ως έπαθλο που περιμένει αυτούς που φτάνουν

στο 'τέρμα' της ζωής. Σε μεταφορικό επίπεδο, ο νομοθέτης γίνεται αγωνοθέτης της ἀρετῆς. Πβ. Αρ. Πολ. 1270b24-5 και Δημ. 20.107, όπου η εκλογή στη γεροουσία παρουσιάζεται επίσης ως ἄθλον τῆς ἀρετῆς (για τη σημασία του όρου ἀρετή στο αριστοτελικό χωρίο, βλ. το επόμενο σχόλιο).

Ο τύπος γεροντία απαντά μόνον εδώ και στον Ησύχιο, s.v. γερωνία· γεροντία· παρὰ Λάκωσι {καὶ Λακεδαιμονίοις} καὶ Κρησί· πρόκειται αναμφίβολα για τη διαλεκτική μορφή της λ. γεροουσία που χρησιμοποιούν οι μη Λάκωνες συγγραφείς. Ως λακωνική εμφανίζεται και η λέξη γερωχία που παραδίδει ο Αριστοφάνης (Λυσ. 980). Ορισμένοι φιλόλογοι ερμηνεύουν το χ ως μεταγραφή του λακωνικού μεσοφωνηεντικού h (δηλ. το αντίστοιχο του αττικού σ), ενώ άλλοι προτιμούν την ετυμολόγηση της λέξης από το γέρας + έχω (βλ. Chantraine, *Dict. étym.* s.v. γέρον, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

Στη γεροουσία μπορούσαν να εκλεγούν όσοι είχαν συμπληρώσει το εξηκοστό έτος της ηλικίας τους (Πλουτ. Λυσ. 26.1). Η μέθοδος εκλογής, την οποία ο Αριστοτέλης (Πολ. 1271a10) χαρακτηρίζει παιδαριώδη, περιγράφεται από τον Πλούταρχο (ό.π. 26.3-5): ἐκκλησίας ἄθροισθείσης, ἄνδρες αἰρετοὶ καθείργοντο πλησίον εἰς οἶκημα, τὴν μὲν ὄψιν οὐχ ὀρῶντες οὐδ' ὀρώμενοι, τὴν δὲ κραυγὴν μόνον ἀκούοντες ἐκκλησιαζόντων. βοῆ γὰρ ὡς τᾶλλα [πβ. Θουκ. 1.87.2] καὶ τοὺς ἀμιλλωμένους ἔκρινον, οὐχ ὁμοῦ πάντων. ἀλλ' ἐκάστου κατὰ κληρὸν εἰσαγομένου καὶ σιωπῆ διαπορευομένου τὴν ἐκκλησίαν. ἔχοντες οὖν οἱ κατάκλειστοι γραμματεῖα, καθ' ἕκαστον ἐπεσημαίνοντο τῆς κραυγῆς τὸ μέγεθος, οὐκ εἰδότες ὅτω γένοιτο, πλὴν ὅτι πρῶτος ἢ δεύτερος ἢ τρίτος ἢ ὅποσισοῦν εἶη τῶν εἰσαγομένων. ὅτω δὲ πλείστη ἐγένετο καὶ μεγίστη, τοῦτον ἀνηγόρευον.

Flotig.

Η λ. γερωνία οβελίζεται από τον Latte· εναλλακτικά, θα μπορούσε να προταθεί η γραφή: γερωχία <η> γεροντία· παρὰ Λάκωσι, κλπ.

τὴν καλοκάγαθίαν (§1), τῶν ἀγαθῶν (§2): ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν §3 (ὃ δὲ περὶ τῆς γεροντίας ἀγὼν ψυχῶν ἀγαθῶν κρείσιν παρέχει), ὁ Ξενοφὼν χρησιμοποιεῖ τοὺς παραπάνω ὅρους με τὴν ἠθικὴ τους σημασία. Ὄταν ὁμοῦς ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ἡ ἐκλογή στη γερουσία εἶναι ἄθλον τῆς ἀρετῆς, μοιάζει νὰ ἐννοεῖ κάτι διαφορετικὸ: σύμφωνα με τὸν φιλόσοφο (Πολ. 1270b23-6), ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις (μέρη) τῆς Σπάρτης ἐπιδιώκουν τὴ διατήρηση τοῦ πολιτεύματος, οἱ μὲν οὖν βασιλεῖς διὰ τὴν αὐτῶν τιμὴν [...], οἱ δὲ καλοὶ κἀγαθοὶ διὰ τὴν γερουσίαν (ἄθλον γὰρ ἡ ἀρχὴ αὕτη τῆς ἀρετῆς ἐστίν), ὃ δὲ δῆμος διὰ τὴν ἐφορείαν (καθίσταται γὰρ ἐξ ἀπάντων). Ὁ Jones (Sparta 170· 'Rhetra' 174) θεωρεῖ ὅτι οἱ ὅροι καλοὶ κἀγαθοὶ καὶ ἀρετὴ χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ 'in a moral sense'. Ὡστόσο, σὲ ἀντιθετικὴ σύζευξη με τὴ λέξη δῆμος, ἡ ἐκφραση καλοὶ κἀγαθοὶ δὲν μπορεῖ νὰ δηλώνει παρὰ τὴν αριστοκρατία· ἡ ἀρετὴ στη συγκεκριμένη περίπτωσι ἀντιστοιχεῖ σὲ κοινωνικὴ θέση, πλοῦτο καὶ καταγωγὴ. Ἀν ἡ ἐφορεία καθίσταται ἐξ ἀπάντων, συνάγεται ὅτι ἡ γερουσία, ἀντιθέτως, δὲν εἶναι ἀνοικτὴ σὲ ὅλους τοὺς πολίτες. Πράγματι, σὲ ἕνα ἄλλο χωρίο τῶν Πολιτικῶν (1294b29-31) δηλώνεται ὅτι στο ἀξίωμα τῆς γερουσίας ὁ δῆμος ἔχει μόνον τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν, ἐνῶ στο ἀξίωμα τῆς ἐφορείας ἔχει ἐπιπλέον τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγεσθαι (δύο τὰς μεγίστας ἀρχὰς τὴν μὲν αἰρεῖσθαι τὸν δῆμον, τῆς δὲ μετέχειν· τοὺς μὲν γὰρ γέροντας αἰροῦνται, τῆς δ' ἐφορείας μετέχουσιν).

Ἀναφερόμενος στη γερουσία τῆς Ἡλίδος (αὐτ. 1306a14-19), ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει τὴν αἴρεσιν δυναστευτικὴν ... καὶ ὁμοίαν τῇ τῶν ἐν Λακεδαίμονι γέροντων. Σὲ πολιτειακὰ συμφραζόμενα ὁ ὅρος δυναστεία σημαίνει 'στενὴ ὀλιγαρχία' (Θουκ. 3.62.3), ἀνεξέλεγκτὴ ἀπὸ τοὺς νόμους (Αἰ. Πολ. 1293a26-34), καὶ με κληρονομικὸ χαρακτῆρα (ὅταν παῖς ἀντὶ πατρὸς εἰσὶν, αὐτ. 1292b5-10). Τὸ πολιτεῦμα τῆς Ἡλίδος ἦταν ὀλιγαρχικὸ, καὶ ἡ γερουσία ἀπαρτιζόταν ἀπὸ

ενενήντα άνδρες που εκλέγονταν δια βίου· αποτελούσε, λοιπόν, μιαν ολιγαρχία που λειτουργούσε στους κόλπους μιας άλλης (αυτ. 1306a13: ὅταν ἐν τῇ ὀλιγαρχία ἐτέραν ὀλιγαρχίαν ἐμποιῶσιν). Είναι δύσκολο, ωστόσο, να διακρίνει κανείς με ποιον τρόπο η σπαρτιατική γερουσία προσομοίαζε με την ηλιακή· δεδομένου ότι στη γερουσία της Σπάρτης 'ο γιος δεν διαδεχόταν αυτομάτως τον πατέρα του' (Jones, *Sparta* 171), θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο φιλόσοφος αναφέρεται στο ανεύθυνο του αξιώματος (αυτ. 1271a5-6), στην ισοβιότητά του, καθώς και στον περιορισμένο αριθμό των μελών που απάρτιζαν το σώμα.

Όπως κι αν έχει το πράγμα, από τις παραπάνω μαρτυρίες καθίσταται σαφές ότι στο αξίωμα του γέροντος δεν είχαν πρόσβαση όλοι ανεξαιρέτως οι Σπαρτιάτες. Στο λεξιλόγιο του Ξενοφώντος λανθάνουν, ενδεχομένως, κάποιοι κοινωνικοί διαχωρισμοί, που βρίσκουν τη ρητή τους έκφραση στο κείμενο του Αριστοτέλη· η προσέγγιση του φιλοσόφου είναι απαλλαγμένη από εξιδανικεύσεις και ηθικολογικούς προσανατολισμούς. Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των καλῶν καγαθῶν και του δήμου θα πρέπει να καθοριζόταν de facto και όχι de jure· τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, οι ὅμοιοι ήταν πολιτικά ίσοι. Πβ. την πραγμάτευση του Ste. Croix, *Origins* 353-4, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

2 κυρίους τοῦ περὶ τῆς ψυχῆς ἀγῶνος: η γερουσία, όπως και ο αθηναϊκός Ἀρειος Πάγος (για τον παραλληλισμό βλ. Ισοκράτη 12.154), ήταν το ανώτατο δικαστήριο της Σπάρτης· μπορούσε να επιβάλλει τη θανατική ποινή, την εξορία ή τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων (Πλουτ. *Λυκ.* 26.2· Αρ. *Πολ.* 1294b33-4· MacDowell, *Spartan Law* 127). Ο Ste. Croix (*Origins* 131-8) υποστηρίζει ότι η

γεροσύα, έχοντας τέτοιες δικαιοδοσίες, έπαιζε ζωτικό ρόλο στη λήψη πολιτικών αποφάσεων, έστω και αναδρομικά· βλ. όμως την απάντηση του Lewis (*Sparta & Persia* 36 κε).

Flaig?

3 εικότως δέ τοι και σπουδάζεται ούτος ό άγών μάλιστα τών ανθρώπινων: είτε επιλεγεί η γραφή μάλιστα τών ανθρώπινων που ^{παράδιδε} δίνει ο Στοβαίος (Marchant [OCT], Pierleoni) είτε μάλιστα τών ανθρώπων που παραδίδουν τα χφα (Haase, Ollier, Marchant [Loeb]), η σημασία της φράσης παραμένει η ίδια: 'περισσότερο στον κόσμο'. Πάντως, η παράφραση του Πλουτάρχου (και μέγιστος έδόκει των έν ανθρώποις άγώνων ούτος είναι και περιμαχητότατος, *Λυκ.* 26.1) ευνοεί την πρώτη εκδοχή.²

Όπως και στην περίπτωση των *Ιππέων* (κεφ. 4), ο Ξενοφών θεωρεί ότι η άμιλλα έχει ευεργετικά αποτελέσματα για την κοινότητα, αφού έτσι οι πολίτες αναγκάζονται να ασκούν την *καλοκάγαθια*. Διαφορετικά βλέπει το ζήτημα ο Αριστοτέλης (*Πολ.* 1271a10-8): το ανταγωνιστικό κλίμα γεννά έντονες φιλοδοξίες, και κανείς δεν θα επεδίωκε το αξίωμα αυτό *μη φιλότιμος ών. καίτοι τών γ' άδικημάτων τών έκουσίων τά πλείστα συμβαίνει σχεδόν διά φιλοτιμίαν και διά φιλοχρηματίαν τοίς ανθρώποις.*

4 ώσπερ ούν [οί ιδιώται] τών ιδιωτών διαφέρουσιν άρετη ή οί ασκούντες τών άμελούντων: η έκφραση *οί ιδιώται τών ιδιωτών διαφέρουσιν* δεν ευσταθεί· θα αναμενόταν κανονικά *ιδιώται ιδιωτών*, με απαλοιφή του οριστικού άρθρου (Schneider): 'όπως κάποιοι ιδιώτες διαφέρουν στην αρετή από

² Υπέρ της πρώτης γραφής: Marchant (OCT), Pierleoni· υπέρ της δεύτερης: Haase, Ollier, Marchant (Loeb).

ἄλλους ιδιώτες, δηλαδή αυτοί που την ασκούν από αυτούς που την αμελούν...'. Και έτσι όμως η διατύπωση παραμένει αδόκιμη. Ο καλύτερος τρόπος θεραπείας του κειμένου είναι, όπως προτείνει ο Marchant (OCT), η αθέτηση του *οἱ ιδιωται*. Το υποκείμενο του διαφέρουσιν είναι οι *ἀσχοῦντες*, ενώ τῶν *ιδιωτῶν* είναι γενική διαιρετική: 'Ὅπως μεταξύ των ιδιωτῶν διαφέρουν στην αρετή αυτοί που την ασκούν από αυτούς που την αμελούν, έτσι και η Σπάρτη εύλογα διαφέρει απ' όλες τις πόλεις, καθώς είναι η μόνη που ασκεί δημόσια την *καλοκάγαθίαν*.' Για τη συντακτική δομή πβ. *Οἰκ.* 21.4 (καὶ τῶν στρατηγῶν ταύτη διαφέρουσι ... οἱ ἕτεροι τῶν ἑτέρων).

6 ἅπασαν πολιτικὴν ἀρετὴν: *πολιτικὴ* = κάθε αρετή που τίθεται στην υπηρεσία της πόλης, του συνόλου. Με τον εμφρατικό τύπο *ἅπασαν* ο Ξενοφών απαντά ενδεχομένως σε όσους κατηγορούν τη Σπάρτη ότι καλλιεργεί μονόπλευρα την ἀνδρείαν εις βάρος των άλλων αρετῶν: πβ. τις μεταγενέστερες επικρίσεις του Πλάτωνα (*Νόμ.* 625d-634d), και του Αριστοτέλη (*Πολ.* 1271b1-10, 1333b5-34b2). Ως κατ' ἐξοχήν σπαρτιατικές αρετές προβάλλονται στη ΛΠ η *πειθῶς*, η *αἰδῶς* και η *σωφροσύνη* (2.2, 2.10, 2.14, 3.4).

7 τοῖς μὲν γὰρ τὰ νόμιμα ἐκτελοῦσιν ... μηδὲ νομίζεσθαι ἔτι τῶν ὁμοίων εἶναι: ο Σωκράτης των Ἀπομνημονευμάτων (4.6.12) ὅπου μὲν ἐκ τῶν τὰ νόμιμα ἐπιτελούντων αἱ ἀρχαὶ καθίστανται, ταύτην μὲν τὴν πολιτείαν ἀριστοκρατίαν ἐνόμιζεν εἶναι. Παρόμοια ο Αριστοτέλης (*Ρητ.* 1.8.4) ονομάζει ἀριστοκρατίαν το πολίτευμα στο οποίο αἱ ἀρχαὶ διανέμονται κατὰ παιδείαν: παιδείαν δὲ λέγω τὴν ὑπὸ τοῦ νόμου κειμένην· οἱ γὰρ ἐμμεμενηκότες ἐν τοῖς νομίμοις ἐν τῇ ἀριστοκρατίᾳ ἄρχουσιν.

Για να ανήκει ένας Σπαρτιάτης στο σώμα των *ὁμοίων*, έπρεπε να πληροί τις εξής προϋποθέσεις: (i) να έχει περάσει επιτυχώς την *ἀγωγήν* (ΛΠ 3.3); (ii) να είναι σε θέση να ζει αποκλειστικά από τα εισοδήματα που του αποφέρουν η γη και η εργασία των ειλωτών του, απέχοντας από κάθε μορφή βιοπορισμού (ΛΠ 7.2); (iii) να συνεισφέρει σε μηνιαία βάση το νενομισμένο τέλος στο συσσίτιό του (Αρ. Πολ. 1271b34-7); (iv) να μην έχει υποστεί *ἀτιμίαν* λόγω δειλίας στη μάχη (ΛΠ 9). Από τα (ii) και (iii) είναι προφανές ότι στον προσδιορισμό της πολιτικής ιδιότητας εμπλέκονται και οικονομικές παράμετροι: ο ισχυρισμός, επομένως, του Ξενοφώντος ότι στη Σπάρτη η *χορημάτων ἀσθένεια* δεν αποτελεί εμπόδιο στην άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων, τίθεται υπό αμφισβήτηση.

8 ὁ γὰρ Λυκούργος κατὰ τοὺς Ἡρακλείδας λέγεται γενέσθαι: ορθά ερμηνεύει το χωρίο αυτό ο Πλούταρχος (Λυσ. 1.5-6): *δίδωσι δὲ καὶ Ξενοφῶν ἰπτόνοϊαν ἀρχαιότητα ἐν οἷς τὸν ἄνδρα λέγει γεγονέναι κατὰ τοὺς Ἡρακλείδας. γένοι μὲν γὰρ Ἡρακλείδαι δήπουθεν ἦσαν καὶ οἱ νεώτατοι τῶν ἐν Σπάρτῃ βασιλέων, ὃ δ' ἔοικε βουλομένῳ τοὺς πρώτους ἐκείνους καὶ συνέγγυς Ἡρακλέους ὀνομάζειν Ἡρακλείδας.* Ο Ελλάνιζος (FGH 4 F 116), αγνοώντας τον Λυκούργο, απέδιδε τους θεσμούς της Σπάρτης στους πρώτους βασιλείς της Ευρυσθένη και Προκλή. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η πρόωμη χρονολόγηση του Λυκούργου από τον Ξενοφώντα να αποσκοπεί στην εναρμόνιση δύο αντίθετων παραδόσεων (Wade-Gery, *Essays* 60).

οὕτω δὲ παλαιοὶ ὄντες ἔτι καὶ νῦν τοῖς ἄλλοις καινότατοὶ εἰσι: γὰρ τον ρητορικό τόπο, πβ. Λυσ. 2.26: *ὥστε οὐδὲν θαυμαστὸν πάλαι τῶν ἔργων γεγενημένων ὥσπερ καινῶν ὄντων ἔτι.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

Ο στρατός

11.2 οἱ ἔφοροι προκηρύττουσι τὰ ἔτη εἰς ἃ δεῖ στρατεύεσθαι: για την αρμοδιότητα αυτή των εφόρων, βλ. Andrewes, 'Government' 10-12. Η κήρυξη πολέμου κατά κανόνα αποφασιζόταν από την ἐκκλησίαν. Για την επιστράτευση υπεύθυνοι ήταν οι ἔφοροι, οι οποίοι και προσδιόριζαν το μέγεθος της εξστρατευτικής δύναμης καλώντας τις ανάλογες ηλικίες - ο σπαρτιατικός στρατός περιελάμβανε σαράντα κλάσεις, από τα είκοσι μέχρι τα εξήντα (Ἑλλ. 5.4.13). Η τεχνική έκφραση για την επιστράτευση είναι *φρουράν φαίνειν*, η οποία απαντά αποκλειστικά στον Ξενοφώντα: οκτώ φορές το υποκείμενο είναι οι ἔφοροι (Ἑλλ. 3.2.23, 25· 3.5.6· 4.2.9· 5.3.13· 5.4.47· 6.4.17· 6.5.10), ἕξι οι 'Λακεδαιμόνιοι' στο σύνολό τους (4.7.2· 5.1.36· 5.2.3· 5.4.13· 5.4.35· 5.4.59) και μία ο Αγησίλαος ατομικά (4.7.1). Κατά τον Andrewes (ό.π. 11), η πιο συχνή και λεπτομερής διατύπωση είναι και η ακριβέστερη: στην περίπτωση που ο Αγησίλαος είναι το υποκείμενο, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι έπεισε πρώτα τα αρμόδια σώμα να αναλάβει την πρωτοβουλία (πβ. αυτ. 2.4.29: [Πανσανίας] *πείσας τῶν ἐφόρων τρεῖς ἑξάγει φρουράν*).

τοῖς χειροτέχναις: οι ειδικευμένοι αυτοί τεχνίτες (για τη σημασία της λέξης πβ. Θουκ. 7.27.5) θα πρέπει να ήταν εἰλωτες ή περιοικοί: η χειρωνακτική εργασία ήταν απαγορευμένη στους ὁμοίους (πβ. 7.1-2 με σχόλιο).

καὶ ὄσων δὲ ὀργάνων ἢ στρατιὰ κοινῇ δεηθείη ἄν: π.χ. δρεπάνια και

αξίνες για την καταστροφή της σοδειάς του αντιπάλου· η δήωση της γης ήταν αναπόσπαστο τμήμα των εκστρατειών, οι οποίες συνήθως γίνονταν κατά την περίοδο του θέρους.

3 εἰς γε μὴν τὸν ἐν τοῖς ὅπλοις ἀγῶνα: 'για την οπλιτική μάχη' (ὄπλον = η οπλιτική ασπίδα).

στολήν μὲν ἔχειν φοινικίδα, ταύτην νομίζων ἥκιστα μὲν γυναικεία κοινωνεῖν, πολεμικωτάτην δ' εἶναι: για το πορφύρο χιτώνιο των Σπαρτιατών, που ονομαζόταν φοινικίς, πβ. Αρ. Λυσ. 1140· Πλουτ. Λυκ. 26.2 (ἐν φοινικίδι καὶ φύλλοις ἐλαίας τὸ σῶμα [του νεκρού] θέντες περιέστελλον). Η διαθεσιμότητα της πορφύρας στη Σπάρτη - τόπος προέλευσης ήταν τα Κύθηρα - επισημαίνεται από τον Cartledge ('Hoplites and heroes' 15). Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (απ. 542 Rose), η φοινικίς υιοθετήθηκε διὰ τὸ ὁμοχρῶεῖν τῷ αἵματι : αφενός προκαλούσε φόβο στους εχθρούς και αφετέρου έκρυβε τις αιμάτινες κηλίδες. Ο Ollier (*Rép.* 54-5), ακολουθώντας τον Glotz, θεωρεί ότι ο βαθύτερος λόγος για την υιοθέτησή της ήταν μαγικο-θηρησκευτικός: το κόκκινο χρώμα είχε αποτροπαϊκές ιδιότητες.

καὶ χαλκῆν ἀσπίδα: είναι προφανές ότι η φράση αυτή δεν έχει θέση πριν το ταύτην νομίζων ἥκιστα μὲν γυναικεία κοινωνεῖν : υπήρχαν γυναικείες στολές, όχι όμως και ασπίδες. Ορθά ο Dindorf και ο Marchant τη μεταθέτουν αμέσως πριν το και γὰρ τάχιστα λαμπρύνεται (πβ. Έλλ. 7.5.20: ἐλαμπρύνοντο τὰς ἀσπίδας). Ο Ollier (*Rép.* 54), ακολουθώντας τον Haase και τον Rühl, προτιμά τον οβελισμό της, με το επιχείρημα ότι οι Σπαρτιάτες κατά την κλασική περίοδο δεν είχαν

ακόμη υιοθετήσει τη μεταλλική ασπίδα. Η μόνη, ωστόσο, σπαρτιατική ασπίδα που έχει μέχρι σήμερα ανακαλύψει η αρχαιολογική σκαπάνη, λάφυρο των Αθηναίων από την Πύλο, είναι από χαλκό - ή, ακριβέστερα, σώζεται το λεπτό φύλλο χαλκού με το οποίο ήταν επενδεδυμένο το ξύλινο σώμα του όπλου (βλ. Cartledge, 'Hoplites and heroes' 13, σημ. 14, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

ἐφῆκε δὲ καὶ κομᾶν τοῖς ὑπὲρ τὴν ἥβητικὴν ἡλικίαν: κατὰ τον Πλούταρχο (Λυκ. 22.2), οι Σπαρτιάτες έτρεφαν μακροῖα κόμη *εἰθίς ἐκ τῆς τῶν ἐφήβων ἡλικίας*. η έκφραση, επομένως, *τοῖς ὑπὲρ τὴν ἥβητικὴν ἡλικίαν* θα πρέπει να αναφέρεται στους νέους που είχαν συμπληρώσει το εικοστό τους έτος (δηλαδή την ηλικία της *ἥβης*, σύμφωνα με τη στρατιωτική ορολογία της Σπάρτης) και ανήκαν πλέον στις τάξεις της οπλιτικής φάλαγγας. Στην αρχαϊκή αγγειογραφία οι νεαροί Σπαρτιάτες πολεμιστές εμφανίζονται αγένειοι μεν, αλλά με μακροῖα μαλλιά: βλ. Fitzhardinge, *The Spartans* εικ. 26.

Τα μακροῖα μαλλιά των Σπαρτιατών, καθώς και το ξυρισμένο τους μουστάκι (Αριστοτ. απ. 539 Rose), αποτελούν τοπικὴν επιβίωση μιας συνήθειας που, όπως φαίνεται από την τέχνη, ήταν ευρύτερα διαδεδομένη κατὰ τους αρχαϊκούς χρόνους. Στην κλασική Αθήνα αποτελούσαν αντικείμενο σάτιρας από τους κωμικούς (Πλάτων 124 K) και μίμησης από τους λακωνίζοντας αριστοκράτες (Αρ. Ὀρν. 1282, Ἰππῆς 580). Πβ. ἀκόμη Ηρόδ. 1.82.8· Αριστοτ. Ρητ. 1.9.26· Πλουτ. Λύσ. 1, *Ηθ.* 189ef, 228f, 230b· Φιλόστορ. Β. *Απολλ.* 3.15, 8.7.

ἐλευθεριωτέρους: 'ευγενέστερους'· πβ. Αρ. Ρητ. 1.9.26: *ἐν Λακεδαίμονι κομᾶν καλόν· ἐλευθέρου γάρ σημειῖον· οὐ γάρ ἐστι κομῶντα ῥάδιον οἰδέν*

ποιεῖν ἔργον θητικόν.

4 μόρας μὲν διεΐλεν ἕξ καὶ ἰππέων καὶ ὀπλιτῶν: για τον αριθμὸ των μορῶν, πβ. Ἑλλ. 6.1.1 (*διαβιβάζουσι κατὰ θάλασσαν εἰς Φωκέας Κλεόμβροτόν τε τὸν βασιλέα καὶ μετ' αὐτοῦ τέτταρας μόρας*) σε συνδυασμὸ με το 6.4.17 (*ἐκ δὲ τούτου φρουρᾶν μὲν ἔφαινον οἱ ἔφοροι ταῖν ὑπολοίποιν μόραιη*). Πβ. ἀκόμη Αριστοτ. απ. 540 Rose: *εἰσὶ μόραι ἕξ ὠνομασμένα, καὶ διήρηνται εἰς τὰς μόρας Λακεδαιμόνιοι πάντες.*

Σε κάθε οπλιτική μόραν ἦταν προσαρτημένη μία (κατὰ πολὺ μικρότερη) μόρα ἰππέων που διοικούνταν ἀπὸ ἓνα *ἑπταμοστήν*, ο οποίος ἦταν υφιστάμενος τοῦ πολεμάρχου, τοῦ επικεφαλῆς των οπλιτῶν (Ἑλλ. 4.5.11-2). Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (4.55.2), οἱ Σπαρτιάτες, μόλις πληροφορήθηκαν τὴν κατάληψη των Κυθήρων ἀπὸ τοὺς Αθηναίους (424 π.Χ.), *παρὰ τὸ εἰωθὸς ἑπτεᾶς κατεστήσαντο τετρακοσίους*, ὥστε να ἀντιμετωπισθεῖ πιθανὴ ἀπόβαση στη Λακωνική. Ἡ γνώμη τοῦ Ξενοφάντος για τὸ σπαρτιατικὸ ἱππικὸ των ἡμερῶν του δεν εἶναι ἰδιαίτερα κολακευτική: *κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον* (δηλ. τῆς μάχης των Λεύκτρων) *πονηρότατον ἦν τὸ ἑπτικόν κτλ.* (Ἑλλ. 6.4.10-11).

Ὁ Ξενοφάν ἀποδίδει τὴ θέσπιση των μορῶν στον Λυκούργο. Ωστόσο, ἡ μόρα ὡς μονάδα τοῦ σπαρτιατικοῦ στρατοῦ μαρτυρεῖται για πρώτη φορά το 403 π.Χ. (Ἑλλ. 2.4.31), καὶ τα διαθέσιμα τεκμήρια υποβάλλουν τὴν ανασύνθεση τουλάχιστον δύο προγενέστερων σταδίων οργάνωσης, ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ μέχρι τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα. Σύμφωνα με τὸ ἐξελικτικὸ σχῆμα που ἔχει προταθεῖ ἀπὸ τοὺς Toynbee ('Growth' 262-72· *Problems* 365-88), Wade-Gery (*Essays* 71-85) καὶ Andrewes (*Tyrants* 71-2), οἱ διαδοχικὲς ἀλλαγές που συντελέστηκαν στὴν

οργάνωση και στη σύνθεση του στρατού απηχούν αντίστοιχες κοινωνικοπολιτικές ή και δημογραφικές εξελίξεις:

(i) Αρχικά ο στρατός αντανακλά τη φυλετική οργάνωση της κοινωνίας (πβ. *Il.* 2.362). Όπως φαίνεται από ένα παλυρικό απόσπασμα του Τυρταίου (19 West), οι Σπαρτιάτες μάχονται σε τρία χωριστά σώματα που αντιστοιχούν στις τρεις δωρικές φυλές: *χωρίς Πάμφυλοί τε και Ὑλλεῖς ἠδ [ἔ] Δυμῶνες* (στ. 8). Τα συμφραζόμενα, ωστόσο, είναι άδηλα· είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν ο Τυρταίος αναφέρεται στο παρελθόν - πρόσφατο (Α΄ Μεσσηνιακός Πόλεμος: Forrest, 'Date' 175) ή απώτερο (πρώιμος 8ος αιώνας: Hammond, 'Lycurgean reform' 50-2) - ή στο παρόν, δηλαδή στην περίοδο του Β΄ Μεσσηνιακού Πολέμου, γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα (Wade-Gery, *ό.π.* 74). Αμέσως μετά ο ποιητής παροτρύνει τους συμπολίτες του στη μάχη· δεν αποκλείεται όμως στους πρώτους στίχους να επικαλείται το παράδειγμα των προγόνων τους.

(ii) Στην επόμενη φάση, ο στρατός των Σπαρτιατών περιλαμβάνει πέντε λόγους (Αριστοτ. *απ.* 541 Rose). Ένας από αυτούς ονομάζεται *Μεσοάτης*· ένας άλλος με την ονομασία *Πιτανάτης* μνημονεύεται από τον Ηρόδοτο (1.53.2) στα συμφραζόμενα της μάχης των Πλαταιών. Καθώς Μεσόα και Πιτάνα ονομάζονταν δύο από τα πέντε χωριά που απάρτιζαν την κλασική Σπάρτη (η Πιτάνα αποκαλείται *δήμος* από τον Ηρόδοτο 3.55.2), είναι φανερό ότι ο στρατός δεν είναι πια οργανωμένος σε φυλετική, αλλά σε τοπική βάση. Κατά τον Wade-Gery η αλλαγή αυτή απηχεί μια νέα μορφή κοινωνικής συγκρότησης, που δεν εδράζεται πια στη συγγένεια αλλά στον τόπο διαμονής, στην *ὠβάν*· η φράση *φυλάς φυλάξαντα και ὠβάς ὠβάξαντα* στη 'Μεγάλη Ρήτρα' (Πλουτ. *Λυζ.* 6.2) αποτελεί τη συνταγματική έκφραση αυτής της αλλαγής.

(iii) Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (5.68.3), στη μάχη της Μαντινείας (418 π.Χ.) οι Λακεδαιμόνιοι παρέταξαν, χωρίς τους Σκιρίτες, επτά λόχους οπλιτών. Ένας από αυτούς αποτελούνταν από πρόσφατα χειραφετημένους ειλώτες (αυτ., 67.1). Ο στρατός, λοιπόν, των 'ίδιων των Λακεδαιμονίων' (Λακεδαιμόνιοι αυτοί, 67.1) περιλάμβανε έξι λόχους, και κάθε λόχος υποδιαιρούνταν σε δεκαέξι ένωμοτίας (68.3). Ο στρατός που περιγράφει ο Ξενοφών στη ΛΠ αποτελείται από έξι μόρας με δεκαέξι ένωμοτίας η κάθε μια. Η αλυσίδα της ιεραρχίας τόσο στον Θουκυδίδη (66.3) όσο και στον Ξενοφώντα (11.4) είναι η ίδια: πολέμαρχος - λοχαγός - πεντηκοντήρ - ένωμοτάρχος. Παρακάμπτοντας προς στιγμινή το ζήτημα της ακρίβειας των παραπάνω στοιχείων, είναι φανερό ότι σε γενικές γραμμές και οι δύο συγγραφείς αναφέρονται στο ίδιο σύστημα, με βασική διαφορά ότι η μεγαλύτερη μονάδα στον Θουκυδίδη ονομάζεται λόχος, ενώ στον Ξενοφώντα μόρα.

Το σύστημα αυτό παρουσιάζει σημαντικές καινοτομίες. Κριτήρια για την κατάταξη δεν είναι πια ούτε η συγγένεια, όπως στην πρώτη φάση οργάνωσης, ούτε ο τόπος διαμονής, όπως στη δεύτερη: οι Αμυκλαιείς εμφανίζονται διασκορπισμένοι σε όλες τις μόρες (Έλλ. 5.5.11), και όσοι ανήκαν στη μόρα που αποδεκατίστηκε από τον Ιφικράτη είχαν γιους, πατέρες και αδελφούς στο υπόλοιπο στράτευμα (αυτ. 4.5.10). Σύμφωνα με τον Τοynbee (ό.π. 385-8), η αλλαγή αυτή συντελέστηκε ώστε να δευκολυνθεί η ενσωμάτωση των περιοίκων στις τακτικές δυνάμεις του σπαρτιατικού στρατού, σε μια προσπάθεια του κράτους να αναπληρώσει τις τεράστιες απώλειες που επέφερε ο σεισμός του 464. Όπως συνάγεται από τον Θουκυδίδη (4.8.9 σε συνδυασμό με το 4.38.5), από το 425, το αργότερο, Σπαρτιάτες και περίοικοι υπηρετούσαν στις ίδιες μονάδες

(Toynbee, ό.π. 382 κε). Στη μάχη των Λεύκτρων έλαβαν μέρος τέσσερις μόρες (Έλλ. 6.1.1), και από το σύνολο των 'Λακεδαιμονίων' μόνον οι επτακόσιοι ήταν 'Σπαρτιάτες', δηλ. όμοιοι (αυτ. 6.4.15).

έκάστη δέ τῶν όπλιτικῶν μορῶν: τα συμφραζόμενα ευνοούν τον τύπο *όπλιτικῶν* που δίνει ο Στοβαίος (Weiske, Marchant [OCT], Ollier) αντί του *πολιτικῶν* που παραδίδεται από τα γφα και τον Αρποκρατίωνα s.v. *μόραν* (Schneider, Dindorf, Pierleoni, Marchant [Loeb]). Η διατύπωση της προηγούμενης πρότασης (*μόρας μὲν διεΐλεν ἔξ και ἰπέων και όπλιτῶν*) δημιουργεί κάποιαν ασάφεια: όσα λέγονται στη συνέχεια αφορούν τους οπλίτες, τους ιππείς ή και τα δύο σώματα; Ο συγγράφας σπεύδει να διευκρινίσει ότι περιγράφει τη διοικητική δομή των όπλιτικῶν μορῶν. Από παλαιογραφική άποψη είναι εύκολη η σύγχυση μεταξύ των δύο τύπων (πβ. [Ξεν.] Ἄθ. πολ. 1.2 *όπλιτῶν* Krüger : *πολιτῶν* γφα).

Ο Wade-Gery (*Essays* 84, σημ. 1) και ο Toynbee (*Problems* 392-3) προτιμούν τη γραφή *πολιτικῶν* : συχνά στα Έλληνικά με τις εκφράσεις *πολιτικόν στρατεύμα* (4.4.19, 5.3.25, 5.4.41, 5.4.55), *πολιτικοί* (7.1.28) και *πολιται* (6.4.26, 7.4.20), ο Ξενοφών αναφέρεται στις μεικτές δυνάμεις των Λακεδαιμονίων, που αποτελούνταν από Σπαρτιάτες και περιοίκους, σε αντιδιαστολή με τα συμμαχικά στρατεύματα. (Ότι οι δυνάμεις είναι μεικτές φαίνεται καθαρά από το 7.4.20 σε συνδυασμό με το 7.4.27.)

έκάστη δέ τῶν πολιτικῶν μορῶν ... ένωμοτάρχους έκκαίδεκα: η ακρίβεια των στοιχείων που παρατίθενται στο παρόν χωρίο και η σχέση τους με αυτά που παραδίδει ο Θουκυδίδης (5.68.2), είναι ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα

ζητήματα της σπαρτιατικής ιστορίας. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Θουκυδίδης και ο Ξενοφών παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές το ίδιο σύστημα: υπάρχουν, ωστόσο, βάσιμες υποψίες ότι και οι δύο δίνουν λανθασμένη εικόνα, παραλείποντας το ήμισυ των σπαρτιατικών δυνάμεων. Σημείο αναφοράς για τη συζήτηση του προβλήματος αποτελούν οι εργασίες του Toynbee ('Growth' 262-72, *Problems* 365-404). Η διαυγέστερη πραγμάτευση είναι του Andrewes (στον Gomme, *HCT* IV 110-7, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία).¹ Ο Andrewes, 'με κάποιες επιφυλάξεις', υιοθετεί την άποψη του Toynbee ότι ο αριθμός των σπαρτιατικών δυνάμεων ήταν στην πραγματικότητα διπλάσιος. Αντίθετα ο Anderson (*Military Theory* 225 κε) αποδέχεται την ακρίβεια των αοχαίων μαρτυριών και θεωρεί ότι 'Xenophon's *Hellenica* and *Constitution of the Lacedaimonians* are consistent with one another and correct for the early fourth century, but [...] their information is not necessarily applicable to other periods.' Όπως θα φανεί στη συνέχεια, η παρούσα εργασία υιοθετεί την προσέγγιση του Anderson· το ζήτημα όμως δεν επιδέχεται οριστική λύση.

Η διοικητική δομή της μεγαλύτερης μονάδας, η οποία στον Θουκυδίδη ονομάζεται 'λόγος' και στον Ξενοφώντα 'μόρα', έχει ως εξής:

Θουκ.

Ξεν.

1 λόγος περιλαμβάνει:

1 μόρα περιλαμβάνει:

4 λόγους

4 πεντηχοστίες

8 πεντηχοστίες

16 ενομοτίες

16 ενομοτίες

Βλ. αζόμη Chrimes, *Sparta* 348-96· Michell, *Sparta* 234-47· Forrest, *Sparta* 132-5· Cozzoli, *Proprietà* 59-83, 98-119· Cawkwell, 'Decline' 385-90· Cartledge, *Sparta* 254-7· του ίδιου, *Agesilaos* 427-31· Lazenby, *Spartan Army*.

Παρά τις διαφορές στην εσωτερική διάρθρωση των ευρύτερων μονάδων, και στις δύο περιπτώσεις το σύστημα, σε ολική επιστράτευση (σαράντα κλάσεις), δίνει $40 \times 16 \times 6 = 3.840$ άνδρες. (Όπως έδειξε ο Τουνβее, η πλήρης δύναμη της ενομοτίας είναι 40 άνδρες, βλ. παρακάτω.)

Το πρόβλημα εντοπίζεται στα εξής σημεία:

A. Θουκυδίδης.

(i) Η διοικητική αλυσίδα που παρατίθεται στο 5.66.3 (πολέμαρχοι - λοχαγοί - πεντηκοντῆρες - ἐνωμόταρχοι) δεν αντιστοιχεί πλήρως στις μονάδες που περιλαμβάνει ο λόχος: οι πολέμαρχοι μένουν έξω από το σχήμα. Όπως όμως φαίνεται από το 71.3, οι πολέμαρχοι είναι επικεφαλής των λόχων και παίζουν ενεργό ρόλο στη μάχη.

(ii) Ο αριθμοί που παραθέτει ο Θουκυδίδης (5.68.3) για το σύνολο των Λακεδαιμονίων που παρατάχθηκαν στη Μαντινεία μοιάζουν ανησυχητικά μικροί: το μέτωπο της φάλαγγας ήταν 448 άνδρες και το βάθος κατά μέσον όρο 8· αν σε αυτούς προστεθούν και οι 600 Σκιρίτες, το σύνολο που προκύπτει είναι 4.184 άνδρες. Η αντίπαλη παράταξη, σύμφωνα με την πιο συντηρητική εκτίμηση (Andrewes, ό.π., 112), θα πρέπει να αριθμούσε τουλάχιστον 8.000 άνδρες. Εφόσον το στρατόπεδον τῶν Λακεδαιμονίων μεῖζον ἔφάνη (68.1), οι σύμμαχοι των Σπαρτιατῶν θα πρέπει να ήταν οπωσδήποτε περισσότεροι από 3.500 - εκδοχή που δεν είναι αποκλειστέα. Το πιθανότερο, ωστόσο, είναι ότι οι δυνάμεις των αντιπάλων ξεπερνούσαν κατά πολύ τις 8.000.

B. Ξενοφών.

(i) Σύμφωνα με το κείμενο της ΛΠ κάθε μόρα περιλαμβάνει 4 λόχους (σύνολο: $4 \times 6 = 24$ λόχοι). Η διατύπωση όμως σε δύο χωρία των Ἑλληνικῶν

(7.4.20· 7.5.10) καθιστά σαφές ότι το σύνολο των λόγων δεν ήταν 24 αλλά 12. Ένας τρόπος θεραπείας του προβλήματος είναι να αλλαχθεί το τέτταρας (δ') του κειμένου της ΛΠ σε δύο (Underhill, *Commentary on the 'Hellenica'* 346, σημ. 5).

(ii) Σε πλήρη επιστροφή, το σύστημα των 6 μορών, όπως περιγράφεται στη ΛΠ, δίνει συνολικά 3.840 άνδρες. Σύμφωνα όμως με τα *Ἑλληνικά* (4.2.16), στη Νεμέα συγκεντρώθηκαν ὀπλίται Λακεδαιμονίων μὲν εἰς ἑξακισχιλίους. Το σύνολο των δυνάμεων πρέπει να ήταν ακόμη μεγαλύτερο, αφού παρευρίσκονταν οι 5 από τις 6 μόρες - μια μόρα στρατοπέδευε στον Ορχομενό (βλ. αυτ. 3.5.6 σε συνδυασμό με το 4.3.15).

Κατά τον Toynebee, όλες οι παραπάνω δυσκολίες αίρονται αν διπλασιαστεί ο αριθμός των ενωμοτιών τόσο στον Θουκυδίδη όσο και στον Ξενοφώντα. Η παρανόηση του Θουκυδίδη οφείλεται στο γεγονός ότι η δύναμη που ονομάζει λόχον ήταν στην πραγματικότητα μόρα. Όπως φαίνεται από τα προαναφερθέντα χωρία του Ξενοφώντος, κάθε μόρα αποτελούνταν από 2 λόχους, και συνεπώς ο ιστορικός άφησε εκτός υπολογισμού το ήμισυ των σπαρτιατικών δυνάμεων. Επιπλέον, αν ο αριθμός τέσσερα που παραδίδει ο Ξενοφών για τους λοχαγούς μετατραπεί σε δύο και ο αριθμός των ενωμοτιών διπλασιαστεί σε τριανταδύο,² προκύπτει το ακόλουθο σχήμα, κοινό και στους δύο συγγραφείς:

1 μόρα έχει:

2 λόχους

8 πεντηκοστίες

32 ενωμοτίες

Η παραπάνω υπόθεση παρουσιάζει το πλεονέκτημα να λύνει δια μιάς όλα

² Ο Toynebee (*Problems* 393-4) αποδίδει τα λάθη όχι στο ίδιο τον Ξενοφώντα, αλλά 'to the subsequent corruption or emendation of Xenophon's original text.'

τα προβλήματα. Είναι, ωστόσο, δύσκολο να γίνει δεκτό ότι και οι δύο ιστορικοί δίνουν λανθασμένα στοιχεία. Ο Θουκυδίδης, παρά την απροθυμία των Σπαρτιατών να του παράσχουν συγκεκριμένες πληροφορίες (διὰ τῆς πολιτείας τὸ κρυπτόν, 5.68.2), θεωρεί ότι τελικά κατόρθωσε να διεισδύσει στα μυστικά του κράτους (ἐκ μέντοι τοιοῦδε λογιμοῦ ἔξεστί τῷ σκοπεῖν τὸ Λακεδαιμονίων τότε παραγενόμενον πλῆθος, αὐτ.). Ο Ξενοφών, έμπειρος στρατιωτικός ο ίδιος, όχι απλώς είχε στη διάθεσή του άμεση πληροφόρηση, αλλά και πολέμησε στις τάξεις του σπαρτιατικού στρατού. Επιπλέον, η θεωρία του Toynebee στηρίζεται στην αριστογί υπόθεση ότι η στρατιωτική οργάνωση της Σπάρτης παρέμεινε αμετάβλητη επί επτά τουλάχιστον δεκαετίες (από την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου μέχρι τους μετά τα Λεύκτρα χρόνους). Ο Andrewes (ό.π., 114) επισημαίνει ότι ο Ξενοφών αποδίδει το σύστημα των μορών στον Λυκούργο, 'and, though the ascription may be light-hearted enough and we need not credit him with deep research, it must be doubted if even Xenophon would attribute to Lycurgus an organization which had been created in his own lifetime.' Το επιχείρημα αυτό, ωστόσο, δεν είναι δεσμευτικό. Οι Σπαρτιάτες, με τον συντηρητισμό που τους διέκρινε, είχαν την τάση να νομιμοποιούν κάθε τους καινοτομία αποδίδοντάς την στον Λυκούργο· είναι εύλογο, επομένως, ότι και η θέσπιση των μορών, όσο πρόσφατη κι αν ήταν, θα εγγραφόταν στο πάτριο πολίτευμα. Είναι, λοιπόν, προτιμότερο να θεωρηθεί ότι οι διαφορές μεταξύ των μαρτυριών του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντος οφείλονται στη χρονική τους απόσταση. Οι αποκλίσεις, άλλωστε, δεν εντοπίζονται στο ευρύτερο σχήμα, αλλά στην εσωτερική διάρθρωση των βασικών μονάδων.

Όσον αφορά τώρα τα αριθμητικά στοιχεία που παρέχονται στη ΑΠ, δεν

υπάρχει ιδιαίτερος λόγος δυσπιστίας· τα δεδομένα αυτά αναφέρονται στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 4ου αιώνα και δεν βρίσκονται σε αντίφαση με όσα γνωρίζουμε από άλλες πηγές. Αναλυτικότερα:

(i) Η αριθμητική δύναμη της μόρας: Κατά τον Τουνβее η μονάδα αυτή περιλαμβάνει 32 ενωμοτίες και συνεπώς η πλήρης της δύναμη είναι $32 \times 40 = 1.280$ άνδρες· αντίθετα, το κείμενο της ΛΠ είναι $16 \times 40 = 640$ άνδρες. Οι διαθέσιμες μαρτυρίες υποστηρίζουν τον αριθμό του Ξενοφώντος και όχι του Τουνβее. Η μόρα που αποδεκατίστηκε από τον Ιφικράτη στο Λέχαιο το 390 αποτελούνταν, χωρίς τους Αμυκλαιείς, από 600 οπλίτες (Έλλ. 4.5.12). Κατά τον Άγγλο ιστορικό (ό.π. 380), 'there is reason for thinking that this *mora*, which had been in garrison at Lekhaion for at least a year, was at half strength'. Η υπόθεση αυτή, ωστόσο, παραμένει ατεκμηρίωτη. Όπως παραδίδει ο Πλούταρχος (Πελ. 17.4), τὴν μὲν μόραν Ἐφορος μὲν (FGrH 70 F 120) ἄνδρας εἶναι πεντακοσίους φησί, Καλλισθένης δ' (124 F 18) ἑπτακοσίους, ἄλλοι δὲ τινες ἑνακοσίους, ὧν Πολύβιος ἐστὶ (απ. 60 B-W). Κατά τον Τουνβее, οι παραπάνω διαφορές οφείλονται στο γεγονός ότι η αριθμητική δύναμη της μόρας βρίσκεται σε συνάρτηση με τις ηλικίες που επιστρατεύονται κάθε φορά. Ο Διόδωρος (15.32.1), ωστόσο, ο οποίος αντλεί από τον Έφορο, καθιστά σαφές ότι κατά τους πριν από τα Λεύκτρα χρόνους η πλήρης δύναμη της μόρας ήταν 500 άνδρες (τὴν δὲ μόραν ἀναπληροῦσιν ἄνδρες πεντακόσιοι). Οι αριθμοί 700 και 900 που δίνουν ο Καλλισθένης και ο Πολύβιος αναφέρονται ενδεχομένως σε μεταγενέστερες περιόδους.

Πώς όμως γίνεται να εξηγηθεί ο αριθμός των 6.000 οπλιτών που δίνει ο Ξενοφών (Έλλ. 4.2.16) για τις δυνάμεις των Λακεδαιμονίων που έλαβαν μέρος στη

μάχη της Νεμέας; Σε επιστράτευση 40 κλάσεων οι 5 μόρες θα έδιναν 3.200 άνδρες. Οι υπόλοιποι θα πρέπει, λοιπόν, να ήταν εκτάκτως επιστρατευμένοι περίοικοι, γεοδαμιώδεις, ύπομείονες και μισθοφόροι (πβ. 4.4.14: μισθοφόρους γε μὴν ἐξάτεροι ἔχοντες διὰ τούτων ἐρωμένως ἐπολέμουν).

(ii) Ο αριθμός των λόγων: Δεν υπάρχει λόγος να γίνει παρέμβαση στο κείμενο της ΑΠ. Τα χωρία των Ἑλληνικῶν σύμφωνα με τα οποία οι λόγοι είναι συνολικά 12 (έναντι των 24 της ΑΠ) αναφέρονται στη σύνθεση του στρατού μετά τη μάχη των Λεύκτρων· η αυτονόμηση της Μεσσηνίας και η συνακόλουθη αποστασία πολλών περιοικίδων πόλεων είναι λογικό να οδήγησαν στη συρρίκνωση των σπαρτιατικών δυνάμεων (Anderson, *Military Theory* 226).

λοχαγούς: πουθενά στα Ἑλληνικά δεν αναφέρονται λοχαγοί· ο Πανσανίας (3.5.22) και ο Αγησίλαος (4.5.7) συγκαλούν σε σύσκεψη τους πολεμάρχους και τους πεντηκοντῆρας. Βλ. όμως ΑΠ 13.4: πολέμαρχοι, λοχαγοί και πεντηκοντῆρες παρευρίσκονται στην εωθινή θυσία κατά την οποία ιερούργει ο βασιλεύς. Η πληρέστερη διατύπωση της ΑΠ είναι μάλλον και η ακριβέστερη: στα Ἑλληνικά σκοπός του συγγραφέα δεν είναι να δώσει συστηματική πληροφόρηση, αλλά να αφηγηθεί τα γεγονότα. Εναλλακτικά, κατά τις συσκέψεις στη βασιλική σκηνή οι λοχαγοί έμεναν μαζί με το στράτευμα (βλ. Anderson, *Military Theory* 226· Andrewes, στον Gomme, *HCT* IV 115).

πεντηκοντῆρας δατώ: το τμήμα που διοικούσε ο πεντηκοντῆρ (v.l. πεντηκοστήρ) ονομαζόταν πεντηκοστής (Θουκ. 5.68.3): μια μονάδα πενήντα ανδρών (πβ. τους ιων. τύπους ἑκατοστής, χιλιαστής) ή το ένα πεντηκοστό της

συνολικής δύναμης (πβ. τον απτ. τύπο *τριπτύς*): Η πρώτη εκδοχή υποστηρίζεται από τον Anderson (*Military Theory* 233-4), η δεύτερη από τους Wade-Gery (*Essays* 80-5) και Toynbee (*Problems* 391-2): στον στρατό των έξι μορών η *πεντηκοστής* αποτελεί το ένα τεσσαρακοστό όγδοο του συνόλου. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Andrewes (στον Gomme, *HCT* IV 115), ούτε η μονάδα των πενήντα ανδρών ούτε το ένα πενήκοστο του στρατού ταιριάζουν απολύτως στο σύστημα της κλασικής περιόδου· ίσως να πρόκειται για μεταφορά ενός όρου από κάποιο προγενέστερο σύστημα.

ένωμοτάρχας: -ους Dindorf, και στη συνέχεια οι νεότεροι εκδότες· είναι, ωστόσο, προτιμότερο να διατηρηθεί ο πρωτόκλιτος τύπος των χειρογράφων· πβ. το κείμενο του όρκου των Πλαταιών, Tod, *Gr. Historical Inscriptions* II, αφ. 205.26: *καὶ οὐκ ἀπολείψω ... τὸν ἐνωμοτάρχην.*

Η *ένωμοτία* (για την οποία βλ. Toynbee, *Problems* 368-71) αποτελούσε τη μόνιμη μονάδα του σπαρτιατικού στρατού - μόνιμη με τη διπλή έννοια: αφενός τα μέλη της συνδέονταν με όρκο αμοιβαίας πίστης, όπως δηλώνει και η ονομασία της· αφετέρου, παρά τις όποιες αλλαγές στη διοικητική δομή της φάλαγγας, η μονάδα αυτή παρέμεινε στη βάση του συστήματος. Σε ολική επιστράτευση περιλάμβανε 40 οπλίτες, θεωρητικά έναν από κάθε κλάση. Αυτό συνάγεται από τα εξής στοιχεία: (i) Το μέγεθος της *ένωμοτίας* αποτελεί συνάρτηση των ηλικιών που επιστρατεύονταν κάθε φορά· στη μάχη των Λεύκτρων, για την οποία είχαν κληθεί *τὰ πέντε καὶ τριάκοντα ἀφ' ἧβης* (Έλλ. 6.4.17), κάθε *ένωμοτία* απαρτιζόταν κατά μέσον όρο από τριανταέξι άνδρες (6.4.12). (ii) Σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν η φάλαγγα είναι ήδη παραταγμένη σε θέση μάχης, *τὰ δέκα* ή *τὰ*

πεντεκαίδεκα ἀφ' ἧβης (δηλ. οι οπλίτες ηλικίας 20-30 ή 20-35 ετών) διατάσσονται να τρέξουν μπροστά για να αναχαιτισθεί ο εχθρός (βλ. π.χ. Έλλ. 4.5.14, 16). Η κίνηση αυτή υποδηλώνει ότι οι διάφορες κλάσεις ήταν ομαλά κατανεμημένες κατά μήκος της φάλαγγας: στον πρώτο ζυγό, λ.χ., θα πρέπει να παρατάσσονταν οι ηλικίες 20-24, στον δεύτερο οι ηλικίες 25-30, κοκ. Σε παρατάξη μάχης κάθε στίχος αποτελείται από άνδρες της ίδιας ενωμοτίας (ΑΠ 11.8): αν, λοιπόν, οι συνομήλικοι είναι παραταγμένοι κατά ζυγόν, δηλαδή οριζοντίως, και οι ενωμοτίες κατά στίχον, δηλαδή καθέτως στη φάλαγγα, συνάγεται ότι κάθε ενωμοτία περιλαμβάνει αντιπροσωπευτικά τμήματα από όλες τις ηλικίες. Οι εκφράσεις του τύπου τὰ δέκα / τὰ πεντεκαίδεκα ἀφ' ἧβης, κλπ, υποδηλώνουν ότι η αντιπροσώπευση κάθε μιας από τις 40 ηλικιακές τάξεις στην ενωμοτίαν ήταν θεωρητική. Στην πράξη το σύστημα λειτουργούσε στη βάση οκτώ πεντάδων: η πρώτη περιλάμβανε άνδρες ηλικίας 20-24 ετών, η δεύτερη 25-30, κοκ.

διὰ παρεγγυήσεως: με διαταγή που διαβιβάζεται από στόμα σε στόμα (κυριολεκτικά: 'από χέρι σε χέρι', γυῖον) κατά μήκος της φάλαγγας. Η διαδικασία περιγράφεται από τον Θουκυδίδη 5.66.3: βασιλέως γὰρ ἄγοντος ὑπ' ἐκείνου πάντα ἄρχεται, καὶ τοῖς μὲν πολεμάρχοις αὐτὸς φράζει τὸ δέον, οἱ δὲ τοῖς λοχαγοῖς, ἐκείνοι δὲ τοῖς πεντηκοντῆρσι, αὐθις δ' οὗτοι τοῖς ἐνωμοτάρχοις καὶ οὗτοι τῇ ἐνωμοτίᾳ. Ο ὅρος παρεγγύησις, ενδεχομένως λακωνικός, απαντά αποκλειστικά στον Ξενοφώντα: συνηθέστερος είναι ο τύπος παράγγελσις (Θουκ., 6.66.4· Κύρ. παιδ. 2.4.2, κλπ).

καθίστανται τοτὲ μὲν εἰς < > ἐνωμοτίας, τοτὲ δὲ εἰς τρεῖς, τοτὲ δὲ

εἰς ἕξι: ὀργανοποιεῖται μέτωπο μάχης <παρατάσσοντας τις> ἐνωμοτίες ἄλλοτε με μέτωπο <...> ἀνδρῶν, ἄλλοτε τριῶν, καὶ ἄλλοτε ἕξι.' Εἶναι φανερό ὅτι κάτι ἔχει ἐκπέσει ἀπὸ τοῦ κείμενου· σὲ παρόμοια συμφραζόμενα, ἡ πρόθεσις *εἰς* συντασσόμενη με ἀριθμητικὸν δηλώνει τὸ μέτωπον τῆς ἐνωμοτίας (Sturz, *Lex. Xen.* II 69), π.χ. Ἑλλ. 6.4.12 (*εἰς τρεῖς τὴν ἐνωμοτίαν ἄγειν*· Κύρ. παιδ. 6.3.21 (*εἰς δύο ἔχοντας ἕκαστον τὸν λόχον*). Τα παραπάνω χωρία υποβάλλουν τὴν συμπλήρωσιν <*εἰς* (ἀριθμητικὸν) ἄγοντες / ἔχοντας τὰς> ἐνωμοτίας. Ὁ Marchant (OCT) προτείνει *εἰς δύο*, ἄλλοι ἐκδότες (Schneider, Köchly & Rüstow, Ollier, Rühl) προτείνουν *εἰς ἕνα*· καὶ οἱ δύο συμπληρώσεις εἶναι ἐξίσου πιθανές, βλ. παρακάτω, Σχῆμα 1, ὅπου περιγράφεται ἀναλυτικὰ ἡ διαδικασία.

οἱ πρωτοστάται: οἱ ἐπικεφαλῆς καθὲ στίχου· π.χ. Κύρ. παιδ. 3.3.57: *διὰ τὸ πάντας ἄρχοντας τοῖς πρωτοστάταις εἶναι*

καὶ ὁ στίχος ἕκαστος +πάντ' ἔχων ὅσα δεῖ παρέχεσθαι+: τὸ γενικὸν νόημα τῆς φράσεως θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὅτι καθὲ στίχος, παίρνοντας ἐντολὰς ἀπὸ τὸν πρωτοστάτην, εἶναι μιὰ ἀυτοτελὴς μονάδα ('In the Laconian order of battle the front-rank men are officers, and each file is a self-contained unit', Anderson, *Military Theory* 73). Ἡ σημασία αὕτη, ὠστόσο, δὲν προκύπτει ἀβίαστα ἀπὸ τὴν διατύπωσιν· τὸ χωρίον εἶναι πιθανότατα ἐφθαρμένον. Ἀπὸ τῶν διάφορων διορθώσεων ποὺ ἔχουν προταθεῖ μποροῦν νὰ μνημονευθοῦν οἱ ἀκόλουθες: *πάντ' ἀκρίων ὅσα δεῖ παρεγγυᾶσθαι* (Thalheim, *BPhW* 46 [1919] 1099)· *προσέχων ὅσα δεῖ παρέχεται* (Ollier)· *πείθαρχων* (Marchant) ἢ *ἀκολουθῶν* (Köchly & Rüstow), ἀντὶ τοῦ *πάντ' ἔχων*. Κατὰ τὸν Dindorf, 'nihil mutandum, sed hic quoque aliquid

omissum videtur.' Η φράση, ωστόσο, πάντ' ἔχων δεν πρέπει να ευσταθεί: είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τι θα μπορούσε να 'έχει' κάθε στίχος κατά την οπλιτική μάχη.

αί δὲ παραγωγαὶ ὡσπερ ὑπὸ κήρυκος ὑπὸ τοῦ ἐνωμοτάρχου λόγῳ δηλοῦνται <καὶ> ἀραιαὶ τε καὶ βαθύτεραι αἱ φάλαγγες γίνονται: για τον σχηματισμό φάλαγγος οι οπλίτες παρατάσσονταν *κατὰ στίχον* και όχι *κατὰ ζυγόν*. Για να κατανοηθεί η διαδικασία, μπορούμε να πάρουμε ως παράδειγμα μια ενωμοτία 36 ανδρών (όπως π.χ. στα Λεύκτρα, Έλλ. 6.4.12). Στο σχήμα της επόμενης σελίδας, η ενωμοτία αναπαρίσταται (i) σε κάθετο σχηματισμό (*ἐπί κέρως*), (ii) σε οριζόντιο σχηματισμό (*φάλαγξ*) με μέτωπο δύο ανδρών, (iii) με μέτωπο τριῶν ανδρών, και (iv) με μέτωπο ἕξι ανδρών:

ΣΧΗΜΑ 1

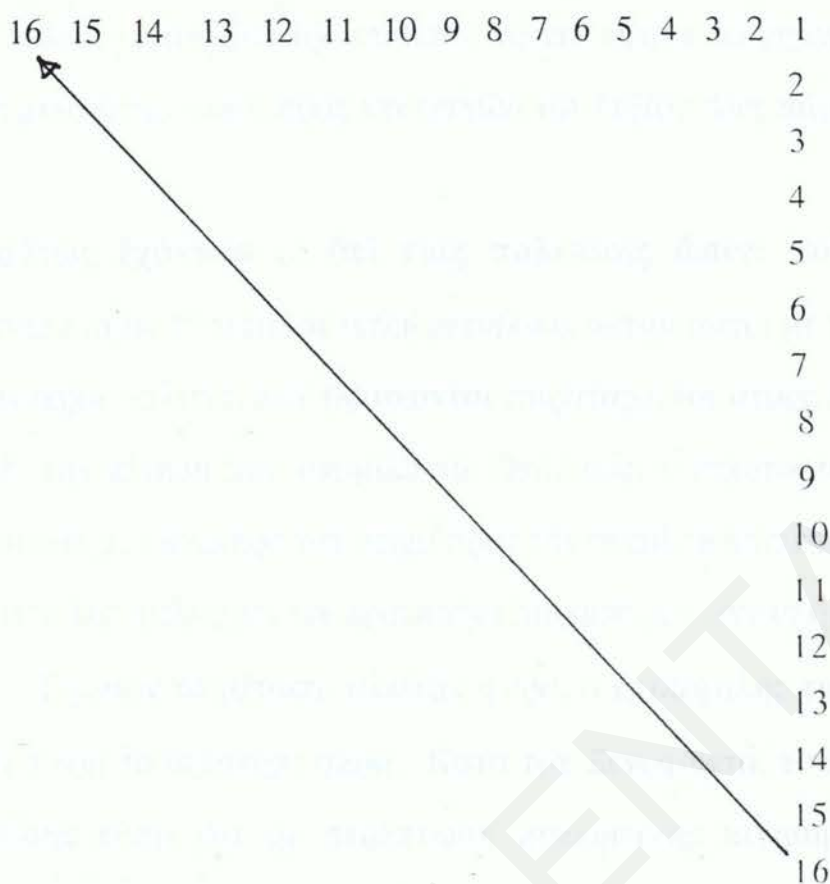
(cf. Anderson, *Military Theory* 392-3)

(i)	(ii)	(iii)	(iv)
a	δα	ε γ α	ζ ε δ γ β α
a	δα	ε γ α	ε δ γ β α
a	δα	ε γ α	ε δ γ β α
a	δα	ε γ α	ε δ γ β α
a	δα	ε γ α	ε δ γ β α
a	δα	ε γ α	ε δ γ β α
β	εβ	ζ δ β	ζ ε δ γ β α
β	εβ	δ β	
β	εβ	δ β	
β	εβ	δ β	
β	εβ	δ β	
β	εβ	δ β	
γ	εγ	δ β	
γ	εγ	δ β	
γ	εγ	δ β	
γ	εγ	δ β	
γ	εγ	δ β	
γ	εγ	δ β	
δ	εδ	δ β	
δ	εδ	δ β	
δ	εδ	δ β	
δ	εδ	δ β	
δ	εδ	δ β	
ε	εα	δ β	
ε	εα	δ β	
ε	εα	δ β	
ε	εα	δ β	
ε	εα	δ β	
ε	εα	δ β	
ε	εα	δ β	

ΣΧΗΜΑ 1
 (πβ. Anderson, *Military Theory* 392-3)

Σύμφωνα με το παραπάνω σχήμα, η ενωμοτία υποδιαιρείται σε 3 ομάδες των 12 (αβ, γδ, εζ) και σε 6 ομάδες των 6 ανδρών (α, β, γ, δ, ε, ζ). Σε παράταξη μάχης η ενωμοτία μπορεί να σχηματίσει μέτωπο 1,2, 3, ή 6 ανδρών (ΛΠ 11.4): το βάθος αντιστοίχως θα είναι 36, 24, 12 και 6 άνδρες. Ας υποτεθεί ότι η ενωμοτία εκτελεί πορεία *ἐπί κέρως* (ο ένας άνδρας πίσω από τον άλλον). Για να σχηματισθεί λ.χ. μέτωπο μάχης *εἰς τρεῖς*, ο επικεφαλής της ομάδας γδ πρέπει να οδηγήσει τον στίχο του παράλληλα με την ομάδα αβ, και ο επικεφαλής της ομάδας εζ παράλληλα με την ομάδα γδ. Ο ελιγμός αυτός, με τον οποίο ο σχηματισμός από κάθετος μετατρέπεται σε οριζόντιο (*ἐκ κέρωτος εἰς φάλαγγα καταστήσαι. Κύρ. παιδ. 8.5.15· πβ. Ἄν. 4.3.19, 4.6.6*) ονομάζεται *παραγωγή*. Η κίνηση συνήθως γίνεται πρὸς τα αριστερά (*παρ' ἀσπίδα*), ὥστε ο ενωμοτάρχης (ο επικεφαλής του στίχου αβ) να καταλαμβάνει το δεξιό άκρο του πρώτου ζυγίου. Οι επικεφαλής των ομάδων ονομάζονται *πρωτοστάται* και οι άνδρες τους *ἐπιστάται*. Η θέση του καθενός στον στίχο είναι δεδομένη: *τοῖς μὲν γὰρ ἠγείσθαι δέδοται, τοῖς δὲ ἔπεσθαι τέτακται* (ΛΠ 11.6).

8 ὅταν μὲν γὰρ ἐπί κέρως πορεύονται ... ἡ φάλαγξ ἐναντία καταστή: στην προηγούμενη σημείωση περιγράφεται ο τρόπος με τον οποίο οι άνδρες μιας ενωμοτίας σχηματίζουν μέτωπο μάχης: ο σχηματισμός από κάθετος μετατρέπεται σε οριζόντιο. Σε μεγαλύτερη κλίμακα, ο ίδιος ελιγμός ισχύει και για μια μονάδα που αποτελείται από περισσότερες ενωμοτίες: Μπορούμε να πάρουμε ως παράδειγμα μια μόρα, η οποία περιλαμβάνει 16 ενωμοτίες (1...16):

ΣΧΗΜΑ 2

Όταν η μόρα εκτελεί πορεία *ἐπί κέρως*, η μια ενωμοτία βαδίζει πίσω από την άλλη (κατ' οὐράν). Για να σχηματισθεί μέτωπο μάχης (*φάλαγξ*), δίνεται εντολή (*παρεγγυᾶται*) στους ενωμοτάρχους να παρατάξουν τις ενωμοτίες τους τη μια δίπλα στην άλλη. Η ενωμοτία 2 παρατάσσεται στο πλευρό της 1, η 3 στο πλευρό της 2, και διὰ παντός οὕτως. Η κίνηση συνήθως γίνεται προς τα αριστερά (*παρ' ἄσπίδα*, δηλ. από τη μεριά του χεριού που κρατάει την ασπίδα), ώστε οι επικεφαλής να κατέχουν το δεξιό άκρο κάθε μονάδας. Με αυτόν τον τρόπο ελέγχεται καλύτερα η φάλαγγα: όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης (5.71.1), λίγο πριν τη σύγκρουση όλες οι παρατάξεις έχουν την τάση να ωθούνται προς το

δεξιό κέρας, καθώς οι άνδρες προσπαθούν να καλύψουν το γυμνό μέρος του σώματός τους μετατοπιζόμενοι προς την ασπίδα του δεξιού τους παραστάτη.

ἦν γε μὴν οὕτως ἐχόντων ... αἰεὶ τοῖς πολεμίοις ὤσιν: εἴν η φάλαγγα σημάτιζε μέτωπο προς τα νότα με απλή μεταβολή. αντιμέτωποι με τον εχθρό θα ήταν οι γηραιότεροι οπλίτες, που βρίσκονται παραταγμένοι στους πίσω ζυγούς (οἰράγοι). Με την κίνηση που ονομάζεται ἐξελιγμός, ο πρωτοστάτης εκτελεί αναστροφή και οδηγεί ολόκληρο τον στίχο προς την αντίθετη κατεύθυνση· έτσι οι νεότεροι οπλίτες της φάλαγγας (οἱ κράτιστοι) παραμένουν αντιμέτωποι με τους αντιπάλους.³ Εφόσον το μέτωπο αλλάζει φορά, ο επιτεφραλής της ενωμοτίας κατὰ λαμβάνει τώρα το αριστερό άκρο. Κατά τον Ξενοφώντα, το πλεονέκτημα αυτής της θέσης είναι ότι σε περίπτωση ζυγλιωτικής κίνησης από τους αντιπάλους ο ενωμοτάρχης προστατεύεται από την ασπίδα του. Αυτό βέβαια προϋποθέτει ότι οι αντίπαλοι θα επιχειρήσουν να ζυγλώσουν τη φάλαγγα από το αριστερό της κέρας· ένας τέτοιος ελιγμός εννοείται από το γεγονός ότι το αριστερό κέρας της μιας φάλαγγας συνήθως υπερκαλύπτεται από το δεξιό των αντιπάλων, καθώς οι στρατιώτες και των δύο παρατάξεων μετατοπίζονται προς τα δεξιά για να προστατέψουν το γυμνό τμήμα του σώματός τους από την ασπίδα του παραστάτη τους (Θουκ. 5.71.1). Μπορούμε να πάρουμε ως παράδειγμα μια

³ Για τον ἐξελιγμόν, πβ. Έλλ. 4.3.18: ἐξελίξας τὴν φάλαγγα ἤγεν ἐπ' αὐτοῖς· Αρρ. Τακτ. 24: Λάκων δ' ἐξελιγμός ὀνομάζεται, ἐπειδάν ὁ λοχαγός [εδώ: ο επιτεφραλής του στίχου] μεταβαλόμενος ἐκ δόρατος ὄλον τὸν λόχον [εδώ: τον στίχο] μεταλλάξῃ ἐς ἄλλον ἴσον τῷ πρόσθεν τόπον, οἱ δὲ λοιποὶ ἐπόμενοι ἐφεξῆς αὐτῷ τάττονται· βλ. αζόμη Anderson, *Military Theory* 106-7. Ο Cawkwell ('Decline' 387, σημ. 9) θεωρεῖ ότι με την ἐξφραση οἱ κράτιστοι ο Ξενοφών αναφέρεται στους Σπαρτιάτες, σε αντίθεση με τους περιοίκους· βλ. ὁμως Έλλ. 4.5.16, όπου οἱ βέλτιστοι εἶναι συνώνυμο του τὰ πεντεκαίδεκα ἀφ' ἡβης.

ενωμοτία 36 ανδρών:

π = πρωτοστάτης   ε = ενωμότατος

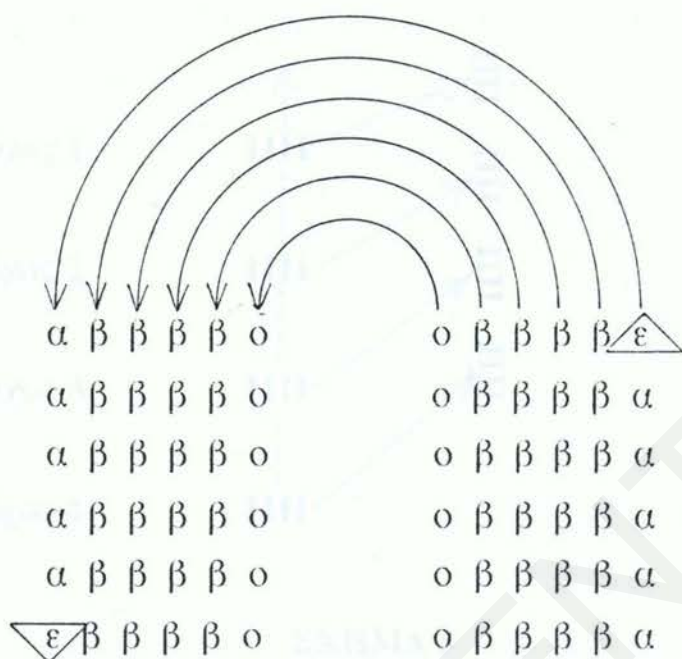
ΣΧΗΜΑ 3

ἦν δέ ποτε ... εὐώνυμος γένηται: για δύο διαφορετικές αναλύσεις του χωρίου αυτού, βλ. Ollier, *Rép.* 60-1 και Anderson, *Military Theory* 107. Η ερμηνεία που ακολουθεί στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι όροι ἄγημα και οἰσά ανήκουν στα συμφραζόμενα της ενωμοτίας και έχουν αντιθετική σημασία: ο πρώτος όρος αναφέρεται στο τμήμα που προπορεύεται και ο δεύτερος στο τμήμα που ακολουθεί στο τέλος. Σε οριζόντιο σχηματισμό μάχης το ἄγημα καταλαμβάνει το δεξιό άκρο της φάλαγγας και η οἰσά το αριστερό. Για να παραμείνει ο ενωμοτάτης στο δεξιό άκρο, ο στίχος του δεν εκτελεί επί τόπου αναστροφή, αλλά πρὸς το αριστερό κέρας (στρέψαντες τὸ ἄγημα ἐπὶ κέρας). Μπορούμε πάλι να πάρουμε ως παράδειγμα μια ενωμοτία 36 ανδρών:

μετά

ποιον

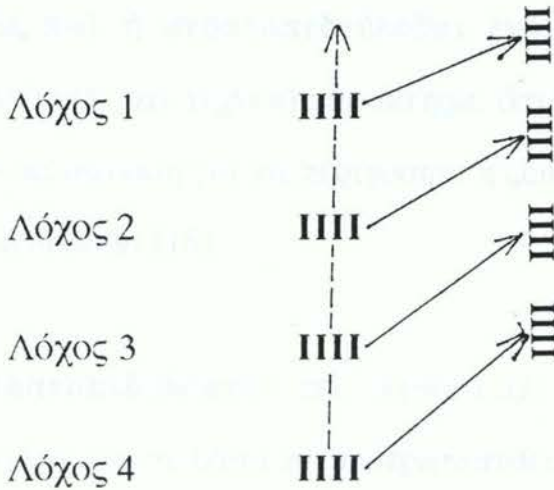

ε = ενωμοτάρχης   α = οπλίτης του αγήματος   ο = οπλίτης της ουράς

ΣΧΗΜΑ 4

10 ὥσπερ τριήρη ἀντίπρορον: για την έκφραση, πβ. Έλλ. 7.5.23: ὁ δὲ τὸ στρατεῖμα ἀντίπρορον ὥσπερ τριήρη προσῆγε. Για τον ελιγμό, βλ. Anderson, CP 59 (1964) 175-8· του ιδίου, Military Theory 107-10, 396-7. Μπορούμε να πάρουμε ως παράδειγμα μια μόρα, η οποία περιλαμβάνει τέσσερεις λόγους και κάθε λόγος τέσσερεις ενωμοτίες (11.4). Η μόρα εκτελεί πορεία ἐπί κέρως: οι άνδρες κάθε ενωμοτίας προχωρούν σε μονή στήλη και οι ενωμοτίες κάθε λόγου προχωρούν η μια παράλληλα στην άλλη: έτσι σχηματίζεται ζυγός τεσσάρων ανδρών. Στην περίπτωση που εχθρικές δυνάμεις φανούν από τα δεξιά, οι λόχοι εκτελούν στροφή ενενήντα μοιρών και επιτίθενται συμπαγείς κατά του αντιπάλου.

Στο μέτωπο που σχηματίζεται, ο τελευταίος (ὁ κατ' οὐρανὸν) λόχος καταλαμβάνει το δεξιό κέρασ (παρά δόρυ):

ΣΧΗΜΑ 5

ἀλλὰ προθέουσιν ἢ [ἐναντίους] ἀντιπάλους τοὺς λόχους στρέφουσι: ο τύπος προθέουσιν (C) εἶναι προτιμότερος τοῦ ἀποβολοῦσιν (M). Ὑνεχὰ οἱ Σπαρτιάτες ἀντιμετώπιζαν τὶς ἐπιθέσεις ἀκροβολιστῶν δίνοντας ἐντολὴν στα νεότερα μέλη τῆς φάλαγγας νὰ τοὺς ἀναγκαστοῦν τρέχοντας μπροστὰ (βλ. ἰδιαίτ. Ἑλλ. 4.5.14-16· Anderson, *Military Theory* 110). Ὄρθά ο Marchant ἀθετεῖ τὸ ἐναντίους· πρόκειται ἐνδεχομένως γιὰ ἐπεξηγηματικὸ σχόλιο στὸ ἀντιπάλους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

Η οργάνωση του στρατοπέδου

12.1 ἐρῶ δὲ καὶ ἥ στρατοπεδεύεσθαι ἐνόμισε χρῆναι Λυκοῦργος: το κεφάλαιο αυτό δεν έχει τεχνικό χαρακτήρα, όπως το προηγούμενο· χρησιμεύει περισσότερο ως αφορμή για να περιγραφεί η ζωή μέσα στο στρατόπεδο (Moore, *Aristotle & Xenophon* 116).

κύκλον ἐστρατοπεδεύσατο: πβ. Ἀγησ. 1.32: ὁ δὲ Ἀγησίλαος ἔχων κύκλω πάντα καὶ φίλια καὶ πολέμια περιεστρατοπεδεύσατο. Ὅπως φαίνεται από το παραπάνω χωρίο, οι Σπαρτιάτες σχημάτιζαν γλοιό γύρω από τους συμμάχους τους, ώστε να τους ελέγχουν καλύτερα. Κατά τον Anderson (*Military Theory* 66), οι Σπαρτιάτες δεν συνήθιζαν να οχυρώνουν τα στρατόπεδά τους. Η διατύπωση, ωστόσο, του παρόντος χωρίου της ΑΠ (εἰ μὴ ὄρος ἀσφαλὲς εἴη ἢ τεῖχος ἢ ποταμὸν ὀπισθεν ἔχοιεν) υποδεικνύει ότι λαμβάνονταν κάποια μέτρα προφύλαξης.

εἰ μὴ ὄρος ἀσφαλὲς εἴη: ένα ύψωμα στα νότια του στρατοπέδου δεν προσφέρει αναγκαστικά ασφάλεια· δίνει την ευκαιρία σε ακροβολιστές του εχθρού να επιτεθούν ανενόχλητοι, όπως συνέβη στην Ακαρνανία το 393 (Ἑλλ. 4.6.7): τῶν μέντοι Ἀκαρνανῶν πολλοὶ πελτασταὶ ἤλθον, καὶ πρὸς τῷ ὄρει σκηνοῦντος τοῦ Ἀγησιλάου βάλλοντες καὶ σφενδονῶντες ἀπὸ τῆς ἀκρωνυχίας τοῦ ὄρους ἔπασχον μὲν οὐδέν, κατεβίβασαν δὲ εἰς τὸ ὀμαλὲς τὸ στρατόπεδον, καίπερ ἤδη περὶ δεῖπνον παρασκευαζόμενον.

2 φίλων: εννοούνται κατ' ευφημισμὸν οἱ εἰλωτες (πβ. § 4: τοὺς δούλους), οἱ ὁποῖοι σὲ καιρὸ ἐκστρατείας ἀκολουθοῦσαν τοὺς Σπαρτιάτες ὡς ἀτομικοὶ θεράποντες, ὑπασπισταί (Welwei, *Unfreie* I 125-8), ἢ καὶ ψιλοὶ (Ducat, *Hilotes* 158). Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Ξενοφών, τόσο ἐδῶ ὅσο καὶ στο ὑπόλοιπο μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἀναφέρεται στὸν εἰλωτικὸ κίνδυνο με γλώσσα κρυπτικὴ καὶ περιφραστικὴ.

ἵππεις: υποκείμενο τοῦ φυλάττουσιν· πρόκειται γιὰ πραγματικοὺς ἵππεις, ὄχι γιὰ τὸ ἐπίλεκτο σῶμα πεζικοῦ.

... εἰ [δέ] τις προσίοι. νύκτωρ <δὲ> ἔξω τῆς φάλαγγος ἐνόμισεν ὑπὸ Σκιριτῶν προφυλάττεσθαι: τὴν ἀνάγνωσις αὐτῆ τοῦ Madvig (*Adversaria critica* 363) υἱοθετοῦν οἱ περισσότεροι ἐκδότες (π.χ. Marchant, Rühl, Ollier)· τὰ ἅγια δύνουν εἰ δέ τις προῖοι νύκτωρ ἔξω τῆς φάλαγγος ἐνόμισεν ὑπὸ Σκιριτῶν προφυλάττεσθαι = 'καὶ γιὰ τὴν περίπτωση που θὰ ἐπιχειροῦσε κανεὶς νὰ βγεῖ νύχτα ἀπὸ τὸ στρατόπεδο, θέσπισε νὰ φρουροῦνται ἀπὸ Σκιριτεῖς' (ἔξω τῆς φάλαγγος σημαίνει 'ἔξω ἀπὸ τὸ στρατόπεδο', ὅπως ἀντίστοιχα εἴσω φάλαγγος (*Ἀγησ.* 2.15) σημαίνει 'μέσα στο στρατόπεδο'). Εἶναι προτιμότερο νὰ διατηρηθεῖ ἡ στίξις τῆς χειρόγραφης παράδοσης· ἡ ἔμφασις δὲν δίνεται στα μέτρα προστασίας ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς εἰλωτες που βρῖσκονται ἐντὸς τοῦ στρατοπέδου.

ὑπὸ Σκιριτῶν: οἱ Σκιριτεῖς ἦταν περῖοικοι, κάτοικοι τῆς ορεινῆς Σκιριτίδος στὶς παρυφές τῆς Ἀρκαδίας (Gomme, *HCT* IV 33-4). Στὸν Θουκυδίδη (5.67.1)

εμφανίζονται ως αυτόνομο οπλιτικό σώμα, που παραδοσιακά καταλαμβάνει το αριστερό κέρασ της φάλαγγας. (Σύμφωνα με τον Διόδωρο (15.32.1), μάχονται στο πλευρό του βασιλέως: προφανώς συγγέονται με τους τριακόσιους 'ιπείς'.) Κατά τον 4ο αιώνα χρησιμοποιούνται μαζί με το ιππικό ως εμπροσθοφυλακή (ΛΠ 13.6· Έλλ. 5.4.52). Ο Ισοκράτης (12.180) κατηγορεί τους Σπαρτιάτες ότι, ενώ στερούν από τους περιοίκους τα πολιτικά τους δικαιώματα, τους υποχρεώνουν εντούτοις να στρατεύονται μαζί τους, *ένιους δέ και τῆς πρώτης τάττειν, ἂν τέ που δεῆσαν αὐτοὺς ἐκπέμψαι βοήθειαν φοβηθῶσιν ἢ τοὺς πόνους ἢ τοὺς κινδύνους ἢ τὸ πλῆθος τοῦ χρόνου, τούτους ἀποστέλλειν προκινδυνεύοντας τῶν ἄλλων* εννοούνται πιθανότατα οι Σκιρίτες. Τα ίδια περίπου διαβάζουμε και στον Ξενοφώντα (Κύρ. παιδ. 4.2.1): *διὸ και ἐχρῶντο αὐτοῖς οἱ Ἀσσύριοι ὥσπερ και οἱ Λακεδαιμόνιοι τοῖς Σκιρίταις, οὐδὲν φειδόμενοι αὐτῶν οὔτ' ἐν πόνοις οὔτ' ἐν κινδύνοις.* Η Σκιρίτις αποσχίσθηκε από την Σπάρτη μετά τη μάχη των Λεύκτρων (Έλλ. 7.4.21) - μια ισχυρή ένδειξη για τη χρονολόγηση της ΛΠ πριν το 371.

νῦν δ' ἤδη και ὑπὸ ξένων < > αὐτῶν τινες συμπαρόντες: η μετοχή δεν εξαρτάται από καμία λέξη: είναι προφανές ότι κάτι έχει εκπέσει από το κείμενο. Η συμπλήρωση <ἦν τύχῳσιν> (Rühl) είναι προτιμότερη από την <φιλάττουσι γάρ> (Marchant [OCT]): κατά τον πρώιμο 4ο αιώνα, η παρουσία μισθοφόρων πρέπει να ήταν περιστασιακή. Για τη χρήση μισθοφόρων από τη Σπάρτη, βλ. Parke, *Greek Mercenary Soldiers* 47-8.

4 τὸ δὲ ἔχοντας τὰ δόρατα ἀεὶ περιμένα: πβ. Κοιτία 88 B 37 D-K: *ἀπιστίας εἵνεκα τῆς πρὸς τοὺς εἰλωτας τούτους ἐξαιρεῖ μὲν Σπαρτιάτης οἴκοι τῆς*

ἀσπίδος τὸν πόρτακα [= τη λαβή]. τοῦτο δὲ οὐκ ἔχων ἐπὶ τῆς στρατείας ποιεῖν διὰ τὸ δεῖν πολλάκις ὀξυίτητος, τὸ δόου ἔχων αἰεὶ περιέσχηται, ὡς κρείττων γε ταύτη τοῦ εἰλωτος ἐσόμενος, ἦν ἀπὸ μόνης νεωτερίζῃ τῆς ἀσπίδος. Η ομοιότητα στη διατύπωση υποδηλώνει ὅτι ὁ Ξενοφὼν εἶχε ὑπ' ὄψιν του τὸ κείμενο τοῦ Κριτία.

ἐπὶ τὰ ἀναγκαῖα: ἴγια τῆ σωματικῆ τους ἀνάγκῃ· βλ. ἄλλα χωρία στὸν Sturz, *Lex. Xen.* I 188.

μεταστρατοπεδεύονταιί γε μὴν πυκνὰ καὶ τοῦ σίνεσθαι τοὺς πολεμίους ἔνεκα καὶ τοῦ ὠφελεῖν τοὺς φίλους: τὰ ἐκστρατευτικά σώματα συνήθως τρέφονταν εἰς βάρος τῶν κατοίκων τῆς υπαίθρου καὶ κατασκεύαζαν τὰ καταλύματά τους καταστρέφοντας τὴ βλάστηση. Ἡ διαρκῆς μετακίνηση βλάπτει τοὺς πολεμίους, καθὼς ἡ λεηλασία τῆς γῆς ἀπλώνεται σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερη ἐκταση, καὶ ὠφελεῖ τοὺς φίλους (δηλ. τοὺς κατοίκους φιλίας χώρας, καὶ ὄχι τοὺς ἄνδρες τοῦ στρατεύματος ὡπὼς ἐρμηνεύει τὸ χωρίο ὁ Ollier, *Rép.* 64), καθὼς ἡ ἐπιβάρυνση τῶν ντόπιων μειώνεται στὸ ελάχιστο (Anderson, *Military Theory* 61).

μάσσω: συγκριτικός τοῦ μακρός· διόρθωση τοῦ Heinrich (στὸν Manso, *Sparta* II 345) καὶ τοῦ Jacobs (*Animadv. ad Athen.* 167), ἀντὶ τοῦ ἐλάσσω τῶν χρω. Παρόμοια οἱ κώδικες τῆς Κύρ. παιδ. 2.4.27 δίνουν ἐλάσσω ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ μάσσω (Dindorf) ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὴ Σούδα, s.v. μάσσω· μακροτέρα Ξενοφῶν: ἂν μὴ πολλὴ μάσσω ὁδὸς ἦ.

ὅσον ἂν ἡ μόρα ἐφήκει: αὐτολεξεῖ ἄχρι ἐκεῖ ποὺ φθάνει ἡ μόρα' (LSJ ἐφήκειν

2) κανείς δεν μπορούσε να απομακρυνθεί από τον χώρο που καταλάμβανε η μόρα του στο στρατόπεδο.

7 και ἐπειδὴν ἄσωσιν εἰς τοὺς θεοὺς οἷς ἂν κεκαλλιερηκότες ᾦσιν: πβ.

Ἑλλ. 4.7.4: καὶ σπονδῶν τῶν μετὰ δεῖπνον ἤδη γιγνομένων...

ἐπὶ τῶν ὄπλων ἀναπαύεσθαι: η περιγραφή κλείνει με το βασικό θέμα του κεφαλαίου: τον φόβο των Σπαρτιατών για τους εἰλωτες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13

Η βασιλεία (α)

Εισαγωγικό σημείωμα στα κεφ. 13 και 15. Όπως υποστηρίζεται στην Εισαγωγή, τα κεφάλαια 13 και 15 απαρτίζουν ενιαίο τμήμα· το κεφάλαιο 14 είναι παρεμβλητό. Ο Ξενοφών, όπως και ο Ηρόδοτος (6.56-9), κατατάσσει τα βασιλικά προνόμια σε τρεις κατηγορίες: τα πολεμικά, τα ειρηνικά και τα μεταθανάτια. Δεν αποκλείεται ο Ξενοφών να συμβουλευτήκε το κείμενο του Ηροδότου· η προοπτική, ωστόσο, των δύο συγγραφέων είναι διαφορετική. Ο τελευταίος προβάλλει περισσότερο τα 'έξωτικά' στοιχεία των βασιλικών τιμών· η προσέγγισή του είναι κατά βάσιν εθνογραφική. Αντίθετα ο Ξενοφών δίνει έμφαση στα στοιχεία εκείνα που κατά τη γνώμη του εξασφαλίζουν πολιτειακή σταθερότητα: μεταξύ βασιλέως και λαού υπάρχει ένα απαράβατο κοινωνικό συμβόλαιο· αν το σπαρτιατικό πολίτευμα παραμένει σταθερό ανά τους αιώνες, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι κανένα μέρος δεν επεδίωξε περισσότερα προνόμια από αυτά που ορίζονται στην αρχική συμφωνία (15.1). Ο βασιλεύς, λοιπόν, παρουσιάζεται ως σύμβολο μετριοπάθειας και υποταγής στους νόμους· η διατήρηση της πολιτειακής του θέσης αποτελεί εγγύηση για την ευημερία της πόλης.¹ Δεν είναι

Πβ. Κύρ. παιδ. 8.5.24. Δεν αποκλείεται ο Ξενοφών να υπαινίσσεται την περίπτωση του Λυσάνδρου, ο οποίος διεννοείτο τήν ἀρχήν (δηλ. τη βασιλεία) ἐκ τῶν διείν οἴκων μεταστήσας εἰς τὸ κοινὸν ἀποδοῦναι πᾶσιν Ἡρακλείδαις, ὡς δ' ἔνιοί φασιν, οὐχ Ἡρακλείδαις ἀλλὰ Σπαρτιάταις, ἴν' <ἦ > μὴ τῶν ἀφ' Ἡρακλέους ἀλλὰ τῶν οἴος Ἡρακλῆς τὸ γέρας, ἀρετῇ κρινομένων, ἢ κάκεινον εἰς θεῶν τιμὰς ἀνήγαγεν. Ἥλιπτε δὲ τῆς βασιλείας οὕτω δικαζομένης οὐδένα πρὸ αὐτοῦ Σπαρτιάτην ἂν αἰρεθῆσθεσθαι (Πλουτ. Λύσ. 24.5-6· βλ. επίσης τα παράλληλα που συγχετρώνει ο Ziegler [Teubner] ad loc.).

δύσκολο να διακρίνει κανείς κάποια ίχνη της ιδεολογίας του Αγησιλάου, ο οποίος επέβαλε την πολιτική του στη Σπάρτη για τέσσερις περίπου δεκαετίες, χωρίς όμως να παρεκκλίνει από το τυπικό πλαίσιο του αξιώματός του. Είναι χαρακτηριστικό ότι τις περισσότερες φορές ο Ξενοφών αναφέρεται στον 'βασιλέα' και όχι στους 'βασιλείς' (βλ. ιδιαίτερα 15.1)· ο θεσμός της δυναρχίας υποβαθμίζεται επιμελώς. Ευδιάκριτες είναι επίσης και κάποιες θεολογικές αποχρώσεις. Σε καιρό πολέμου ο βασιλεύς είναι 'ιερέας απέναντι στους θεούς και στρατηγός απέναντι στους ανθρώπους' (13.11)· με άλλα λόγια, είναι ο συνεκτικός κρίκος μεταξύ ουρανού και γης. Αν η ευμένεια των θεών είναι αναγκαία προϋπόθεση για κάθε επιτυχία, το πρόσωπο-κλειδί είναι ο βασιλεύς. Η ενδιάμεση αυτή θέση προβάλλεται επίσης στην καταγωγή: ο βασιλεύς είναι απόγονος θεού (15.2) - του Ηρακλή, και κατ' επέκτασιν του Δία. Μετά θάνατον τιμάται όχι ως άνθρωπος, αλλά ως ήρωας (15.9) - η διατύπωση αφήνει αδιευκρίνιστο αν οι Ηρακλείδες δέχονταν μεταθανάτια ηρωϊκή λατρεία ή αν απλώς θάβονταν με τιμές που θυμίζουν έναν άλλο κόσμο, αυτόν των ηρώων (πβ. το σχόλιο ad loc.). Όπως κι αν έχει το πράγμα, το θεολογικό αυτό υπόβαθρο ενισχύει σημαντικά την πολιτειακή θέση της βασιλείας: σε μια κοινωνία της οποίας οι νόμοι είναι επιζυρωμένοι από τον ίδιο τον Απόλλωνα (8.5, 14.7), οι θεϊκής καταγωγής βασιλείς εμφανίζονται ως οι ακρογωνιαίοι λίθοι του πολιτεύματος - κι εδώ διακρίνεται ενδεχομένως η έντεχνη προπαγάνδα του Αγησιλάου.

Ο Ξενοφών αντιδιαστέλλει τις ουσιαστικές αρμοδιότητες του βασιλέως σε καιρό εκστρατείας με τα συμβολικά του προνόμια σε καιρό ειρήνης: αρχιστράτηγος και αρχιερέας στην πρώτη περίπτωση (13.11), σχεδόν ιδιώτης στη

δεύτερη (15.8).² Το κείμενο της ΑΠ πρέπει να είχε υπ' όψιν του ο Αριστοτέλης (Πολ. 1285a2-8): *ἡ γὰρ ἐν τῇ Λακωνικῇ πολιτεία δοκεῖ μὲν εἶναι βασιλεία μάλιστα τῶν κατὰ νόμον, οὐκ ἔστι δὲ κυρία πάντων. ἀλλ' ὅταν ἐξέλθῃ τὴν χώραν ἡγεμῶν ἔστι τῶν πρὸς τὸν πόλεμον· ἔτι δὲ τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς ἀποδέδοται τοῖς βασιλεῦσιν. αὕτη μὲν οὖν ἡ βασιλεία οἷον στρατηγία τις αὐτοκρατόρων καὶ αἰδιός ἐστιν...* Η αμφίσημη πολιτειακή θέση του βασιλέως διαφαίνεται στην περίπτωση του Ἄγιδος. Στην εκστρατεία κατά του Ἄργους το 418, ο Ἄγης ἐκλείσει ειρήνη παρὰ τη θέληση του στρατεύματος (οὐ μετὰ τῶν πλεόνων, Θουκ. 5.60.1) και χωρὶς να κάνει σύσκεψη (οὐδὲ αὐτὸς βουλευσάμενος : προφανῶς με τους πολεμάρχους, βλ. ΑΠ 13.1)· απλῶς ανακοίνωσε την απόφασή του σε έναν από τους εφόρους που τον συνόδευαν. Ὄταν ὁμοῦς επέστρεψε στη Σπάρτη, οι Λακεδαιμόνιοι (δηλ. ἡ ἐκκλησία : Andrewes, στον Gomme, *HCT* IV 89) ἐβούλευον ... *ὡς χρὴ τὴν τε οἰκίαν αὐτοῦ κατασκάψαι καὶ δέκα μυριάσι δραχμῶν ζημιῶσαι* (Θουκ. 5.63.2). Κατὰ τη διάορξια της εκστρατείας ο βασιλεὺς μπορούσε να επιβάλλει τη θέλησή του ασυζητητί· στη Σπάρτη, ἀντίθετα, ἦταν υπόλογος στο σώμα των πολιτῶν (πβ. την περίπτωση του Κλεομένη, Ηρόδ. 6.82). Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ὅτι ἡ πολιτικὴ βαρῦτητα της βασιλείας ἦταν μηδαμινή. Το αξίωμα δεν ἦταν πάντοτε *στρατηγία αἰδιος*, ὅπως θεωρεῖ ο Αριστοτέλης. Η θεϊκὴ καταγωγή των βασιλέων, ο σημαντικὸς τους πλοῦτος, οι πελατειακὲς τους σχέσεις, πρόσφεραν τὴν ευκαιρία σε ισχυρὲς προσωπικότητες, ὅπως ο Αγησίλαος, να ασκήσουν ἐξουσίες κατὰ πολὺ ευρύτερες ἀπὸ τα τυπικὰ πλαίσια του αξιώματός τους (βλ. Ste. Croix, *Origins* 138-47, με τις αντιρροήσεις του Lewis, *Sparta & Persia* 43-8). Αν ο Ξενοφὼν δίνει μεγαλύτερη ἐμφαση στους

---

² Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στο κεφ. 13 γίνεται ἀναφορὰ στην *δύναμιν* και τὴν *τιμὴν* του βασιλέως, ἐνῶ στο κεφ. 15 μόνο στην *τιμὴν*.

περιορισμούς απ' ό,τι στις εξουσίες του αξιώματος, είναι γιατί απηχεί την ιδεολογία του προσωπικού του φίλου και προσάτη Αγησιλάου. Για την παρουσίαση του βασιλικού θεσμού στη ΛΠ, πβ. Carlier, *Royauté* 254-5, ο οποίος ορθά επισημαίνει ότι 'si Xénophon minimise les privilèges des rois, c'est précisément pour désarmer les méfiances à l'égard de la royauté, et pour permettre aux rois - ou plus précisément à un roi - de jouer le rôle de premier plan que lui-même décrit dans les *Helléniques*.'

13.1 πρῶτον μὲν γὰρ ἐπὶ φρουρᾶς τρέφει ἡ πόλις βασιλέα καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ: ὅπως δηλώνεται πιο κάτω (15.4), ο βασιλεύς τρέφεται δημοσία δαπάνη και σε καιρό ειρήνης· σε καιρό εκστρατείας το προνόμιο αυτό επεκτείνεται και στο επιτελείο του, δηλαδή και στους *περὶ δαμοσίαν* (13. 6).

συσκηνοῦσι δὲ αὐτῷ οἱ πολέμαρχοι: 'γευματίζουν μαζί του και οι πολέμαρχοι'. Ο Michell (*Sparta* 285) αποδίδει τη φράση 'the polemarchs pitch their tents by the king'.

συσκηνοῦσι δὲ καὶ ἄλλοι τρεῖς ἄνδρες τῶν ὁμοίων: αναμφίβολα η θέση πρέπει να είχε τιμητικό χαρακτήρα - ο Ollier (*Rép.* 66) συγκρίνει τους ομηρικούς *ἐταίρους* στο πλευρό των βασιλέων, 'à la fois amis et servants'. Οι δύο από τους ὁμοίους αυτούς ίσως να ήταν οι *Πύθιοι* (15.5)· ο τρίτος, όπως υποθέτει ο Kahrstedt (*Staatsrecht* 221), ενδέχεται να ήταν ο *χορωδαίτης* - ένα τιμητικό αξίωμα που σχετίζεται με την κατανομή του θυσιαστικού χορέατος (Πολυδ. 6.34· Πλούτ. *Ηθ.* 644B· Bielschowsky, *De Spartanorum syssitiis* 21-2· Lavrencic, *Spartanische*

Küche 96-8· *Berthiaume, Mageiros* 57-9)· όταν, ωστόσο, ο Αγησίλαος διόρισε τον Λύσανδρο σε αυτή τη θέση, πρόθεσή του ήταν να τον υποβαθμίσει (Πλούτ. Λύσ. 23.11-2· Ἄγησ. 8.1).

2 θύει μὲν γὰρ πρῶτον οἴκοι ὧν Διὶ Ἄγήτορι καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ: το λατρευτικό επίθετο Ἄγήτωρ, το οποίο επίσης μαρτυρείται στη Μεγαλόπολη για τον Ερμή (Παυσ. 8.31.7), αναφέρεται ενδεχομένως στην πολεμική ιδιότητα του θεού. Σύμφωνα με τον Τυρταίο (απ. 2 West, στ. 12-3), η Σπάρτη προσφέρθηκε στους Ηρακλείδες από τον ίδιο τον Δία· με τον όρο ἄγήτωρ. λουπόν, ίσως να εννοείται ο θεός που οδήγησε τους Δωριείς στη Λακεδαίμονα.

Η φράση *καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ* θεωρείται από ορισμένους εκδότες ερθραομένη: ο Haase προτείνει *καὶ οἱ σὺν αὐτῷ* (δηλ. *οἱ περὶ δαμοσίαν*), ο Pierleoni ('*Animadversiones*' 57) *καὶ οἱ σὺν αὐτῷ*, ο Marchant (OCT) *καὶ τοῖς σιοῖν {αὐτῷ}*. Ωστόσο, δεν υπάρχει λόγος αλλαγῆς του κειμένου. Όπως ἤδη έχει υποστηριχθεῖ από τον Morus (βλ. Weiske, *Xen. scripta* V 45) και τον Sturz (*Lex. Xen.* IV 161), με την έκφραση αυτή εννοούνται οι 'dii πάρεδροι vel σύνναοι'· για τη διατύπωση βλ. Ξεν. Ἀπολ. 24: *ἀντὶ Διὸς καὶ Ἥρας καὶ τῶν σὺν τούτοις θεῶν*.

Παραμένει ἀγνωστο ποιοι θεοὶ στη Σπάρτη συνδέονταν με τον Δία Ἀγήτορα. Κατά τον Wide (*Lak. Kulte* 13) πρόκειται για την Αθηνά και τους Διοσκούρους (βλ. Παυσ. 3.13.6: *πρὸς τούτῳ Διὸς Ἀμβουλίου καὶ Ἀθηνᾶς ἐστὶν Ἀμβουλίας βωμός, καὶ Διοσκούρων καὶ τούτων Ἀμβουλίων*). Για την Αθηνά βλ. αμέσως πιο κάτω: *ὁ δὲ βασιλεὺς ἐκεῖ αὖ θύεται Διὶ καὶ Ἀθηνᾶ* - δεν είναι σαφές αν το *αὖ* αναφέρεται στο ρήμα ἢ και στις θεότητες. Οι Διοσκουροὶ ἦταν το μυθικό διπλότυπο της βασιλείας: ὅπως και οι βασιλικοὶ προπάτορες Ευρυσθένης

και Προκλής, ήταν και αυτοί δίδυμοι γιοι του Δία. Όσο στις εκστρατείες συμμετείχαν και οι δύο βασιλείς, συνοδεύονταν από τα ομοιώματα αυτών των θεοτήτων· από τα τέλη του βου αιώνα, οπότε και αποφασίστηκε να ηγείται μόνον ο ένας, το άλλο ομοίωμα παρέμενε στη Σπάρτη (Ηρόδ. 5.75· Carlier, *Royauté* 298-301).

ἦν δὲ ἐνταῦθα καλλιερῆσι: 'αν τα σημάδια είναι ευνοϊκά' (καλά τὰ ἱερά). Η συστηματική εξασφάλιση της θεϊκής εύνουιας - στη Σπάρτη λίγο πριν την αναχώρηση (§2), κατά τη διάβαση των ορίων της χώρας (§3), στο στρατόπεδο (§3.12.7), ακριβώς πριν τη σύγκρουση (§8) - φανερώνει κατά τον Ξενοφώντα τον επαγγελματισμό των Σπαρτιατών: *Λακεδαιμονίους δὲ μόνους τῶ ὄντι (ἡγήσαιο) τεχνίτας τῶν πολεμικῶν* (§6).

2-3 λαβῶν ὁ πυρφόρος ... διαβαίνει τὰ ὄρια τῆς χώρας: *πυρφόρους δὲ ἔλεγον τοὺς ἱερέας τοὺς ἐπιβώμιον πῦρ ἀνάπτοντας* (Σούδα, π 3251 Adler). Ο πυρφόρος, αξίωμα που δεν είναι αποκλειστικά σπαρτιατικό, θεωρούνταν πρόσωπο ιερό· κανείς δεν μπορούσε να τον αγγίξει. Η παροιμιώδης φράση οὐδὲ πυρφόρος ἐλείφθη (Ζηνόβ. 5.34· Σούδα, ὀ.π.) δηλώνει την πλήρη καταστροφή (πβ. Ηρόδ. 8.6.2: *ἔδει δὲ μηδὲ πυρφόρον ... περιγενέσθαι* = 'να μη γλιτώσει ούτε ένας').

Για τη θυσία στα ὄρια της χώρας, που ονομάζεται *διαβατήρια*, πβ. Θουκ. 5.54.2, 5.55.3, 5.116.1· Ξεν. Ἑλλ. 3.4.3, 3.5.7, 4.7.2, 5.1.3, 5.3.14, 5.4.47, 6.4.19, 6.5.12· Πολύαιν. Στρατ. 1.10 (*ὑπερβατήρια*)· Popp, *Vorzeichen* 42-6· Pritchett, *The Gr. State at War* III 68-71). Σκοπός της θυσίας αυτής είναι η εξασφάλιση της

θεικής συγκατάθεσης: και στις τρεις περιπτώσεις που μνημονεύει ο Θουκυδίδης, η εκστρατεία ματαιώθηκε επειδή τα *διαβατήρια* δεν έδωσαν ευνοϊκά σημάδια.³ Όπως επισημαίνει ο Pritchett (αυτ. I 115), οι αναφορές του ιστορικού στη συγκεκριμένη ιερουργία 'were probably intended to reveal Spartan character.'

3 σφάγια δὲ παντοῖα ἔπεται: πβ. Πανσ. 9.14.4: *τοῖς βασιλεῦσιν αὐτῶν εἰς τὰς ἐξόδους πρόβατα εἶπετο θεοῖς εἶναι τε θυσίας καὶ πρὸ τῶν ἀγῶνων καλλιερεῖν· ταῖς δὲ ποιμναις ἡγεμόνες τῆς πορείας ἦσαν αἴγες, κατοιάδας δ' οἱ ποιμένες ὀνομάζουσιν αὐτάς.*

ἀεὶ δὲ ὅταν θύηται, ἄρχεται μὲν τούτου τοῦ ἔργου ἔτι κνεφαῖος, προλαμβάνειν βουλόμενος τὴν τοῦ θεοῦ εὔνοϊαν: η ἐξήγηση που προβάλλει ο Ξενοφών συνάδει απολύτως με τη νοοτροπία του, 'à la fois dévot et utilitaire' (Ollier, *Rép.* 66).

4 ξένων στρατιάρχοι: η έκφραση απαντά μόνον εδώ στον Ξενοφώντα. Κατά τον Ollier (*Rép.* 67) πρόκειται για τους Σπαρτιάτες αξιωματικούς που διοικούσαν τις μονάδες των συμμαχικών πόλεων (*ξεναγοί*: βλ. π.χ. *Ἑλλ.* 3.5.7, 4.2.19, 5.2.7), σε συνεργασία με τους στρατηγούς που τοποθετούνταν επικεφαλής από τις ίδιες τις πόλεις. Εναλλακτικά, όπως υποστηρίζει ο Cozzoli (*Proprietà* 117, σημ. 1), η έκφραση 'non indica i comandanti delle città alleate, i quali sono nominati poco

---

Διαφορετικά ερμηνεύει την παραπάνω τελετουργία ο Burkert (*Homo Necans* 40): 'Sacrifice transforms us. By going through the irreversible "act" we reach a new plane. Whenever a new step is taken consciously and irrevocably, it is inevitably connected with sacrifice. Thus, when crossing frontiers or rivers, there are the *διαβατήρια* [...].' Στις παραπάνω περιπτώσεις, ωστόσο, η διάβαση των ορίων δεν είναι αμετάκλητη και μη αναστρέψιμη: αντίθετα, εξαρτάται από τα σημάδια που θα δώσουν τα σφάγια.

dopo (καὶ ἀπὸ τῶν πόλεων δὲ στρατηγῶν ὁ βουλόμενος), quindi si riferisce ai comandanti delle milizie mercenarie.' Για τη σημασία ξένοι = 'μισθοφόροι', πβ. π.γ. Ἑλλ. 2.4.43 (ξένους μισθοῦσθαι).

ἀπὸ τῶν πόλεων δὲ στρατηγῶν ὁ βουλόμενος: πρόκειται για τους στρατηγούς των συμμαχικών δυνάμεων. Για την ἐκφραση ἀπὸ τῶν πόλεων (= 'ἀπὸ τις συμμαχικές πόλεις'), πβ. Ἑλλ. 1.1.25, 3.4.40.

5 πάρεσι δὲ καὶ τῶν ἐφόρων δύο: πβ. Ἑλλ. 2.4.36. Η παρουσία των ἐφόρων μαρτυρεῖται για πρώτη φορά το 479 (Ηρόδ. 9.76.3).

οἱ πολυπραγμονοῦσι μὲν οὐδέν: πβ. Θουκ. 5.60.1 (ἀλλ' ἢ ἐνὶ κοινώσας τῶν ἐν τέλει ξυστρατευομένων): ο Ἄγης ἀπλῶς ἀνακοίνωσε στον ἐφορο την ἀποφασὴ του, δεν ζήτησε τη συμβουλή του - γεγονός που επιβεβαιώνει τη δήλωσή του Ξενοφώντος ὅτι οἱ δύο ἐφοροὶ δεν παρεμβαίνουν παρὰ μόνο αν τους ζητηθεῖ ἀπὸ τον βασιλέα (πβ. Andrewes, στον Gomme, *HCT* IV 84).

ὥστε ὄρων ταῦτα ... τεχνίτας τῶν πολεμικῶν: για τη διατύπωση, πβ. Ἱππαρχ. 8.1: ὥστε τοὺς μὲν ἀσκητὰς φαίνεσθαι τῶν πολεμικῶν ἐν ἵππιζῆ ἔργων, τοὺς δὲ πολεμίους ἰδιώτας. Για το αὐτοσχεδιαστὰς, πβ. Ἀπομν. 3.5.21: (στην Αθήνα) τῶν δὲ στρατηγῶν οἱ πλεῖστοι αὐτοσχεδιάζουσιν. Αποκλειστικὴ ἀπασχόληση των ὁμοίων ἦταν ο πόλεμος (7.2) και η ἐκφραση τεχνῖται ('ἐπαγγελματίες') φαίνεται ιδιαίτερα ταιριαστή· ὡστόσο, ο χαρακτηρισμὸς δεν ἀναφέρεται τόσο στη στρατιωτικὴ κατάρτιση των Σπαρτιατῶν ὅσο στη

σχολαστικότητα με την οποία εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Ως μόττο του κεφαλαίου αυτού θα μπορούσε να επιγραφεί ένα χωρίο των Ἑλληνικῶν (3.4.18): ὅπου γάρ ἄνδρες θεοὺς μὲν σέβονται, τὰ δὲ πολεμικὰ ἀσκοῖεν, πειθαρχεῖν δὲ μελετῶεν, πῶς οὐκ εἰκὸς ἐνταῦθα πάντα μεστὰ ἐλπίδων ἀγαθῶν εἶναι;

6 ἐπειδάν γε μὴν ἡγήται βασιλεύς ... οὐδείς αὐτοῦ πρόσθεν πορεύεται: πβ. Ηρόδ. 6.56: στρατευομένων δὲ πρώτους ἰέναι τοὺς βασιλέας (sc. γέρας δέδοται), ὑστάτους δὲ ἀπιέναι.

λαβὼν τὸ ἄγημα τῆς πρώτης μόρας ... ἐν μέσῳ δυοῖν μόραιν καὶ δυοῖν πολεμάρχοιν: ἄγημα στην κυριολεξία σημαίνει το τμήμα εκείνο που προηγείται (πβ. 11.9): ἴσως ἐδῶ να πρόκειται για τους τριακόσιους ἱππεῖς, οι οποίοι κατά τη μάχη παρατάσσονταν στο πλευρό του βασιλέως (Θουκ. 5.72.4: ἤπερ ὁ βασιλεὺς Ἄγις ἦν καὶ περὶ αὐτὸν οἱ τριακόσιοι ἱππεῖς καλοῦμενοι): βλ. ὁμως τις επιφυλάξεις του Anderson, *Military Theory* 248-9. Για τον ἐλιγμό, βλ. αὐτ. 248: 'the first *mora*, which is in column with the king and its own *polemarch* at its head, countermarches to the right, until its head, with the king and the first *polemarch*, reaches the head of the second *mora*, where the second *polemarch* is. Presumably the first *mora* then turns about, and the march is resumed with the original rear of the first *mora* at the head of the army.'

7 τῶν περὶ δαμοσίαν: δηλ. σκηνήν (πβ. 15.4: σκηνήν αὐτοῖς δημοσίαν ἀπέδειξε): για τον ὄρο, προφανῶς σπαρτιατικό, πβ. Ἑλλ. 4.5.8, 4.7.4, 6.4.14.

και μάντεις και ιατροί και αϋληται: το γεγονός ότι τα πρόσωπα αυτά συμμετέχουν στο βασιλικό επιτελείο υποδεικνύει ότι πρόκειται για όμοιους, οι οποίοι, πέρα από τα στρατιωτικά τους καθήκοντα, επιτελούσαν και ορισμένες εξειδικευμένες λειτουργίες για την κοινότητα (Berthiaume, 'Citoyens spécialistes' του ιδίου, *Mageiros* 41-3· MacDowell, *Spartan Law* 117)· για μια σύγκρισή τους με τους ομηρικούς δημοεργούς (Όδ. 18.382-6, 19.135), βλ. Murakawa, 'Demiurgos' 405. Όπως παραδίδει ο Ηρόδοτος (6.60), οι κήρυκες, οι αϋλητές και οι μάγειροι των Σπαρτιατών εκδέκονται τὰς πατριώας τέχνας. Από τον ίδιο συγγραφέα (7.134.1) το αξίωμα του κήρυκα αναφέρεται ως γέρας - κληρονομικό προνόμιο μιας αριστοκρατικής οικογένειας, των απογόνων του ήρωος Ταλθυβίου.

8 μάλα δὲ καὶ τάδε ὠφέλιμα: η διόρθωση του καλὰ σε μάλα (Castalio) δεν είναι αναγκαία· ο κώδικας C παρέχει την ορθή γραφή: καλὰ δὲ καὶ τάδε καὶ ὠφέλιμα.

ὅταν γὰρ ὀρώντων ἤδη τῶν πολεμίων χίμαιρα σφαγιάζεται: βλ. γενικά Jameson, 'Sacrifice before battle', όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Οι Σπαρτιάτες θυσίαζαν στην Ἄρτεμη την Ἄγροτέραν (Ἑλλ. 4.2.20· Πλούτ. Λιζ. 22.2). Στην ίδια θεότητα θυσίαζαν κάθε χρόνο και οι Αθηναίοι σε ανάμνηση της μάχης των Πλαταιῶν: για κάθε εχθρό που θα σκότωναν είχαν τάξει μια αίγα - τελικά, καθώς ο αριθμός των νεκρῶν ξεπέρασε τις προσδοκίες τους, συμβιβάστηκαν με 500 αίγες ετησίως (πηγές και βιβλιογραφία στον Rhodes, *Athenaion Politeia* 650). Είναι φανερό, λοιπόν, ότι σε πολεμικά συμφραζόμενα η Ἄγροτέρά Ἄρτεμις συνδέεται με τη φονική πράξη· ως θεότητα της εσχαιτίας, της αγριότητας και των ορίων, παραστέκει στους άνδρες που, λίγο πριν τη σφαγή,

ετοιμάζονται να διαβούν το κατώφλι που χωρίζει την τάξη από την αταξία, τον πολιτισμό από την ωμότητα, τη ζωή από τον θάνατο (Vernant, 'Artemis' 223-9).

Τόσο στον Πλούταρχο (Λυκ. 22.4-6) όσο και στον Ξενοφώντα, η θυσία εγγράφεται σε μια ευρύτερη σκηνοθεσία (όρώντων ἤδη τῶν πολεμίων, ΑΠ 13.8· οὐκέτι δὲ στάδιον ἀπεχόντων, Έλλ. 4.2.20) που επικεντρώνεται στον φόβο: το αίμα του σφαγίου, ο οξύς ήχος των αυλών, η λάμψη του χαλκού, εξορκίζουν το συναίσθημα αυτό από το στράτευμα και το εμβάλλουν στους αντιπάλους. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι ο μυθικός Θησέας λίγο πριν τη μάχη πρόσφερε σφάγια στον Φόβο (Πλούτ. Θησ. 27.3), ενώ ο Αλέξανδρος επιχείρησε να εξευμενίσει την ίδια θεότητα με σφάγια και μαγικές τελετές (Πλούτ. Άλέξ. 31.3).

αὐλεῖν τε πάντας τοὺς παρόντας αὐλητὰς νόμος: πβ. Πλούτ. Λυκ. 22.4-5: ὁ βασιλεὺς ... αὐλεῖν ἐκέλευε τὸ Καστόρειον μέλος· ἅμα τ' ἐξῆρχεν ἐμβατηρίου παιᾶνος, ὥστε σεμνὴν ἅμα καὶ καταπληκτικὴν τὴν ὄψιν εἶναι, ῥυθμῶ τε πρὸς τὸν αὐλὸν ἐμβαινόντων καὶ μὴτε διάσπασμα ποιούντων ἐν τῇ φάλαγγι μὴτε ταῖς ψιχαῖς θορυβουμένων, ἀλλὰ πρῶως καὶ ἰλαρῶς ὑπὸ τοῦ μέλους ἀγομένων ἐπὶ τὸν κίνδυνον. Τυπικά ορθολογιστής ο Θουκυδίδης (5.70), βλέπει μόνο την πρακτική όψη του εθίμου: καὶ μετὰ ταῦτα ἡ ξύννοδος ἦν. Ἀργεῖοι μὲν καὶ οἱ ξύμμαχοι ἐντόνως καὶ ὀργῇ χωροῦντες, Λακεδαιμόνιοι δὲ βραδέως καὶ ὑπὸ αὐλητῶν πολλῶν νόμῳ⁴ ἐγκαθεστῶτων, οὐ τοῦ θεοῦ χάριν, ἀλλ' ἵνα ὁμαλῶς μετὰ ῥυθμοῦ βαίνοντες προσέλθοιεν καὶ μὴ διασπασθεῖη αὐτοῖς ἡ τάξις, ὅπερ φιλεῖ τὰ μεγάλα στρατόπεδα ἐν ταῖς προσόδοις ποιεῖν. Η παρουσία αυλητιῶν

⁴ Άλλα χφα δίνουν ὁμοῦ· το παρὸν χωρίο της ΑΠ (αὐλεῖν τε πάντας τοὺς παρόντας αὐλητὰς νόμος) ευνοεῖ τη γραφὴ νόμῳ, την οποία προτιμᾷ και ο Gomme (HCT IV 119).

στις τάξεις της οπλιτικής φάλαγγας μαρτυρείται για πρώτη φορά στην περίφημη
όλη του Chigi (μέσα του 7ου αι. π.Χ.).

και όπλα δέ λαμπρύνεσθαι προαγορεύεται: πβ. 11.3 (*και χαλκήν ασπίδα*)
με το σχόλιο.

9 ἔξεστι δὲ τῷ νέῳ **+καὶ κεκοιμένῳ+** εἰς μάχην συνιέναι: ο τύπος
κεκοιμένῳ ('iuveni, qui quidem aptus ad pugnam indicatus est', Sturz, *Lex. Xen.* II
791) δεν φαίνεται να ευσταθεί· είναι δύσκολο να γίνει δεκτό ότι κάποιοι νέοι
κρίνονταν ικανοί για να συμμετάσχουν στη μάχη, ενώ άλλοι έμεναν στα
μετόπισθεν. Ο Weiske προτείνει *καὶ <κόμην> διακεκοιμένῳ* (πβ. *Λυκ.* 22.2:
κοιμώντες εἰθίς ἐκ τῆς τῶν ἐφήβων ἡλικίας μάλιστα παρὰ τοῖς κινδύνους
ἔθεράτεινον τὴν κόμην, λιπαράν τε φαίνεσθαι καὶ διακεκοιμένην). Ο Sauppe
προτείνει *κεκτενισμένῳ* (πβ. *Ηρόδ.* 7.208.3: *κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς μάχης τῶν*
Θερμοπυλῶν, ὁ Πέρσης κατάσκοπος εἶδε ἄλλους Σπαρτιάτες νὰ γυμνάζονται καὶ
ἄλλους τὰς κόμας κτενιζομένους). Ιδιαίτερα ελκυστική είναι η διόρθωση του
Marchant (OCT) σε *κεκοιμένῳ* (sc. *ἐλαίῳ*).

καὶ φαιδρὸν εἶναι: το επίθετο αναφέρεται στην έκφραση του προσώπου (αντ.
σκυθρωπός, Ἑλλ. 6.4.16): πβ. *Πλούτ.* *Λυκ.* 22.1: *τότε δὲ καὶ τοῖς νέοις τὰ*
σκληρότατα τῆς ἀγωγῆς ἐπανιέντες, οὐκ ἐκόλινον καλλωπίζεσθαι περὶ κόμην ...
χαίροντες ὥσπερ ἔπλοις γανυῶσι καὶ φριαττομένοις πρὸς τοῖς ἀγῶνας. Η
συμπλήρωση του Rühl *καὶ <τοῦτο νομίζοντες> φαιδρὸν εἶναι* δεν παρέχει
ικανοποιητικό νόημα.

καὶ εὐδόκιμον: σε συνδυασμό με το ρήμα ἔξεστι το επίθετο δεν μπορεί να σημαίνει 'ευπόληπτος' ('in good repute, honoured, famous, glorious', LSJ): ίσως να αναφέρεται στην καλή εμφάνιση ('egregius, cuius forma et habitus probatur', Sturz, *Lex. Xen.* II 389) - μια σημασία, ωστόσο, που δεν μαρτυρείται αλλού.

καὶ παρακελεύονται δὲ τῷ ἐνωμοτάρχῃ ... πολεμάρχῳ δεῖ μέλειν: ἢ το κείμενο είναι εφθαρόμενο ἢ ἡ διατύπωση είναι ἐξαιρετικά ἀπρόσεκτη. Σε ἐπί λέξει μετάφραση: 'καὶ παροτρύνουν τὸν ἐνωμοτάρχη [ποιοι:]' γιατί δεν ἀκούγεται [ποιος:] στο σύνολο τῶν ἀνδρῶν κάθε ἐνωμοτίας ἐκτὸς ἀπὸ [:] κάθε ἐνωμοτάρχη πὼς να γίνεῖ αὐτὸ σωστά εἶναι μέλημα τοῦ πολεμάρχου.' Ὁ Anderson (*Military Theory* 79) ἐρμηνεύει: οἱ ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ δεν παροτρύνουν ἀπευθείας τοὺς οπλίτες, γιατί ἡ φωνὴ τους δεν ἀκούγεται μέχρι τὸ βάθος κάθε ἐνωμοτίας: οἱ παροτρύνσεις δίνονται στους ἐνωμοτάρχες, οἱ ὁποῖοι καὶ τὶς διαβιβάζουν στους ἀνδρες τους: υπεύθυνοι γιὰ τὴ διαδικασία εἶναι οἱ πολεμάρχοι. Το κείμενο, ὡστόσο, ὅπως ἀναγνωρίζει καὶ ἴδιος ὁ Anderson, παραμένει ἀβέβαιο: βλ. αὐτ. 292, σημ. 49, ὅπου συζητιοῦνται καὶ οἱ εναλλακτικὲς ἐρμηνείες. Για τὶς παρακελεύσεις στο σπαρτιατικὸ στράτευμα, πβ. Θουζ. 5.69.2.

10 τὸ μέντοι πρεσβείας ἀποπέμπεσθαι καὶ φιλίας καὶ πολεμίας, τοῦτ' αὖ βασιλέως: οἱ νεότεροι ἐκδότες υιοθετοῦν τὴ διόρθωση τοῦ Weiske σε οὐ· τα χφα δίνουν αὖ, που εἶναι καὶ ἡ προτιμότερη γραφὴ (πβ. Carlier, *Royauté* 264-5): (i) Ὁ σύνδεσμος μέντοι δεν ἔχει πάντοτε ἀντιθετικὴ σημασία: στο συγκεκριμένο χωρίο μπορεῖ να ἐκληφθεῖ ὡς 'μεταβατικὸς' ('progressive'): εἰσάγει 'a new item in a series, a new point, a new argument' (Denniston, *Particles* 407). (ii) Στὴν §11

δηλώνεται ότι σε καιρό εκστρατείας βασιλεῖ οὐδέν ἄλλο ἔργον καταλείπεται ... ἢ ἱερεῖ μὲν τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς εἶναι, στρατηγῶ δὲ τὰ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Κατὰ τον Ollier (*Rép.* 70), 'le roi à l'armée n'a que des fonctions religieuses et militaires. C'était donc sans doute aux deux éphores qui accompagnaient le roi en campagne qu'il appartenait d'envoyer des députations'. Ὅπως ὁμως φαίνεται ἀπὸ τα συμφραζόμενα, οἱ βασιλικές ἐξουσίες δεν εἶναι περιορισμένες: ἄρχονται μὲν πάντες ἀπὸ βασιλέως· ἀν οἱ οἱσμένες, πρακτικῆς φύσεως, ἀομοδιότητες κατανέμονται σε ἄλλα πρόσωπα, αὐτὸ γίνεται ὥστε ὁ βασιλεὺς να ἐπιδίδεται ἀπερίσπαστος στο ἔργο του. Ἄλλωστε, ἡ ἀποστολὴ πρεσβειῶν ἐμπίπτει στις ἀομοδιότητες τῆς στρατηγίας: γιὰ τις διπλωματικές δραστηριότητες τῶν βασιλέων σε καιρὸ ἐκστρατείας, βλ. π.χ. Ηρόδ. 6.79 (*Κλεομένης ... ἐξεκάλεε πέμπτων κήρυκα*)· Ξεν. Ἑλλ. 2.4.31 (*πέμπτων δὲ πρέσβεις ὁ Πανσανίας πρὸς τοὺς ἐν Πειραιεῖ ἐκέλευεν ...*).

11 πρὸς ἔλλανοδίκας: πρόκειται ἐνδεχομένως γιὰ Σπαρτιάτες ἀξιωματοῦχους που ἐκδίκαζαν τις διαφορές μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν τῆς Πελοποννησιακῆς Συμμαχίας ἢ μεταξὺ τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν συμμάχων. Δεν ὑπάρχουν ἄλλες μαρτυρίες γιὰ το ἀξίωμα. Βλ. MacDowell, *Spartan Law* 124-5.

πρὸς λαφυροπώλας: Σπαρτιάτες ἀξιωματοῦχοι (πβ. Ἑλλ. 4.1.26). Γιὰ το ἀξίωμα καὶ τὴ διαδικασία πώλησης τῶν λαφύρων, βλ. τὴν ἐξαντλητικὴν ἐπισκόπηση τοῦ Pritchett, *The Gr. State at War* V 404-16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15

Η βασιλεία (β)

15.1 βούλομαι δέ... μετακινουμένας: πβ. *Άγησ.* 1.4: *ἦ τε γὰρ πόλις οὐδεπώποτε φθονήσασα τοῦ προτετιμηῆσθαι αἰτοῖς ἐπεχείρησε καταλῦσαι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, οἳ τε βασιλεῖς οὐδεπώποτε μειζόνων ὠρέχθησαν ἢ ἐφ' οἷσπερ ἐξ ἀρχῆς τὴν βασιλείαν παρέλαβον. τοιγαροῦν ἄλλη μὲν οὐδεμία ἀρχὴ φανερά ἐστι διαγεγεννημένη οὔτε τυραννὶς οὔτε βασιλεία· αὕτη δὲ μόνη διαμένει συνεχῆς βασιλεία.* Κατά τον Ξενοφώντα, η βασιλεία παραμένει όπως θεοπίστηκε ἐξ ἀρχῆς - μια θέση που τουλάχιστον δεν αντιφάσκει με την ασυνήθιστα πρόωμη χρονολόγηση του Λυκούργου κατά την εποχὴ της καθόδου των Ηρακλειδῶν (10.8). Αντίθετα, τόσο ο Πλάτων (*Νόμι.* 691d-2a) ὅσο και ο Αριστοτέλης (*Πολ.* 1313a18-33) αποδίδουν τη μακροβιότητα του θεσμοῦ στη βαθμιαία συρρίκνωση των ἐξουσιῶν του.

2 ἔθηκε γὰρ θύειν μὲν βασιλέα πρὸ τῆς πόλεως τὰ δημόσια πάντα, ὡς ἀπὸ τοῦ θεοῦ ὄντα: πβ. *Έλλ.* 3.3.4: *θύοντος αὐτοῦ (sc. τοῦ Ἀθηναίου) τῶν τεταγμένων τινὰ θησιῶν ὑπὲρ τῆς πόλεως...* Οι θρησκευτικὲς ἀρμοδιότητες του βασιλέως της Σπάρτης εἶναι συγκρίσιμες με αὐτὲς του ἀρχοντος βασιλέως στην Αθήνα (βλ. Αρ. *Ἀθ. πολ.* 57.1: *ὡς δ' ἔπος εἰπεῖν καὶ τὰς πατρίους θησίας διοικεῖ οὔτος πάσας*).

Ὅπως υποστηρίζει ο Ollier (*Rép.* 71), δεν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀθέτηση του οριστικῶν ἀρθροῦ (: Dindorf, Rühl, Marchant): με τὴν ἐκφραση *ὁ θεός* ἐννοεῖται ὁ ἴδιος ὁ Ζεὺς, ὁ ἀπώτερος πρόγονος τῶν γίων του Ηρακλή. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (6.56), οἱ βασιλεῖς της Σπάρτης κατεῖχαν δύο ιερατικὰ ἀξιώματα [ο

καθένας; βλ. Carlier, *Royauté* 256], *Διός τε Λακεδαιμόνος καί Διός οὐρανίου.*

καὶ στρατιάν ὅποι ἂν ἡ πόλις ἐκπέμπη ἡγεῖσθαι: ἡ διατύπωση εἶναι σαφής: για την κήρυξη πολέμου αρμόδιο είναι το σώμα των πολιτών: ο βασιλεύς αναλαμβάνει την ηγεσία της εκστρατευτικής δύναμης. Από τα τέλη του 6ου αιώνα η *ἐκκλησία* αποφάσιζε ποιος από τους δύο βασιλείς θα ηγείτο της εκστρατείας (Andrewes, 'Government' 12). Η φράση *ὅποι ἂν ἡ πόλις ἐκπέμπη* υποδηλώνει ότι ο βασιλεύς δεν μπορούσε να κατευθύνει το εκστρατευτικό σώμα σε τόπο άλλον από αυτόν που είχε αποφασίσει η πόλη. Ο Άγις, ωστόσο, *ὅσον χρόνον ἦν περὶ τὴν Δεκέλειαν ἔχων τὴν μεθ' ἑαυτοῦ δύναμιν, κίριος ἦν καὶ ἀποστέλλειν εἴ ποί τινα ἐβούλετο στρατιάν καὶ ξιναγείρειν χοήματα καὶ πράσσειν* (Θουκ. 8.5.3).

Πρόκειται για έκτακτη παραχώρηση ή ο περιορισμός που αναφέρει ο Ξενοφών θεσπίστηκε μετά το 413; Μάλλον ισχύει το δεύτερο: σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (6.56), οι βασιλείς έχουν το προνόμιο *πόλεμόν γ' ἐκφέρειν ἐπ' ἣν ἂν βούλωνται χώραν, τούτου δὲ μηδένα εἶναι Σπαρτιητέων διακαωλυτήν, εἰ δὲ μή, αὐτὸν ἐν τῷ ἄγει ἐνέχεσθαι*. Το παραπάνω χωρίο δεν μπορεί να σημαίνει ότι οι βασιλείς της Σπάρτης είχαν το δικαίωμα να κηρύξουν πόλεμο σε όποιαν πόλη ήθελαν. Οποσδήποτε κατά τους κλασικούς χρόνους (βλ. π.χ. Θουκ. 1.87), και ίσως ήδη

από τον 7ο αιώνα,¹ οι αποφάσεις περί πολέμου και ειρήνης λαμβάνονταν κατά πλειοψηφίαν από το σώμα των πολιτών (πβ. Andrewes, [στον Gomme,] *HCT* IV 74).

Έχει υποστηριχθεί ότι ο Ηρόδοτος περιγράφει ένα συλλογικό προνόμιο των βασιλέων το οποίο κατά τον 5ο αιώνα είχε ήδη περιπέσει σε αχρηστία (Ste. Croix, *Origins* 149-51). Ωστόσο, η διατύπωση (και ιδιαίτερα ο παρακείμενος: *γέρα ... δεδώκασι*) δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας ότι ο ιστορικός αναφέρεται στη δική του εποχή. Αυτό που ο Ηρόδοτος μάλλον εννοεί είναι ότι ο βασιλεύς, από τη στιγμή που θα διαπιστευθεί την αχρηστία μιας εκστρατείας, έχει την απόλυτη εξουσία να αναλάβει επιθετική πρωτοβουλία οπουδήποτε κρίνει σκόπιμο (πβ. Carlier, *Royaute* 257) - μια ερμηνεία που υποστηρίζεται από το προαναφερθέν χωρίο του Θουκυδίδη.

3 ἔδωκε δὲ καὶ γέρα ἀπὸ τῶν θυομένων λαμβάνειν: πβ. Ηρόδ. 6.56: *τῶν δὲ θυομένων ἀπάντων τὰ δέσματά τε καὶ τὰ κῶτα λαμβάνειν σφέας*. Για το ιερατικό αυτό προνόμιο, πβ. Sokolowski, *Lois sacrées* αρ. 11, στ. 4-6: *καὶ λαμβανέτω τῶν θυομένων γέρα τὸ δέσμα καὶ τὴν κωλεάν*. Για περισσότερα παραδείγματα, βλ. αὐτ., index στη λ. *γέρα* (λαμβάνειν).

¹ Αν γίνει δεκτό ότι το προτελευταίο άρθρο της 'Μεγάλης Ρήτρας' (Πλουτ. *Λικ.* 6.2) *+γαμωδανγοριανημην καὶ κράτος* αναφέρεται στη θέσπιση της συνέλευσης των πολιτών ως κυρίαρχου σώματος. Ο Τυρταίος (απ. 4 West, στ. 9) παραφράζει: *δήμου τε πλήθει νίκην καὶ κράτος ἔπεισθαι* (πβ. Πλούτ., αὐτ., 6.6: *ἐπιχοῖναι κρείος ἦν ὁ δῆμος*). Για μιαν επισκόπηση των κυριότερων διορθώσεων που έχουν προταθεί, βλ. Oliva, *Sparta* 72-3. Σε αντίθεση με τον Meyer (*Forschungen* 261-9) και τον Sealy (*History* 74-8), αποδέχομαι τη γνησιότητα τόσο της 'Ρήτρας' όσο και του ποιητικού αποσπάσματος. Για τη χρονολόγησή της κατά τον 7ο αιώνα ακολουθῶ τον Forrest ('Date' 157-79) και τον Andrewes (*Tyrants* 73).

καὶ γῆν ... πλούτῳ ὑπερφέρειν: ἡ λ. γέρα που προηγείται μπορεῖ να ἐκληφθῆ και ὡς κατηγορηματικὸς προσδιορισμὸς στο γῆν ὀρθά ὀρισμένοι μελετητὲς διακρίνουν ἐδῶ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ὀμηρικοῦ τεμένους (βλ. π.χ. Ollier, *Rép.* 71· Oliva, *Sparta*, 34 σμ. 7). Στὴν *Ἰλιάδα* (6.194) ἡ λέξη συνδέεται ἐτυμολογικά, ἢ, ἔστω, παρετυμολογικά, με τὸ τέμνειν.² Τὸ ἐπίθετο ἐξαιρέτος που χρησιμοποιεῖ ὁ Ξενοφών βρῖσκεται σε σημασιολογικὴ συνάφεια με τὸ παραπάνω ὀρημα: δὲν σημαίνει 'ἐξαιρετικὸς', ἀλλὰ 'ἀποκομιμένος, ξέχωρος, προνομακὸς', πβ. π.χ. Ηρόδ. 4.161.3 (*τῷ βασιλεί Βάττῳ τεμένεα ἐξελών*· αυτ. 2.168.1 (*ἄρουραι ἐξαιρέτοι*)· Θουκ. 3.50.2 (*κληροῖς δὲ ποιήσαντες ... τριακοσίους μὲν τοῖς θεοῖς ἱεροῖς ἐξεῖλον*)· Πλ. Νόμ. 738d (*ἐν τῇ γῆς διανομῇ ... ἐξαιρέτα τεμένη*)· για ἄλλα παραδείγματα ἀπὸ τὴ λατρευτικὴ χρῆση, πβ. Sokolowsky, *Lois sacrées*, index s.v. ἐξαιρέω· για τὸ ἀπέδειξεν, πβ. Ηρόδ. 5.89.2 (*Αἰακῷ τέμενος ἀποδέξαντα*).

Ὁ Ξενοφών προσδιορίζει ὅτι ἡ γῆ βρῖσκοταν στα ἐδάφη τῶν περιοίκων, πράγμα που ὀδηγεῖ στὴν εἰκασία ὅτι εἶχε δοθεῖ ὡς γέρας στους βασιλεῖς κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐπέκτασης τῶν Σπαρτιατῶν στὴ Λακωνία ἢ και στὴ Μεσσηνία· ὁ θεσμὸς τοῦ τεμένους συνδέεται συνήθως με τὴ διανομὴ τῆς γῆς κατὰ τὸν ἀποικισμό ἢ τὴν 'Landnahme' (βλ. π.χ. van Effentere, 'Téménos' 19).

Ἡ δήλωση τοῦ συγγραφέα για τὸ μέγεθος τῆς βασιλικῆς περιουσίας θα πρέπει να ἰδῶθῆ μέσα στα συμφραζόμενα τῆς ἰδεολογίας με τὴν ὀποία ἐπενδύεται

² καὶ μὲν οἱ Λίγιοι τέμενος τάμιον ἐξοχον ἄλλον πβ. Ευστ. ad loc. (636.11): τέμενος ... παρ' Ὀμήρῳ δὲ τόπος ἀπλῶς ἀφωρισμένος, τουτέστιν ὄρα ἰδίῳ περιγεγραμμένος, καὶ ὡς ὁ ποιητὴς ἐτιμολογεῖν βούλεται, ἀποτετιμημένος τῶν ἐγγίς φησὶν οὖν ὅτι τῷ Βελλεροφόντῃ Λίγιοι τέμενος τάμιον, ἤγουν ἀφώρισαν εἰς κτήσιν ἰδίαν [...]. Για τὴν ἀποψη ὅτι ὁ ὀρος, ὁ ὀποῖος ἀπαντᾷ ἤδη στῖς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β', ἔχει ἀνατολικὴ προέλευση, βλ. Carlier, *Royaute* 63, σμ. 333.

στη ΛΠ ο θεσμός της βασιλείας: τόσο στον πλούτο όσο και στα συμβολικά προνόμια, ο βασιλεύς είναι το σύμβολο της μετριοπάθειας. Ωστόσο, είναι δύσκολο να γίνει πιστευτό ότι οι βασιλείς διέθεταν κτήματα σε 'πολλές πόλεις'³ και ταυτόχρονα ο πλούτος τους δεν ξεχώριζε από αυτόν των ιδιωτών. Κατά τον Πλάτωνα (Αλκ. Ι 123a), οι Σπαρτιάτες *χρυσῶ καὶ ἀργύρῳ ... οἱ πλουσιώτατοί εἰσιν τῶν Ἑλλήνων, καὶ αὐτῶν ἐκείνων ὁ βασιλεὺς*. Η δήλωση μοιάζει να έχει κάποια δόση υπερβολής - ίσως και ειρωνείας - το γεγονός, ωστόσο, ότι οι Σπαρτιάτες επέβαλλαν στους βασιλείς τους χρηματικά πρόστιμα που ίσως κανείς ιδιώτης δεν θα ήταν σε θέση να πληρώσει (100.000 δραχμές στον Άγη, Θουκ. 5.63.2· 15 τάλαντα στον Πλειστοάνακτα, Έφορος, FGrH 70 F 193), υποδηλώνει ότι, τουλάχιστον όσον αφορά τα πρόσωπα του θρόνου, η πλατωνική μαρτυρία δεν απέχει και πολύ από την αλήθεια. Στο ίδιο χωρίο δηλώνεται ότι ένα σημαντικό μέρος των βασιλικών εισοδημάτων προέρχεται από τον 'φόρο' *ὃν τελοῦσι οἱ Λακεδαιμόνιοι τοῖς βασιλεῦσι*. Με τον όρο Λακεδαιμόνιοι εδώ θα πρέπει να εννοηθούν οι περιοίκοι. Είναι ασαφές αν ο 'φόρος' πληρωνόταν σε χρήμα ή σε είδος - η λέξη καλύπτει και τα δύο. Μια ιδιαίτερα πιθανή υπόθεση είναι ότι το εισόδημα αυτό προερχόταν από τη μίσθωση των βασιλικών κτημάτων σε περιοίκους (Γίλμπερτ-Πολίτου, *Ἐγχειρίδιον* 44, σημ. 1· Busolt-Swoboda, *Gr. Staatskunde* II 665, σημ. 6· πβ. Michell, *Sparta* 309-10).

Σχετικά με τον όρο *τέμενος*, ο Finley (*Economy & Society* 225) υποστηρίζει ότι 'the usual sense in Homer was [...] divorced from any cutting association, and the *temenos* ordinarily meant no more than 'royal land', that is, a "privately owned

³ Στην πραγματικότητα χωριά (πβ. Ισοκρ. 12.179)· ο όρος *πόλεις* εδώ δεν δηλώνει το μέγεθος των καταυλισμών, αλλά το γεγονός ότι, έστω θεωρητικά, οι περιοίκοι στην εσωτερική τους οργάνωση απολάμβαναν κάποια αυτονομία (βλ. Cartledge, *Sparta* 178).

estate which differed from all other estates solely by the fact that it belonged to a King.”³ Η εικόνα, ωστόσο, που δίνουν τα ομηρικά κείμενα είναι διαφορετική. Σε ορισμένα χωρία το τέμενος εμφανίζεται ως δώρο της κοινότητας προς κάποιον ήρωα σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών που της προσφέρει (*Ψλ.* 6.191-5, 9.575-80, 20.184-6). Αλλού εμφανίζεται συναρτημένο με τη βασιλική ιδιότητα: το τέμενος αποτελεί τόσο την υλική όσο και τη συμβολική έκφραση της *τιμής* που αποδίδει η κοινότητα προς τον βασιλιά της, ο οποίος σε αντάλλαγμα οφείλει να πολεμήσει για τον λαό του (βλ. ιδιαιτ. *Ψλ.* 12.310-6· πβ. *Ψδ.* 6.293, 11.184-6).⁴ Είναι αλήθεια ότι το τέμενος αναφέρεται ως κληρονομικό (*πατρῷον*, *Ψλ.* 20.391)· το ίδιο όμως ισχύει και για τη βασιλεία. Όπως και στην ομηρική κοινωνία, στη Σπάρτη το τέμενος δεν είναι απλώς ένα είδος ατομικής ιδιοκτησίας· είναι άμεσα συναρτημένο με την κατοχή του θρόνου. Όταν ο Άγις κρίθηκε νόθος, η βασιλεία μαζί με την περιουσία του πέρασε στον Αγησίλαο που τον διαδέχτηκε (*Ξεν. Αγησ.* 4.5: *κρίθεις ὑπὸ τῆς πόλεως ἅπαντα ἔχειν τὰ Ἁγίδος*).

³ Το παραπάνω ιλιαδικό χωρίο αναφέρεται στους Λυκίους ήρωες Σαρπηδόνα και Γλαύκο, και συνεπώς, κατά τον Finley (ό.π. 226), δεν εκφράζει την ελληνική πρακτική: ‘we are not in the Greek world’. Στους στίχους αυτούς, ωστόσο, διατυπώνεται γενικά η ηρωική ιδεολογία (‘ας μην ντροπιαστούμε στην κοινότητα που μας τιμά’), με όρους που θα μπορούσαν να αναφέρονται κάλλιστα και στο ελληνικό στρατόπεδο. Στην *Οδύσσεια* (11.184 κε) η Αντίκλεια καθησυχάζει τον Οδυσσέα: *σὸν δ’ οὔ πώ τις ἔχει καλὸν γέρας, ἀλλὰ ἐκηλός / Τηλέμαχος τεμένεα νέμεται καὶ δαΐτας εἴσας / δαίνυται, ἅς ἐπέοικε δικαστόλον ἄνδρ’ ἀλεγύνειν*. Το παραπάνω χωρίο, βέβαια, δεν περιγράφει την ακριβή κατάσταση στο παλάτι της Ιθάκης (Finley, ό.π., 286 σημ. 55)· αυτό, ωστόσο, δεν αναιρεί το γεγονός ότι με όρους λογοτυπικούς απηχείται εδώ η ιδεολογία των βασιλικών προνομίων: τόσο η συμμετοχή στα αριστοκρατικά συμπόσια (*δαΐτες εἴσαι* συνεκδοχικά σημαίνει ‘γεύματα ἰσοτίμων ἀνδρῶν’) όσο και η νομὴ του τεμένους εμφανίζονται ως *γέρας* αυτών που έχουν την εξουσία να δικάζουν, δηλαδή των ευγενῶν.

4 και διμοιρία ... βούλονται: πβ. *Άγησ.5.1: διμοιρίαν γε μὴν λαμβάνων ἐν ταῖς θοίνας οὐχ ὅπως ἀμφοτέραις ἐχρήτο, ἀλλὰ διατέμτων οὐδετέραν αὐτῶ κατέλειπε, νομίζων βασιλεῖ τοῦτο διπλασιασθῆναι οὐχὶ πλησιονῆς ἔνεκα, ἀλλ' ὅπως ἔχοι καὶ τούτῳ τιμᾶν εἶ τινα βούλοιο.* Η βασιλική διμοιρία ἔχει βέβαια συμβολική αξία: αποτελεί γέρας. Η ἐξήγηση που παρέχει ο Ξενοφών συνδέεται μάλλον με την προσωπική του εμπειρία: ὡς προσωπικός φίλος του Ἀγησιλάου θα πρέπει κι αυτός να εἶχε τιμηθεῖ με την πλεονάζουσα βασιλική μερίδα. Στον *Άγησίλαον* ο Ξενοφών αποδίδει στον βασιλιά της Σπάρτης μιαν αιτιολόγηση η οποία στη ΛΙΙ εμφανίζεται ὡς δική του: ο τρόπος με τον ὁποῖον ο συγγραφέας βλέπει τη Σπάρτη εἶναι αὐτός του βασιλικού του προστάτη.

Ο Πλούταρχος (Λυκ. 12.5), αναφέρει ὅτι ὅταν ὁ Ἅγις ἐπέστρεψε ἀπὸ νικηφόρο ἐκστρατεία, *βουλομένου παρὰ τῆ γυναικὶ δειπνεῖν καὶ μετατεμτομένου τὰς μερίδας, οὐκ ἔπεισαν οἱ πολέμαρχοι. τοῦ δὲ μεθ' ἡμέραν ἴτ' ὄργῆς μὴ θύσαντος ἦν ἔδει θυσίαν, ἐξημῖωσαν αὐτόν* (πβ. *Ἡθ.226 f-7a*). Το συμβάν, ὡστόσο, μοιάζει ἀνεκδοτολογικό. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (6.57.3), οἱ βασιλεῖς κατὰ τον 5ο αἰῶνα εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ δειπνήσουν σπιτί τους: *μὴ ἔλθοῦσι δὲ τοῖσι βασιλεῦσι ἐπὶ τὸ δειπνον ἀποτέμπεσθαί σφι ἐξ τὰ οἰκία ἀλφίτων τε δύο χοίνας ἑκατέρω καὶ οἴνου κοτύλην, παροῦσι δὲ διπλήσια πάντα δίδοσθαι.*

Πύθιοι: πβ. Ηρόδ. 6.57.2: (ένα ἀπὸ τὰ προνόμια των βασιλέων εἶναι) *καὶ Πυθίους αἰρέεσθαι δύο ἑκάτερον. οἱ δὲ Πυθιοὶ εἶσι θεοπρότοι ἐξ Δελφούς, σιτεύμενοι μετὰ τῶν βασιλέων τὰ δημόσια.* Ὅπως ὀρθά υποστηρίζει ὁ Carlier (*Royaute* 268), δὲν θα πρέπει νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὸ παραπάνω χωρίο ὅτι οἱ βασιλεῖς ἤλεγχαν τις σχέσεις τῆς πόλης τους με τους Δελφούς: μολονότι ὀρισμένες φορές οἱ

βασιλείς εμφανίζονται να συμβουλευόνται το μαντείο ατομικά (Ηρόδ. 6.76.1· Ξεν. Έλλ. 4.7.2), στην πλειονότητα των μαρτυρουμένων περιπτώσεων οι ερωτήσεις υποβάλλονται από τους 'Σπαρτιάτες' ή τους 'Λακεδαιμονίους' συλλογικά (βλ. π.χ. Ηρόδ. 7.220.3· Θουκ. 1.118.3): προφανώς απηχείται η βούληση του πολιτικού σώματος.

Ο Ηρόδοτος (6.57.4) αναφέρει επίσης ως προνόμιο των βασιλέων *τάς δέ μαντείας τάς γινομένας ... φυλάσσειν, συνειδέναι δέ και τοῖς Πυθίοις*. Η διατύπωση δεν δηλώνει αναγκαστικά ότι οι βασιλείς 'rouvaient, au moins théoriquement, partager avec les seuls Pythiens la connaissance d'une réponse oraculaire' (Carlier, αυτ.): η φύλαξη των χρησμών δεν σημαίνει οπωσδήποτε και απόκρυψή τους. Πάντως, σε μια μια κοινωνία χωρίς γραπτούς νόμους, όπως η Σπάρτη (Πλουτ. Λυκ. 13.1), το παραπάνω προνόμιο προσέφερε στους βασιλείς τη δυνατότητα να χειριστούν (ή και να χαλκεύσουν) την προφορική παράδοση για την επίτευξη πολιτικών στόχων: πβ. την περίπτωση του Παισανία (FGrH 582· David, 'Pamphlet').⁵

ἔδωκε δέ και πασῶν τῶν συῶν ἀπό τόκου χοῖρον λαμβάνειν, ὡς μήποτε ἀπορήσαι ὁ βασιλεὺς ἱερῶν: ὡς δηλώνεται ἀπό τον ἴδιο τον συγγραφέα, οι προσφορές αυτές χρησίμευαν ως σφάγια για τις δημόσιες θυσίες. Διαφορετικό, αλλά συναφές, είναι το προνόμιο που αναφέρει ο Ηρόδοτος

⁵ Βλ. Carlier, ό.π. 269. Θα μπορούσε, ωστόσο, να επισημανθεί ότι διατήρηση των χρησμών δεν σημαίνει αναγκαστικά και καταγραφή τους, όπως υποστηρίζει ο Γάλλος μελετητής: σημαντικά τεκμήρια της σπαρτιατικής ιστορίας, όπως η 'Μεγάλη Ρήτρα' ενδέχεται να παραδίδονταν από γενιά σε γενιά μέσω των βασιλέων και των Πυθίων (ή και της γερουσίας: σύμφωνα με τον Ιουστίνο, *Epit.* 3.3.2, το σώμα ήταν επιφορτισμένο με την *custodiam legum*, δηλ. την *νομοφυλακίην*).

(6.57.2): *νεομηνίας δὲ πάσας καὶ ἐβδόμας ἰσταμένου τοῦ μηνὸς δίδοσθαι ἐκ τοῦ δημοσίου ἱερήιον τέλειον ἑκατέρω εἰς Ἀπόλλωνος* (τα γενέθλια του θεοῦ εορτάζονταν κατά την ἑβδομη μέρα κάθε μήνα).

6 καὶ πρὸς τῇ οἰκίᾳ δὲ λίμνη ὕδατος <ἀφθονίαν> παρέχει: ο βασιλεὺς κατοικοῦσε σε ἀπλό σπίτι, ὄχι σε ἀνάκτορο, πβ. Ἀγησ. 8.7. Με τη λ. *λίμνη* θα πρέπει να ἐννοηθεῖ στέγνα ἢ δεξαμενὴ. Κατὰ τον Devambez ('Bassin'), ἡ δεξαμενὴ εἶχε ἱερατικὴ χρήση: παρείχε νερό για τις θυσίες που ἐπιτελοῦσε ο βασιλεὺς· ο Ξενοφών, ὡστόσο, ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στην πρακτικὴ τῆς χρησιμότητά. Για τὴ συμπληρωσὴ <ἀφθονίαν> πβ. τὴν ἀπόδοσιν του Philelphus 'aquae coriam'.

καὶ ἔδρας δὲ πάντες ὑπανίστανται βασιλεῖ, πλὴν οὐκ ἔφοροι ἀπὸ τῶν ἔφορικῶν δίφρων: διευκρινίζεται ὅτι τὸ συμβολικὸ αὐτὸ προνόμιον τῶν ἐφόρων ἴσχυε μόνον κατὰ τὸν χρόνον τῆς δημόσιας ἀσκήσεως τῶν καθηκόντων τους. Οἱ *ἐφορικοί δίφροι*, για τους οποίους πβ. Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. 2.15, βρισκόνταν στο οἶκημα τὸ ἐπονομαζόμενον *ἐφορεῖον* (βλ. Ἀγησ. 1.36: *ἐπέθετο τῇ πόλει οὐδὲν διαφερόντως ἢ ἐν τῷ ἐφορεῖῳ ἔτιχεν ἔστηκώς μόνος παρὰ τοῖς πέντε*). Πβ. ἀκόμη Πλουτ. Ἡθ. 217c (*διὰ τί οἱ ἔφοροι τοῖς βασιλεῦσιν οὐχ ὑπεξάνιστανται...*).

7 καὶ ὄρκους δὲ ἀλλήλοις ... ἀστυφέλικτον τὴν βασιλείαν παρέξιν: πβ. Ἰουλιανό, στ. 1, 14d (*τὸν δὲ Λικουῖνον τοῖς ἀφ' Ἡρακλέους ἀστυφέλικτον τὴν βασιλείαν διαφυλάττοντα*). *Ἀστυφέλικτον* = *ἄσειστον* (Ἡσύχιος). Ο τύπος εἶναι ποιητικὸς· ἴσως να ἀνήκει στο ἐπίσημο κείμενο τῶν ὄρκων.

Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ὄρκων ὑποδηλώνει κάποιον πρόωμο συμβιβασμὸ μετὰ τῶν βασιλέων καὶ τοῦ πολιτικοῦ σώματος (ἢ τῆς αριστοκρατίας: Forrest,

Emergence 132) μετά από περίοδο κρίσης: το αξίωμα των εφόρων ενδεχομένως να θεσπίστηκε με σκοπό τον έλεγχο των βασιλέων - η σημασία της λέξης είναι 'επόπτες'.

Σύμφωνα με τον Νικόλαο τον Δαμασκηνό (*FGrH* 90 F 103z17), *ὀμνίει τε πρό τῆς ἀρχῆς ὁ βασιλεὺς κατὰ τοὺς τῆς πόλεως νόμους βασιλεύσειν*. Η μαρτυρία αυτή δεν αντιφάσκει με όσα λέγονται από τον Ξενοφώντα: ο βασιλεύς ορκίζεται αρχικώς κατά την ανάληψη των καθηκόντων του και ο όρκος ανανεώνεται σε μηνιαία βάση - ίσως κατά τη σύνοδο της *ἐκκλησίας*.

Κατά τον Carlier (*Royauté* 276), η δέσμευση των εφόρων *τὴν βασιλείαν ἀστιφέλικτον παρέξειν* δεν αφορά τον θεσμό της βασιλείας γενικώς, η διατήρηση του οποίου θεωρείται δεδομένη, αλλά τη θητεία του συγκεκριμένου βασιλέως. Είναι, πράγματι, δύσκολο να γίνει δεκτό ότι ένας πολιτικός θεσμός βρισκόταν υπό αίρεσιν δώδεκα φορές ετησίως: η ανταλλαγή των όρκων, ωστόσο, κατά τους κλασικούς χρόνους πρέπει να είχε μάλλον εθιμοτυπικό παρά ουσιαστικό χαρακτήρα.

8 οὐ γὰρ ἐβουλήθη οὔτε τοῖς βασιλεῦσι τυραννικὸν φρόνημα παραστῆσαι: ο αναγνώστης του 4ου αιώνα π.Χ. θα αναγνώριζε ενδεχομένως έναν υπαινιγμό στην περίπτωση του Λυσάνδρου, ο οποίος ήδη από τα τέλη του Πελοποννησιακού Πολέμου επιχείρησε να συστήσει ένα είδος προσωπικής αυτοκρατορίας (Πλούτ. Λύσ. 13.6: *τρόπον τινά κατασκευαζόμενος ἐαυτῶ τὴν τῆς Ἑλλάδος ἡγεμονίαν*). Όπως παρατηρεῖ ο Αριστοτέλης (Πολ. 1271a37-41), το αξίωμα της ναυαρχίας αποτελέσε πηγὴ στάσεως στη Σπάρτη: *ἐπὶ γὰρ τοῖς βασιλεῦσιν, οἷσι στρατηγοῖς αὐδίοις, ἡ ναυαρχία σχεδὸν ἕτερα βασιλεία*

καθέστηκεν. Χαρακτηριστικά, ο Λύσανδρος υπήρξε ο πρώτος Έλληνας που λατρεύτηκε ως θεός, ενώ ακόμη βρισκόταν εν ζωή (Πλούτ., ό.π. 18.5-8).

9 αἱ δὲ τελευτήσαντι ... προτετιμήκασι: πβ. *Ἑλλ.* 3.3.1, όπου, με παρόμοιο τρόπο, αναφέρεται για τον Ἄγη ότι *ἔτιχε σεμινοτέρας κατ' ἄνθρωπον ταφῆς. Σεμινοτέρας κατ' ἄνθρωπον*: πρόκειται για σχῆμα λόγου ή για κυριολεξία; Εξίσου αμφίσημη είναι και η διατύπωση της *ΑΙΙ*: το *ὡς ἥρωας* είναι κατηγορούμενο ή παρομοίωση; Στην πρώτη περίπτωση, οι Σπαρτιάτες βασιλείς δέχονται μεταθανάτια ηρωική λατρεία (Cartledge, *Agesilaos* 335-6) · στη δεύτερη, απλώς θάβονται με τιμές που θυμίζουν τον κόσμο των ομηρικών *ἡρώων* (Parker, *LCM* 13 [1988] 8-10, με την ανταπάντηση του Cartledge, *αυτ.* 43-4).

Ὅπως επισημαίνεται από τον Cartledge (*Agesilaos* 335), η ανακομιδή των οστών του Λεωνίδα, σαράντα χρόνια μετά τη μάχη των Θερμοπυλών (Παυσ. 3.14.1· πβ. Connor, 'Pausanias'), δεν αποκλείεται να υποδηλώνει αφηρωισμό - πβ. τη μεταφορά των οστών του Ορέστη από την Τεγέα στη Σπάρτη έναν αιώνα πριν (Ηρόδ. 1.67-8). Οι Σπαρτιάτες είχαν κάθε λόγο να τιμήσουν με τρόπο εξαιρετικό τον νεκρό των Θερμοπυλών· δεν θα πρέπει, ωστόσο, να θεωρηθεί αυτονόητο ότι την τύχη του Λεωνίδα τη συμμερίζονταν και οι άλλοι βασιλείς. Το γεγονός ότι οι σοροί του Αγησιπόλιδος και του Αγησιλάου μεταφέρθηκαν για να ταφούν στη Σπάρτη - η πρώτη διατηρημένη σε μέλι (*Ξεν. Ἑλλ.* 5.3.19), η δεύτερη σε κερί (Πλούτ. *Ἀγησ.* 40.4), δεν υποδηλώνει αναγκαστικά τον αφηρωισμό τους (Cartledge, ό.π.)· η ανακομιδή των οστών του Λεωνίδα, και μάλιστα έπειτα από ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα από τον θάνατό του, δεν είναι ομοειδής περίπτωση.

Είναι επίσης αμφίβολο κατά πόσον τα λεγόμενα 'ηρωικά ανάγλυφα' του βου αιώνα (βλ. π.χ. Fitzhardinge, *Spartans*, εικ. 94) θα μπορούσαν να συνδεθούν με τους βασιλικούς οίκους (Cartledge, *ό.π.*). Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί από τον Μ. Ανδρόνικο ('Λακωνικά ανάγλυφα'), δεν πρόκειται για ταφικές στήλες αφηρωισμένων νεκρών, αλλά για αναθήματα σε ιερά ηρώων· το γεγονός ότι παρόμοιες παραστάσεις βρέθηκαν σε μεγάλη ποσότητα σε ιερό των Αμυκλών (πιθανότατα του Αγαμέμνονος και της Αλεξάνδρας/Κασσάνδρας), επιβεβαιώνει την παραπάνω άποψη (βλ. Parker, 'Spartan religion' 147).

Αν στον Ξενοφώντα η ταφή των Ηρακλειδών επενδύεται με ηρωική αίγλη, στον Ηρόδοτο (6.56) συσχετίζεται ρητώς, όχι χωρίς κάποιαν ειρωνεία, με αντίστοιχα βαρβαρικά έθιμα: στη βασιλική κηδεία συμμετέχει υποχρεωτικά, εκτός από τους ίδιους τους Σπαρτιάτες, ένας μεγάλος αριθμός περιοίκων και ειλώτων· τα συγκεντρωμένα πλήθη, άνδρες και γυναίκες, χτυπώντας τα κεφάλια τους, θρηνούν τον εκάστοτε νεκρό ως 'τον καλύτερο βασιλέα που πέρασε ποτέ'· στην περίπτωση που κάποιος βασιλεύς πεθάνει σε πόλεμο, εκφέρεται το ομοίωμά του σε κλίνη πολυτελώς εστρωμένη⁶ για δέκα ημέρες μετά την ταφή κηρύσσεται δημόσια αργία.

⁶ Όπως είδαμε, ωστόσο, αυτό δεν συνέβη κατά τους θανάτους του Αγησιπόλιδος και του Αγησιλάου· ή ο Ηρόδοτος γενικεύει με βάση την περίπτωση του Λεωνίδα (Schaefer, 'Eidolon' 224) ή κατά το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε· άλλαξε η πρακτική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άλλες ειδ. μυθολ.
Boeckhbach
Luccioni

Α. Εκδόσεις/μεταφράσεις της ΑΠ

που χρησιμοποιήθηκαν για τον υπομνηματισμό

[K = κείμενο E = Ερμηνευτικό υπόμνημα M = μετάφραση]

- Weiske, B., *Xenophontis Atheniensis scripta* V (Leipzig 1802). [KE]
- Schneider, G., *Ξενοφώντος τὰ σωζόμενα* VI (Leipzig 1815). [KE]
- Haase, F., *Xenophon, De republica Lacedaemoniorum* (Berlin 1833). [KE]
- Köchly, H. και Rüstow, W., *Griechische Kriegsschriftsteller* (Leipzig 1855).
[έκδοση των κεφ. 11-13 με επεξηγηματικά σχήματα]
- Dindorf, L., *Xenophontis opuscula politica equestria et venatica*
(Oxford 1866). [KE]
- Sauppe, G., *Xenophon, Scripta minora* (Leipzig 1867). [K]
- Pierleoni, G., *Xenophon, Respublica Lacedaemoniorum* (Berlin 1905). [K]
- Rühl, F., *Xenophontis scripta minora* (Leipzig 1912). [K]
- Marchant, E.C., *Xenophontis opera omnia* V (Oxford 1920). [K]
- Marchant, E.C., *Xenophon VII: Scripta minora* (Loeb Cl. Library 1925).
[KM]
- Ollier, F., *Xénophon, La République des Lacédémoniens* (Lyon 1934).
[KME]
- Pierleoni, G., *Xenophontis opuscula* (Roma 1954). [K]
- Gomez, M.R., και Galiano, M.F., *Jenofonte, La Republica de los
Lacedemonios* (Madrid 1957). [KME]
- Moore, J.M., *Aristotle and Xenophon on Democracy and Oligarchy*
(London 1983). [ME]

B. Ειδικά λεξικά

Sauppe, G., *Lexilogus Xenophonteus, sive index Xenophontis grammaticus* (Leipzig 1869).

Sturz, *Lexicon Xenophonticum I-V* (Leipzig 1801).

Γ. Μονογραφίες

Bazin, H., *La 'République des Lacédémoniens' de Xénophon. Étude sur la situation intérieure de Sparte* (Paris 1885).

Chrimes, K.M.T., *The 'Respublica Lacedaemoniorum' ascribed to Xenophon* (Manchester 1948).

Erler, R.G., *Quaestiones de Xenophontis libro de Republica Lacedaemoniorum* (Leipzig 1874).

Götte, G., *Animadversiones in Xenophontis librum de Republica Lacedaemoniorum* (Göttingen 1830).

Kosten, A., *Inquiritur quid Xenophontis Λακεδαιμονίων πολιτεία valeat ad Lacedaemoniorum instituta cognoscenda* (Utrecht 1921).

Lehmann, E., *Die unter Xenophon's Namen überlieferte Schrift vom Staate der Lakedämonier und die Panathenaische Rede des Isokrates in ihrem gegenseitigen Verhältnisse dargestellt* (Geißswald 1853).

Naumann, E., *De Xenophontis libro qui Λακεδαιμονίων πολιτεία inscribitur* (Berlin 1876).

Stein, H.K., *Bemerkungen zur Xenophons Schrift vom Staate der Lakedaimonier* (Glatz 1878).

Wulff, A., *Quaestiones in Xenophontis de Republica Lacedaemoniorum libello institutae* (Münster 1884).

Δ. Γενική βιβλιογραφία

Για τους τίτλους των περιοδικών χρησιμοποιούνται οι συντομογραφίες της *Année Philologique*

- Anderson, J.K., 'Xenophon, *Respublica Lacedaemoniorum* XI.10', *CPh* 59 (1964) 175-8.
- Anderson, J.K., *Military Theory and Practice in the Age of Xenophon* (Berkeley 1970).
- Anderson, J.K., *Xenophon* (London 1974).
- Andrewes, A., 'Eunomia', *CQ* 32 (1938) 89-102.
- Andrewes, A., *The Greek Tyrants* (London 1956).
- Andrewes, A., 'Phratries in Homer', *Hermes* 89 (1961) 129-40.
- Andrewes, A., 'Philochoros on phratries', *JHS* 81 (1961) 1-15.
- Andrewes, A., 'The government of classical Sparta', στο *Ancient Society and Institutions. Studies Presented to Victor Ehrenberg* (Oxford 1966) 1-20. /ed. ...
- Ανδρόνικος, Μ., 'Λακωνικά ανάγλυφα', *Πελοποννησιακά* 1 (1956) 253-314.
- Arrigoni, G., 'Donne e sport nel mondo greco. Religione e società', στο Arrigoni, G. (επ.), *Le donne in Grecia* (Roma 1985) 55-201.
- Aymard, A., 'Hiérarchie du travail et autarcie individuelle' (1943), *Études d'histoire ancienne* (Paris 1967) 316-33.
- Beck, F.A.G., *Greek Education 450-350 B.C.* (London 1964).
- Bernardi, B., *Age Class Systems* (Cambridge 1985).
- Berthiaume, G., 'Citoyens spécialistes à Sparte', *Mnemosyne* (σειρά 4η) 29 (1976) 360-4.
- Berthiaume, G., *Les rôles du mageiros* (Leiden 1982).
- Bethe, E., 'Die dorische Knabenliebe', *RhM* N.F. 62 (1907) 438-75.
- Bielschowsky, A., *De Spartanorum syssitiis* (Bratislava 1869).
- Billheimer, A., 'Τὰ δέκα ἀφ' ἡβης', *TAPhA* 77 (1946) 214-20.

- Boardman, J., *Greek Art* (London 31985).
- Boardman, J., 'Symposion furniture', στον Murray (επ.), *Sympotica* 122-31. / 2055
- Boer, W. den, *Laconian Studies* (Amsterdam 1954).
- Bordes, J., *Politeia dans la pensée grecque jusqu'à Aristote* (Paris 1982).
- Boring, T.A., *Literacy in Ancient Sparta* (Leiden 1979).
- Brelich, A., *Paidēs e parthenoi* (Roma 1969).
- Bremmer, J.N., 'An enigmatic Indo-European rite: paederasty', *Arethusa* 13 (1980) 279-98.
- Bremmer, J.N., 'Adolescents, symposion, and pederasty', στον Murray (επ.), *Sympotica* 136-48. / 5
- Buck, C.D., *The Greek Dialects* (Chicago 1955).
- Burkert, W., 'Demaratos, Astrabakos und Herakles. Königsmythos und Politik zur Zeit der Perserkriege (Herodot VI, 67-69)', *MH* 22 (1965) 166-77.
- Burkert, W., *Homo Necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth* (μτφρ., Berkeley 1983).
- Burkert, W., *Greek Religion* (μτφρ., Oxford 1985).
- Calame, C., *Les choeurs de jeunes filles en Grèce archaïque. I: Morphologie, fonction religieuse et sociale* (Roma 1977).
- Carlier, P., *La royauté en Grèce avant Alexandre* (Strasbourg 1984).
- Cartledge, P.A., 'Did Spartan citizens ever practice a manual *tekhne*?', *LCM* 1 (1976) 115-9.
- Cartledge, P., 'Hoplites and heroes. Sparta's contribution to the technique of ancient warfare', *JHS* 97 (1977) 11-27.
- Cartledge, P., 'Literacy in the Spartan oligarchy', *JHS* 98 (1978) 25-37.
- Cartledge, P., *Sparta and Laconia. A Regional History 1300-362 B.C.* (London 1979).
- Cartledge, P., 'The politics of Spartan pederasty', *PCPhS* 207 (1981) 17-36.

- Cartledge, P., 'Spartan wives: liberation or licence?', *CQ* n.s. 31 (1981) 84-105.
- Cartledge, P., *Agesilaos and the Crisis of Sparta* (London 1987).
- Cartledge, P., 'Yes, Spartan Kings were heroized', *LCM* 13 (1988) 43-4.
- Cartledge, P. και Spawforth, A., *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of two Cities* (London 1989).
- Cawkwell, G.L., 'The decline of Sparta', *CQ* n.s. 33 (1983) 385-400.
- Chadwick, J., 'Who were the Dorians?', *PP* 31 (1976) 103-17.
- Χρήστου, Χ., 'Σπαρτιατικοί αρχαϊκοί τάφοι και επιτάφιος μετ' αναγλύφων αμφορείς του Λακωνικού εργαστηρίου', *Αρχ. Δελτ.* 19Α (1964) 123-63.
- Chrimes, K.M.T., *Ancient Sparta. A Re-examination of the Evidence* (Manchester 1949).
- Cloché, P., 'Les Helléniques de Xénophon et Lacédémone', *REA* 46 (1944) 12-46.
- Cobet, C.G., *Novae lectiones* (Leiden 1958).
- Cohen, D., *Law, Sexuality, and Society. The Enforcement of Morals in Classical Athens* (Cambridge 1991).
- Coldsream, J.N., *Geometric Greece* (London 1977).
- Connor, W.R., 'Pausanias 3.14.1: a sidelight on Spartan history, c. 440 B.C.?', *TAPhA* 109 (1979) 21-7.
- Cozzoli, U., *Proprietà fondaria ed esercito nello stato Spartano dell'età classica* (Roma 1979).
- David, E., 'The pamphlet of Pausanias', *PP* 34 (1979) 94-116.
- David, E., 'The conspiracy of Cinadon', *Athenaeum* n.s. 57 (1979) 239-59.
- David, E., 'The influx of money into Sparta at the end of the fifth century B.C.', *SCI* 5 (1979/80) 30-45.
- David, E., 'Aristotle and Sparta', *AncSoc* 13/4 (1982/3) 67-103.
- David, E., *Sparta Between Empire and Revolution (404-243 B.C.)* (Salem,

- New Hampshire 1986).
- Davies, J.K., *Democracy and Classical Greece* (London 1978).
- Dawkins, R.M. (επ.), *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta* (*JHS* Suppl. 5, London 1929).
- Defradas, J., *Les thèmes de la propagande delphique* (Paris 1972).
- Delatte, A., *Essai sur la politique Pythagoricienne* (Liège 1922).
- Delebeque, E., *Essai sur la vie de Xénophon* (Paris 1957).
- Denniston, J.D., *The Greek Particles* (Oxford 21954).
- Detienne, M., 'La phalange: problèmes et controverses', στον Vernant (επ.), *Problèmes de la guerre* 119-42.
- Devambez, P., 'Le bassin de la maison royale à Sparte', *REG* 80 (1967) 191-4.
- Dietrich, B.C., 'The Dorian Hyacinthia: a survival from the Bronze Age', *Kadmos* 14 (1975) 133-42.
- Diller, A., 'A new source on the Spartan *ephebeia*', *AJPh* 62 (1941) 499-501.
- Dover, K.J., 'Eros and Nomos: Plato, *Symposium* 182a-185c', *BICS* 11 (1964) 31-42.
- Dover, K.J., 'The date of Plato's *Symposium*' (1965), ανατ. στο *The Greeks and Their Legacy* (Oxford 1988) 86-101.
- Dover, K.J., *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle* (Oxford 1974).
- Dover, J.K., *Greek Homosexuality* (London 1978).
- Dover, J.K., 'Greek homosexuality and initiation', στο *The Greeks and Their Legacy* (Oxford 1988) 115-34.
- Ducat, J., *Les Hilotes* (*BCH* Suppl. XX, Paris 1990).
- Effenterre, H. van, *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* (Paris 1948).
- Effenterre, H. van, 'Téménos', *REG* 80 (1967) 17-26.

- Ehrenberg, V., *Aspects of the Ancient World* (Oxford 1946).
- Eliade, M., *Initiation, rites, sociétés secrètes* (Paris 1959).
- Ferguson, J., *Utopias of the Classical World* (London 1975).
- Figueira, T.J., 'Mess contributions and subsistence at Sparta', *TAPhA* 114 (1984) 87-109.
- Figueira, T.J., 'Population patterns in late archaic and classical Sparta', *TAPhA* 116 (1986) 165-213.
- Finley, M.I., 'Sparta', στον Vernant (επ.), *Problèmes de la guerre* 143-60.
- Finley, M.I., 'Anthropology and the classics' (1972), *The Use and Abuse of History* (London 1986) 102-19.
- Finley, M.I., *Economy and Society in Ancient Greece* (Harmondsworth 1981).
- Fischer, N.R.E., 'Drink, *hybris* and the promotion of harmony in Sparta', στον Powell (επ.), *Classical Sparta* 26-50.
- Fitzhardinge, L.F., *The Spartans* (London 1980).
- Flower, M.A., 'Revolutionary agitation and social change in classical Sparta', στους M.A. Flower και M. Toher (επ.), *Georgica. Greek Studies in Honour of George Cawkwell (Institute of Classical Studies, Bulletin Supplement 58, London 1991)* 78-97.
- Forrest, W.G., 'The date of the Lykourgan reforms in Sparta', *Phoenix* 17 (1963) 157-79.
- Forrest, W.G., *The Emergence of Greek Democracy* (London 1966).
- Forrest, W.G., *A History of Sparta 950-192 B.C.* (London 1968).
- Foucault, M., *Histoire de la sexualité II. L'Usage des plaisirs* (Paris 1984).
- Foxhall, L. και Forbes, H.A., 'Σιτομετρεία: the role of grain as a staple food in classical antiquity', *Chiron* 12 (1982) 41-90.
- Frazer, J.G., *Pausanias' Description of Greece I-VI* (London 1898).
- Frontisi-Ducroux, F., 'La *Bomolochia*: autour de l'embuscade à l'autel', *Recherches sur les cultes grecs et l'occident 2. Cahiers du centre*

- Jean Bérard IX (Institut Français de Naples, 1984) 29-49.
- Fuks, A., 'Τοῖς ἀπορουμένοις κοινωνεῖν: the sharing of property by the rich with the poor in Greek theory and practice', *Social Conflict in Ancient Greece* (Jerusalem 1984) 172-89.
- Gallavotti, C., 'Alcmane, Teocrito, e un'iscrizione laconica', *QUCC* 27 (1978) 183-98.
- Garland, R., *The Greek Way of Life* (London 1990).
- Gauthier, Ph. και Hatzopoulos, M.B., *La loi gymnasiarchique de Beroia* (Αθήνα 1993).
- Gennep, A. van, *The Rites of Passage* (μτφρ., London 1960).
- Γίλβερτ, Γ., *Ἐγχειρίδιον ἀρχαιολογίας τοῦ δημοσίου βίου τῶν Ἑλλήνων*, τόμος Α΄. Ἐξελληνισθὲν ὑπὸ Ν.Γ. Πολίτου (Ἐν Ἀθήναις 21927).
- Gomme, A.W., 'The position of women in Athens in the fifth and fourth centuries', *CPh* 20 (1925) 1-25.
- Gomme, A.W., Andrewes, A. και Dover, K.J., *A Historical Commentary on Thucydides I-V* (Oxford 1945-81).
- Gould, J., 'Law, custom and myth: aspects of the social position of women in classical Athens', *JHS* 100 (1980) 38-59.
- Greenhalgh, P.A.L., *Early Greek Warfare. Horsemen and Chariots in the Homeric and Archaic Ages* (Cambridge 1973).
- Grensemann, H., *Knidische Medizin* (Berlin 1975).
- Griffiths, A., 'Alcman's Partheneion: the morning after the night before', *QUCC* 14 (1972) 7-30.
- Guthrie, W.K.C., *Socrates* (Cambridge 1971).
- Halperin, D.M., *One Hundred Years of Homosexuality* (New York 1990).
- Hamilton, C.D., *Sparta's Bitter Victories. Politics and Diplomacy in the Corinthian War* (London 1979).
- Hammond, N.G.L., 'The Lycurgean reform at Sparta', *JHS* 70 (1950) 42-64.

- Hansen, M.H., *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes* (Oxford 1991).
- Hanson, V.D., (επ.), *Hoplites. The Classical Greek Battle Experience* (London 1991).
- Harrison, A.R.W., *The Law of Athens I* (Oxford 1968).
- Harrison, J.E., *Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion* (ανατ., London 1963).
- Harvey, F.D., 'Literacy in the Athenian Democracy', *REG* 79 (1966) 585-635.
- Hatzopoulos, M.B., *Cultes et rites de passage en Macédoine* (Αθήνα 1994).
- Herfst, P., *Le travail de la femme dans l'antiquité* (Paris 1922).
- Higgins, W.E., *Xenophon the Athenian. The problem of the Individual and the Society of the Polis* (Albany 1977).
- Hodkinson, S., 'Social order and the conflict of values in classical Sparta', *Chiron* 13 (1983) 239-81.
- Hodkinson, S., 'Land tenure and inheritance in classical Sparta', *CQ* n.s. 36 (1986) 378-406.
- Hodkinson, S., 'Inheritance, marriage and demography. Perspectives upon the success and decline of classical Sparta', στον Powell (επ.), *Classical Sparta* 79-121.
- Hodkinson, S., 'Blind Ploutos? Contemporary images of the role of wealth in classical Sparta', στους A. Powell και S. Hodkinson (επ.), *The Shadow of Sparta* (London 1994).
- Holladay, A.J., 'Spartan austerity', *CQ* n.s. 27 (1977) 111-26.
- Hooker, J.T., *The Ancient Spartans* (London 1980).
- Hug, A., 'Zu Xenophon', *Philologus* 13 (1858) 498.
- Huxley, G.L., *Early Sparta* (London 1962).
- Jaeger, *Paideia: The Ideals of Greek Culture I-III* (μτφρ., Oxford 1939-44).

- Jameson, M.H., 'Sacrifice before battle', στον Hanson (επ.), *Hoplites* 197-227.
- Jardé, A., *Les céréales dans l'antiquité grecque. I. La production* (Paris 1925).
- Jeanmaire, H., 'La cryptie lacédémonienne', *REG* 26 (1913) 121-50.
- Jeanmaire, H., *Couroi et Courètes. Essai sur l'éducation spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'antiquité* (Lille 1939).
- Jeffery, L.H., *The Local Scripts of Archaic Greece* (Oxford 1990).
- Jones, A.H.M., 'The Lycurgan Rhetra', στο *Ancient Society and Institutions. Studies presented to Victor Ehrenberg* (Oxford 1966) 165-75.
- Jones, A.H.M., *Sparta* (Oxford 1968).
- Just, R., *Women in Athenian Law and Life* (London 1989).
- Kahréstdt, U., *Griechisches Staatsrecht I* (Göttingen 1922).
- Karabélias, E., L'épiclérat à Sparte, *Studi in onore di Arnaldo Biscardi II* (Milano 1982) 469-80.
- Kray, C., κερφ. 'Coinage' στην *Cambridge Ancient History*² IV 431-45.
- Lacey, W.K., *The Family in Classical Greece* (London 1968).
- Lafitau, J.-F., *Mœurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps* I-II (Paris 1983· α' έκδ. 1724).
- Lavrencik, M., *Spartanische Küche* (Wien 1993).
- Lazenby, J.F., *The Spartan Army* (Warminster 1985).
- Lazenby, J.F., 'The killing zone', στον Hanson (επ.), *Hoplites* 87-109.
- Ληναίος, Εύιος (= Χ.Χ. Χαριτωνίδης), *Τα απόρρητα* (Θεσσαλονίκη 1935).
- Λεκατσάς, Π., *Διόνυσος* (Αθήνα 1971).
- Lewis, D.M., *Sparta and Persia* (Leiden 1977).
- Loraux, N., 'La "belle mort" spartiate', *Ktèma* 2 (1977) 105-20.
- MacDowell, D.M., *The Law in Classical Athens* (London 1978).
- MacDowell, D.M., *Spartan Law* (Edinburgh 1986).

- Madvig, J.N., *Adversaria critica ad scriptores Graecos et Latinos* (Kopenhagen 1871).
- Marrou, H.I., 'Les classes d'âge de la jeunesse spartiate', *REA* 48 (1946) 216-30.
- Marrou, H.I., *Histoire de l'éducation dans l'antiquité* (Paris 21950).
- Meyer, E., *Forschungen zur alten Geschichte* I (Halle 1892).
- Michell, H., *Sparta* (Cambridge 1952).
- Momigliano, A., 'Per l'unità logica della *Lakedaimonion Politeia* di Xenophonte' (1936), *Terzo contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico* I (Roma 1966) 341-4.
- Morrow, G.R., *Plato's Cretan City. A Historical Interpretation of the 'Laws'* (Princeton 1960).
- Mossé, C., *The Ancient World at Work* (London 1969).
- Mossé, C., 'Les périèques lacédémoniens: à propos d'Isocrate *Panathénaique* 177 sqq.', *Ktèma* 2 (1977) 121-4.
- Mossé, C., 'Women in the Spartan revolutions of the third century B.C.', στην Pomeroy (επ.), *Women's History* 138-53.
- Murakawa, K., 'Demiurgos', *Historia* 6 (1957) 385-415.
- Murray, O., 'Symposion and Männerbund', στους P. Oliva και A. Frolikova (επ.), *Concilium Eirene* XVI/I (Prague 1982) 47-52.
- Murray, O., 'The Greek symposion in history', στον E. Gabba (επ.), *Tria Corda: Scritti in onore di Arnaldo Momigliano* (Como 1983) 257-72.
- Murray, O., 'The Affair of the Mysteries', στον Murray (επ.), *Symptica* 149-61.
- Murray, O. (επ.), *Symptica. A Symposium on the Symposion* (Oxford 1990).
- Murray, O., *Early Greece* (London 21993).
- Nilsson, M.P., *Griechische Feste von religiöser Bedeutung* (Leipzig 1906).
- Nilsson, M.P., 'Die Grundlagen des spartanischen Lebens, I: Altersklassen

- und Syskenien', *Klio* 12 (1912) 308-40.
- Nilsson, M.P., *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in the Greek Religion* (Lund 1950).
- Nilsson, M.P., *Geschichte der griechischen Religion* I (München 1955).
- Oliva, P., *Sparta and Her Social Problems* (Prague 1971).
- Ollier, F., *Le Mirage spartiate. Étude sur l'idéalisation de Sparte dans l'antiquité grecque de l'origine jusqu'aux Cyniques* I-II (Paris 1933-43).
- Ostwald, M., *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy* (Oxford 1969).
- Parke, H.W., 'The development of the second Spartan Empire', *JHS* 50 (1930) 37-79.
- Parke, H.W., *Greek Mercenary Soldiers* (Oxford 1933).
- Parke, H.W. και Wormell, D.E.W., *The Delphic Oracle* I-II (Oxford 1956).
- Parker, R., *Miasma* (Oxford 1983).
- Parker, R., 'Spartan religion', στον Powell (επ.), *Classical Sparta* 142-72.
- Parker, R., 'Were the Spartan Kings heroized?', *LCM* 13 (1988) 8-10.
- Patterson, C.B., 'Marriage and the married woman in Athenian law', στην Pomeroy (επ.), *Women's History* 48-72.
- Patzer, H., *Die griechische Knabenliebe* (Wiesbaden 1982).
- Petterson, M., *Cults of Apollo at Sparta* (Stockholm 1992).
- Pierleoni, G., 'Animadversiones criticae in Xenophontis Rempublicam Lacedaemoniorum', *SIFC* 13 (1905) 53-8.
- Pipili, M., *Laconian Iconography of the Sixth Century B.C.* (Oxford 1987).
- Pomeroy, S.B., *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves. Women in Classical Antiquity* (London 1976).
- Pomeroy, S.B. (επ.), *Women's History and Ancient History* (Chapell Hill 1991).

- Popp, H., *Die Einwirkung von Vorzeichen, Opfern und Festen auf die Kriegsführung der Griechen* (Erlangen 1957).
- Poralla, P., *Prosopographie der Lakedaimonier bis auf die Zeit Alexanders des Grossen* (1913· β' έκδ. Chicago 1985, με συμπλήρωμα του A.S. Bradford).
- Powell, A. (επ.), *Classical Sparta: Techniques behind Her Success* (London 1989).
- Pritchett, W.K., *The Greek State at War I-V* (Berkeley 1974-91).
- Proietti, G., *Xenophon's Sparta* (Leiden 1987).
- Rahe, P., 'The selection of ephors at Sparta', *Historia* 29 (1980) 385-401.
- Rawson, E., *The Spartan Tradition in European Thought* (Oxford 1969).
- Rhodes, P.J., 'The selection of ephors at Sparta', *Historia* 30 (1981) 498-502.
- Rhodes, P.J., *A Commentary on the Aristotelian 'Athenaion Politeia'* (Oxford 1981).
- Richards, H., 'The minor works of Xenophon', *CR* 11 (1897) 133-6.
- Romilly, J. de, *Thucydides and the Athenian Imperialism* (μτφρ., Oxford 1963).
- Rose, H.J., 'Greek rites of stealing', *Harvard Theological Review* 34 (1941) 1-5.
- Roussel, D., *Tribu et cité* (Paris 1976).
- Ruppersberg, A., 'Εἰσπνήλας', *Philologus* 70 (1911) 151-4.
- Ste. Croix, G.E.M. de, *The Origins of the Peloponnesian War* (London 1972).
- Ste. Croix, G.E.M. de, *The Class Struggle in the Ancient World from the Archaic Age to the Arab Conquest* (London 1983).
- Schaefer, H., 'Das Eidolon des Leonidas', *Charites. Studien ... E. Langlotz* (Bonn 1957) 223-33.
- Schaps, D., *Economic Rights of Women in Ancient Greece*

(Edinburgh 1972).

Schenkl, K., βιβλιοκρισία της έκδ. Pierleoni (1905), *BPhW* 28 (1908) 1-11.

Schepens, G., 'L'apogée de l'archè spartiate comme époque historique dans l'historiographie grecque du début du IVe s. av. J.-C.', *AncSoc* 24 (1993) 169-203.

Schmitt Pantel, P., *La cité au banquet. Histoire des repas publics dans les cités grecques* (Paris 1992).

Sealy, R., *A History of the Greek City States 700-338 B.C.* (Berkeley 1976).

Semenov, A., 'Zur dorischen Knabenliebe', *Philologus* 70 (1911) 146-50.

Sergent, B., *L'Homosexualité dans la mythologie grecque* (Paris 1984).

Sergent, B., *L'Homosexualité initiatique dans l'Europe ancienne* (Paris 1986).

Snodgrass, A., *Archaic Greece. The Age of Experiment* (London 1980).

Sourvinou-Inwood, C., βιβλιοκρισία του Brelich, *Paides*, στο *JHS* 91 (1971) 172-7.

Sourvinou-Inwood, C., *Studies in Girls' Transitions* (Athens 1988).

Spina, L., 'L'incomparabile pudore degli giovani Spartani (Senofonte, Costituzione degli Spartani III.5)', *QUCC* 48 (1985), 167-81.

Strauss, L., 'The spirit of Sparta or the taste of Xenophon', *Social Research* 6 (1939) 502-36.

Thiel, J.H., 'De feminarum apud Dores condicione II', *Mnemosyne* n.s. 58 (1930) 402-9.

Tigerstedt, E.N., *The Legend of Sparta in Classical Antiquity* I (Lund 1965).

Toynbee, A.J., 'The growth of Sparta', *JHS* 33 (1913) 245-75.

Toynbee, A.J., *Some Problems of Greek History* (Oxford 1969).

Trieber, C., *Quaestiones Laconicae* (Berlin 1867).

Underhill, G.E., *A Commentary on the 'Hellenica' of Xenophon*

- (Oxford 1900).
- Vernant, J.-P. (επ.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne* (Paris 1968).
- Vernant, J.-P., *Mythe et société en Grèce ancienne* (Paris 1974).
- Vernant, J.-P., 'Entre la honte et la gloire: L'identité du jeune Spartiate', *Métis* 2 (1987) 269-300.
- Vernant, J.-P., 'Artemis et le sacrifice préliminaire au combat', *REG* 101 (1988) 223-9.
- Vidal-Naquet, P., *Le Chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec* (Paris 1983).
- Wade-Gery, H.T., *Essays in Greek History* (Oxford 1958).
- Walbank, W.F., *A Historical Commentary on Polybius I* (Oxford 1957).
- Webster, H., *Primitive Secret Societies* (New York 1932).
- Weil, R., *Aristote et l'histoire* (Paris 1960).
- Welwei, K.-W., *Unfreie im antiken Kriegsdienst I. Athen und Sparta* (Wiesbaden 1974).
- Whitehead, D., 'Sparta and the Thirty Tyrants', *AncSoc* 13/4 (1982/3) 105-30.
- Wide, S., *Lakonische Kulte* (Leipzig 1893).
- Willetts, R.F., *Aristocratic Society in Ancient Crete* (London 1955).
- Willetts, R.F., *Selected Papers I* (Amsterdam 1986).
- Winkler, J.J., *The Constraints of Desire. The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece* (New York 1990).
- Woodward, A.M., βιβλιοκρισία της Chrimes, *Sparta*, στο *Historia* 1 (1950) 616-34.
- Woodward, A.M., 'Some notes on the Spartan *sphaireis*', *ABSA* 46 (1951) 191-9.
- Worley, L.J., *Hippeis. The Cavalry of Ancient Greece* (Boulder 1994).
- Ziehen, L., 'Das spartanische Bevölkerungsproblem', *Hermes* 68 (1933)

218-37.

ΒΑΣΙΛΗΚΑ ΜΕΝΤΑΚΗΚΑ